

AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI BOSNE I HERCEGOVINE
AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA

GODIŠNJAK JAHRBUCH

Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen

KNJIGA / BAND 51

SARAJEVO 2022

ISSN 0350-0020 (Print)

ISSN 2232-7770 (Online)

Godišnjak/Jahrbuch je glasilo Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine koje izlazi jednom godišnje sa aktuelnim rezultatima istraživanja iz oblasti arheologije, antropologije, istorije, lingvistike i etnologije s područja Balkana i iz drugih evropskih regija. Objavljeni radovi su vrednovani od strane redakcijskog kolegija i recenzenata.

Godišnjak/Jahrbuch ist eine Zeitschrift des Zentrums für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien-Herzegowinas, die einmal jährlich mit den aktuellen Forschungsergebnissen im Bereich Archäologie, Anthropologie, Geschichte, Linguistik und Ethnologie auf dem Balkan und anderen Regionen Europas erscheint. Die veröffentlichten Arbeiten wurden von der internationalen Redaktion und Rezensenten bewertet.

* * *

Urednik / Herausgeber
Prof. dr. Blagoje Govedarica

Redakcijski kolegij / Redaktion

Prof. Dr. Danijel Džino, Klasična istorija/Classic History (Sydney)
Ass. Prof. Dr. Attila Gyucha, Antropologija/Anthropologie (Athens, GE USA)
Prof Dr Svend Hansen, Praistorija/Urgeschichte (Berlin)
Prof Dr Barbara Horejs, Praistorija/Urgeschichte (Wien)
Dr. sci. Aladin Husić, Osmanistika/Osmanistic (Sarajevo)
Prof. dr. Dževad Juzbašić, Istorija/History (Sarajevo)
Ass Prof Dr Roman Krivko, Slavistika/Slawistic (Wien)
Prof. Larisa Kurtović, Antropologija/Anthropology (Ottawa)
Prof. Dr. Igor Manzura, Praistorija/Urgeschichte (Chişinău)
Prof. dr. Ante Milošević, Arheologija/Archaeology (Split)
Prof. dr. Lejla Nakaš, Lingvistika/Linguistic (Sarajevo)
Doc. dr. Aiša Softić, Etnologija/Ethnology (Sarajevo)

FONDACIJA
ZA IZDAVAŠTVO
SARAJEVO

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta i Ministarstva za kulturu i sport Kantona Sarajevo
Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums für Bildung und Wissenschaft Bosnien-Herzegowinas, des Verlagsfond des Föderalen Ministeriums für Kultur und Sport Bosnien-Herzegowinas und des Ministeriums für Kultur und Sport des Kantons Sarajevo

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

<i>Igor Bruyako, Blagoje Govedarica, Igor Manzura</i> The cemetery of the Cernavodă I culture at Orlovka-Kartal Nekropola kulture Cernavoda I Orlovka-Kartal.....	5
<i>Evgenii Gak, Ekaterina Antipina, Elena Lebedeva, Elke Kaiser</i> Modelling the Subsistence Economy of the Settlement Rykan-3 in the Don Forest-Steppe Rekonstrukcija privredne strategije naselj Rykan-3 u Donskoj šumo-stepi.....	35
<i>Adnan Kaljanac, Jesenko Hadžihasanović</i> Rezultati arheološke prospekcije 2017. godine na lokalitetu Vranjače Results of Archaeological Prospection from 2017 on the Site of Vranjače.....	51
<i>Aleksandar Jašarević</i> Lipac – nalazi iz grobova finalnog bronzanog doba sjeverne Bosne Lipac – finds from the graves of the final stages of the Late Bronze Age in northern Bosnia	65
<i>Dženana Kurtović</i> Veliki ilirski ustanak u radovima bosanskohercegovačkih naučnika The Great Illyrian Rebellion in the Works of Bosnian-Herzegovinian Scientists	85
<i>Adisa Lepić</i> Ranobizantijske oklopne lamele sa Gradine u Biogracima kod Širokog Brijega Early Byzantine armor lamellae from Gradina in Biograci near Široki Brijeg	99
<i>Mehmed Kardaš</i> Plevenski listići Sofijskog bosanskog evanđelja Pleven sheets of the Bosnian Sofia Gospels	115

Hronika / Chronik

Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2022. godini	125
---	-----

In Memoriam

Marin Zaninović (1930–2022).....	127
Adrese autora / Autorenadressen.....	131
Uputstva / Richtlinien / Guidelines	
Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH.....	133
Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrum für Balkanforschungen der AWBH....	135
Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH.....	137

The cemetery of the Cernavodă I culture at Orlovka-Kartal

Igor Bruyako

Odessa

Blagoje Govedarica

Berlin

Igor Manzura

Chişinău

Abstract: The article presents materials of the late Eneolithic cemetery related to the Cernavodă I culture. The cemetery is part of a very extensive archaeological complex with the name Kartal located in the vicinity of the village of Orlovka (the Reni district, the Odessa county) on the Lower Danube. About 40 late Eneolithic graves were uncovered in the cemetery for several years of excavations. The graves are represented by inhumations in oval and rectangular pits. The deceased are buried in a crouched position on the left side or on the back. Grave goods are quite rare and usually include single vessels. Burial rite in the cemetery has clear parallels in mortuary traditions of the Cernavodă I culture in the Balkans and steppe Eneolithic graves in the North-West Pontic region.

Key words: North-West Pontic region, prehistory, prehistoric archaeology, late Eneolithic, steppe Eneolithic, Cernavodă I culture, Usatovo culture, mortuary archaeology, cemetery, burial rite.

Introduction

The multicultural site of Orlovka-Kartal (the Reni district, the Odessa county) represents a very extensive and structurally diversified archaeological complex consisting of settlements, special production zones, barrow and flat cemeteries and defensive structures. It occupies a huge area extended along the east-west line for about 3.5 kilometres. The eastern border of the complex is marked by a Roman rampart and a ditch running from the south-east to the north-west and crossing the eastern periphery of the modern village of Orlovka. Almost whole territory of the village represents part of the archaeological site. It is evidenced by numerous archaeological finds which are regularly found in the village.

Main archaeological objects are concentrated in the western part of the site about 1.5 km west of the village (Fig. 1, 2). They are situated on a narrow promontory extended from the east to the west and bordered on the north by the Cahul Lake and on the south by a girt of the Danube. Western extremity of the promontory is occupied by a multilayer settlement which consists of two

parts. The western part is located on the top of an eminence with the name of Kamennaya Gora (English: Stone Hill) which represents a kind of a fortified acropolis. Initially this eminence covered the area of about 3–4 ha but now it is almost completely destroyed due to extraction of schist. A lower settlement or a suburb is attached from the east to the acropolis. Cultural deposits on the settlement are about 3 m thick. They consist of separate layers of different epochs. Remains of the settlement of the Gumelnița A culture (the Bolgrad variant) lay in the basis of the deposits. This settlement is covered by the late Eneolithic layer represented by the Cernavodă I culture.¹ Upper layers include materials of the Early Iron Age, classical Greek and Hellenistic periods of the IV–III centuries BC and the late Roman period.² Sporadic finds of the Middle Ages are evidenced too. All these cultural layers are uncovered both in the acropolis and in the lower settlement. The settlement of the Cernavodă I

¹ Govedarica / Manzura 2015, 445 ff.

² Бруйко / Манзура / Субботин / Топал 2005, 5 ff.;
Бруйко / Засыпкина / Манзура / Субботин 2009, 339 ff.

culture was protected by seven defensive ditches up to three meters deep.

An extensive multicultural cemetery was uncovered in 2004 approximately 200 meters east of the settlement.³ The excavated area from 2004 to 2018 is 5865 square meters. The cemetery is situated on the slope of the promontory gently declining to the Kagul Lake (Fig. 1, 2). Several hundred graves are related to the Early Iron Age. Additionally, isolated burials of the Yamnaya and Babino cultures, the Late Bronze Age and the Sarmatian culture have been found on the territory of the cemetery. About forty graves can be attributed to the Cernavodă I culture of the late Eneolithic period.

Presentation of material

Grave 10 (the Cernavodă I culture) is uncovered in squares O–Π/1 (area I) on the depth of 1.1 m from modern surface (Fig. 1, 3; 9, 1). The irregular oval pit (1.5×1.1 m, 1.55 m deep) was extended along the north-east – south-west axis.

The skeleton (woman 30–35 years old)⁴ was disposed in a crouched position on the left side with the skull to the north-east (74°). The left arm was bent in the elbow and with the forearm stretched forth. The right arm was also bent and lay with the hand on the left forearm (Fig. 2, 1; 9, 1). Dark-brown remains of organic mat maintained on the bottom of the pit. A lump of ochre lay at the left shoulder of the skeleton.

Inventory: 1. A bowl with S-shaped profile was placed at the parietal part of the skull. It is modelled from the shell-tempered clay. The shoulders of the bowl were ornamented by one horizontal row of semicircular imprints of a hard stamp (Fig. 2, 2). Dimensions of the bowl: height – 5.8 cm, diameter of the rim – 7.8 cm, diameter of the body – 8 cm, diameter of the bottom – 3.5 cm. 2. Small ceramic fragment lay in front of the deceased.

³ Вруяко / Manzura / Subbotin 2005, 13 ff.; Вруяко, И. В. / СубБОТИН, А. В. / СУББОТИН, Л. В. 2005, 70 ff.; Вруяко / Манзура / Субботин 2006, 78–80.

⁴ Anthropological analysis of skeletons was carried out by K.S. Lipatov (the Odessa I. I. Mechnikov National University), V. A. Moiseev and V. I. Selezneva (the Museum of Anthropology and Ethnography of the Russian Academy of Sciences, Saint-Petersburg).

Grave 14 (the Cernavodă I culture) was uncovered in square Π/2 (area I) on the depth of 1.36 m (Fig. 1, 3). The oval burial pit (1.85×1.8 m, 1.75 m deep) was extended along the east-west line. The northern side of the pit was destroyed by a structure of the antique period.

The skeleton (female 25–30 years old) lay in a crouched position on the left side with the skull to the south-east (120°). The left arm was destroyed by a later pit. The right hand was bent in the elbow with the forearm in the abdominal region, perpendicular to the body (Fig. 2, 3; 9, 2). The bones were covered by red ochre. The burial chamber was filled by the layer of wattle and daub lumps. A funnel-shaped hole was made in the centre of the layer. It has been stopped up by a clay plug, something like closed Seelenloch. Fragments of thin-walled shell-tempered pottery occurred in the filling of the pit. Grave goods were absent.

Grave 20 (the Cernavodă I culture) was uncovered in square K/8 (area I) on the depth of 0.96 m (Fig. 1, 3). The burial pit had approximately rectangular shape with strongly rounded corners. It was extended along the south-east – north-west line. Narrow steps 15 cm high were carved up along the walls except the eastern side. Dimensions of the pit on the upper level are 1.67×1.17 m, on the lower level – 1.4×1 m. The depth of the grave is 1.41–1.38 m.

The skeleton (adult female) lay in a crouched position on the left side with the skull to the south-east (117°). The arms were bent in the elbow and laid with the hand in front of the face (Fig. 2, 5; 9, 3). Dark-brown remains of the plant mat covered the bottom of the pit.

Inventory: 1. A small amphora made of well purified clay was placed in front of the skeleton, close to the southern wall of the pit. It has two tunnel handles on the body (Figs. 2, 4; 12, 26). The surface of the vessel is well smoothed and burnished. Dimensions of the amphora: height – 11.8 cm, diameter of the rim – 10 cm, diameter of the body – 13.5 cm, diameter of the bottom – 5.5 cm. 2. A vessel of the milk-jug type was placed in front of the face of the deceased. Two tubular handles are disposed on the edge of the rim (Figs. 2, 6; 12, 27). The light-brownish surface is similarly well smoothed and burnished. Dimensions of the vessel: height – 7.5 cm, diameter of the rim

– 7.3 cm, diameter of the body – 9.4 cm, diameter of the bottom – 4.2 cm

Grave 36 (the Cernavodă I culture) is found in squares O-II/7–8 (area I) on the depth of 1.07–1.11 m (Fig. 1, 3). The burial structure and the skeleton were severely disturbed by later intrusions. The burial structure was represented by rests of an oval pit 1.4–1.45 m deep extended along the south-east – north-west line.

The skeleton of an adult male lay in a crouched position on the left side with the skull to the south-east (116°). The left arm was slightly bent and with the forearm stretched to the knees. The right arm was also bent and lay with the forearm on the chest perpendicular to the body (Fig. 2, 7). The bottom of the pit was covered by dark-brown remains of the plant mat. Grave goods were absent.

Grave 73 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares Φ-X/I-II (area I) on the depth of 0.86 m (Fig. 1, 3). The head of the deceased was under the grave 72 of the Early Iron Age. The oval burial pit (1.4×0.85 m, 1.15 m deep) was extended along the east-west line.

The skeleton (adult woman) was disposed in a crouched position on the back with the body tilted to the right side and with the skull to the north-east (79°). The right arm was bent in the elbow and lay on the right knee. The left arm was also bent with the hand on the pelvis (Figs. 2, 8; 12, 4). A reach-through hole was situated on the parietal lobe. The brown dust from a plant mat was traced on the bottom of the pit. Grave goods were absent.

Grave 145 (probably the Cernavodă I culture) was situated in squares II-Ч/5 (eastern appendix to the area I) in the pit of later period. The burial was covered with very dense oval layer of wattle and daub soil (1.2×1.1 m). The oval burial pit (1.25×0.8 m, 1.08 m deep) was extended along the south-east – north-west line.

The deceased (adult) lay in a strongly crouched position on the left side with the head to the south-east (154°). The skull was removed by a later intrusion, only the lower jaw maintained in original position (Fig. 3, 1). Both arms were bent in the elbows with the hands in front of the face. Grave goods were absent.

Grave 160 (the Cernavodă I culture) was found in squares H-O/IV-V (area IV) on the depth of 0.9–0.95 m from modern surface (Fig.

1, 3). The burial pit of nearly rectangular shape (1.8×0.85 m, 1.25–1.28 m deep) was extended along the north-east – south-west line. A ledge 10 cm wide and 10 cm high was made along the north-eastern side of the pit (Fig. 3, 3). Remains of the deceased in the burial were absent. The grave probably represents a cenotaph or a cult complex.

Inventory: A vessel of orange colour made in the technological tradition of the Cucuteni-Tripolye culture was found at the south-eastern wall, close to the eastern corner (Fig. 3, 2; 12, 28). Two vertical handles were placed on the shoulders of the vessel. Dimensions of the vessel: height – 6.9 cm, diameter of the rim – 3.7 cm, diameter of the body – 7 cm, diameter of the bottom – 2.7 cm.

Grave 168 (probably the Cernavodă I culture) was uncovered in squares Φ-X/6–7 (area I) on the depth of 0.62 m (Fig. 1, 3). The northern part of the burial pit and the lower part of the skeleton were destroyed by a later structure. According to preserved parts it can be established that the pit had an oval shape with orientation along the south-east and north-west line. The pit has become narrower to the bottom through steps cut out in the walls. Dimensions of the pit in the upper part could be 1.8×1.5 m, in the lower part – 1.5×1.0 m. The bottom of the pit went down from north-west to south-east to 15 cm. It was on the depth of 0.98–1.12 m from modern surface.

The skeleton (adult male) probably lay in a crouched position on the back with the skull to the south-east (164°). The left arm was bent and with the forearm drawn aside from the body. The humerus only preserved from the right arm which also was extended aside from the body (Fig. 3, 4).

Inventory: Compact accumulation of 6 flint flakes was uncovered under the skull (Fig. 12, 1–6).

Grave 193 (the Cernavodă I culture) with the surrounding cromlech was situated on the border of excavation surfaces IV and V (Fig. 1, 3). The cromlech was built of flat stones (dark-green schist) which were laid flatways in several layers. It represented in plan a semicircle open from the south-eastern side (Fig. 3, 5). The base of the cromlech was on the depth of 0.75–0.8 m from the modern surface. The masonry was especially massive in the north-eastern sector where its

width was 60–100 cm and thickness reached 40–45 cm. In this part stones of middle size (20×25 cm, 30×15 cm, etc.) and big size (50×30 cm, 60×25 cm, etc.) lay very tightly. The second semicircle was situated at the outer side of the inner semicircle. It consisted of small flat stones which were laid in a broken manner in one layer on the depth of 0.6–0.7 m. The presence of two semicircles can be considered as a constructive element of the structure. The inner semicircle had external diameter 7 m, the outer semicircle – 8 m. The cromlech was disturbed in some places by intrusions of the Early Iron Age however in the southern part such intrusions were absent so the gap in this sector seems to have been left intentionally.

The burial was situated in the centre of the area outlined by the cromlech. The rectangular pit (1.7×1.2 m, 1.7 m deep) was extended along the east-west line with some insignificant deviations.

The deceased (adult female) was buried in a crouched position on the with the head to the east (80°). The body was slightly tilted to the left side. The left arm was bent in the elbow and with the forearm stretched forth. The right humerus lay along the body whereas bones of the forearm were absent (Fig. 3, 6; 9, 5). The bones of the skeleton were covered with red ochre. Two small lumps of ochre was situated right of the skull. Two fragments of Eneolithic pottery lay at the left shoulder and left of the pelvis. The bottom of the pit was covered with remains of a plant mat.

Grave 204 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares B–Γ/XX (area V) on the depth of 0.55–0.6 m (Fig. 1, 3). The rectangular burial pit with rounded corners in its western part (1.7×1.05–0.85 m, 1.3 m deep) was extended along the east-west axis. A low ledge 15–25 cm wide and 5 cm high was made along the eastern side of the pit.

Remains of two individuals were found in the grave. Both skeletons were severely disturbed by animal holes. Position of an adolescent in the southern part of the pit was not determined due to bad preservation of the skeleton. It lay with the head to the east (approximately 90°). The second skeleton (adult female) was disposed in a crouched position on the back with the head to the south-east (116°). The skull was turned to the left and tilted to the shoulder (Fig. 3, 7; 9, 6).

Dark-brown remains of a plant mat were traced under the second skeleton.

Grave inventory consisted of tubular, cylindrical and disk-shaped beads and shells. 1. Cylindrical bead of almost black colour (jet – ?) lay at the skull of the adult individual, near the eastern wall. Diameter of the bead is 0.8 cm, thickness – 0.5–0.3 cm (Fig. 3, 17; 12, 17). 2. Seven small disk-shaped beads made of bone lay under the skull of the adult individual. Diameter of the beads is 0.7–0.8 cm, thickness – 0.15–0.25 cm (Fig. 3, 10-16; 12, 10-16). 3. Bone cylindrical bead lay in the area of the stomach of the adult individual. Diameter of the bead is 1.2 cm, length – 0.7 cm (Fig. 3, 8; 12, 9). 4. Long shell pendant lay at the skull of the adult individual. Diameter of the pendant is 1.2 cm, length – 0.7 cm (Fig. 3, 9; 12, 18). 5. Several small river shells were dispersed near the left elbow of the adult individual.

Grave 205 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares Y/6–7 (area I) on the depth of 0.7 m (Fig. 1, 3). Late Eneolithic material was found in the pit 145 of the Early Iron Age. Fragments of two skulls were found in the upper layer of the pit. Several fragments of a vessel made of shell-tempered clay arranged in a stack were situated at one of the skulls (Fig. 4, 1; 12, 31.). A long ledge was identified in the south-eastern sector of the later pit which perhaps represents remains of the Eneolithic grave.

Grave 221 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares X–II/XXIII (area IV) on the depth of 1.05–1.1 m (Fig. 1, 3). The rectangular pit with rounded corners (dimensions on the upper level 1.98×0.86–0.98 m, on the lower level 1.6×0.85–0.95 m, 1.75–1.85 m deep) was extended from the south-east to the north-west. A ledge 35 cm wide and 40–42 cm high was made at the north-western side of the pit (Fig. 4, 3.). Remains of the deceased were absent. The grave probably represents a cenotaph or a cult complex.

Inventory: Grey biconical bowl made of shell-tempered clay stood on the bottom of the pit, close to southern corner (Fig. 4, 2; 12, 24). One small handle with vertical hole is situated in the middle of the body. Dimensions of the vessel: height – 8 cm, diameter of the rim – 12.7 cm, diameter of the body – 14.5 cm, diameter of the bottom – 8 cm.

Grave 235 (probably the Cernavodă I culture) was situated in squares P–C/II–III (area

IV) on the depth of 0.9 m (Fig. 1, 3). The rectangular pit (1.45 m 1.4×1.2 m, 1.6 m deep) was extended along the south-east – north-west line. The northern corner of the pit was damaged by the grave 234 of the Early Iron Age. The filling of the pit consisting of loam contained numerous inclusions of red ochre which close to the bottom took shape of a compact lens of bright dye. This attribute allows us to date this structure to the Eneolithic period. Remains of the deceased and inventory were absent. The grave probably represents a cenotaph or a cult complex.

Grave 239 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares X-II/III-IV (area IV) on the depth of 0.9–0.95 m (Fig. 1, 3.). The burial pit of irregular rectangular shape 1.5 m deep was extended along the east-west line (Fig. 4, 5). The walls of the pit become wider to the bottom. Dimensions on the upper level 1.0×0.85 m, on the lower level – 1.12×0.87 m. A ledge with dimension 0.7×0.55 m and 0.1–0.14 m high was made at the north-western corner. Remains of the deceased in the grave were absent. The grave probably represents a cenotaph or a cult complex.

Inventory: A vessel with two vertical handles under the rim was found in the filling of the pit close to the bottom (Fig. 4, 4.). Dimensions of the vessel: height – 7.9 cm, diameter of the rim – 6.3 cm, diameter of the body – 8.2 cm, diameter of the bottom – 4 cm.

Grave 264 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares A-II-AE/XXIV (area IV) on the depth of 0.9 m (Fig. 1, 3). The pit of irregular rectangular shape with rounded corners (1.60×1.05 m, 1.45 m deep) was extended almost directly along the east-west line.

The deceased (adult) was buried in a crouched position on the back with the body tilted to the left. The head was turned to the east (89°). The right arm was half-bent and stretched to the pelvis whereas the left arm was stretched along the body to the knees (Fig. 4, 6). The skull lay on the clay bedding and was slightly elevated. A patch of ochre was on the back of the head. Grave goods were absent.

Grave 283 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares Y-Φ/VII (area IV) on the depth of 0.8 m (Fig. 1, 3). The oval burial pit (1.65×1.0 m, 1.2–1.25 m deep) was extended along the south-east – north-west axes. A ledge 10 cm wide was in the south-eastern part

of the pit. A cavity 10 cm wide was made in the north-western wall. Additionally, a step 40×25 cm was made at the western side of the pit (Fig. 4, 7).

The deceased (adult) was placed on earthen bedding 5–7 cm thick. It lay in crouched position on the left side with the head to south-east (138°). The almost straight left arm was stretched to the legs. The right arm was bent and lay with the forearm across the body.

Grave 286 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares H-O/X-IX (area IV) on the depth of 0.85 m (Fig. 1, 3). The rectangular pit with rounded corners and one end side (1.85×1.55 m, 1.25–1.3 m deep) was extended along the south-east – north-west line.

The skeleton was severely damaged by shrews. It can be established that the deceased (adult) initially lay in a crouched position on the left side with the head to the south (169°). The right arm was bent with the forearm across the body (Fig. 4, 8). Bones of the left arm were displaced from initial position. Grave goods were absent.

Grave 293 (the Cernavodă I culture) was situated in square T/IX (area IV) (Fig. 1, 3). The rectangular pit with rounded corners (1.95–2×1.05 m, 1.1 m deep) was extended along the south east – north-west line. A ledge 30 cm wide was made at the north-western side of the pit.

The deceased (adult) lay in a crouched position on the left side with the head to the south-east (112°). The left arm was extended along the body. The right arm was bent with the forearm across the body (Fig. 4, 9; 10, 1). A patch of ochre was traced on the bottom of the pit under the upper part of the skeleton. A small lamp of burned clay lay at the left shoulder. Grave goods were absent.

Grave 294 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares II-P/VII-VIII (area IV) on the depth of 1.2 m (Fig. 1, 3). The burial pit of irregular rectangular shape (1.45–1.5×0.90–1.1 m, 1.2–1.3 m deep) was extended from the south-east to the north-west.

The deceased (adult) was laid in a crouched position on the left side with the head to the south-east (138°). The right arm was bent and lay with the forearm across the body. Only the humerus preserved from the left arm which lay across the body (Fig. 5, 1; 10, 2). Grave goods were absent.

Grave 309 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares II-P/VII-VIII (area IV) (Fig. 1, 3) on the depth of 1.2 m. The irregular rectangular burial pit the (1.1×0.85 m, 1.27 m deep) was extended from the south to the north. It was situated under the ditch of the Sarmathian culture.

Only three long bones preserved from the skeleton of a child so position of the deceased was not determined (Fig. 5, 3). It was probably oriented with the head to the south.

Inventory: A small bowl with S-like profile made of shell-tempered clay was situated on the bottom in the southern part of the pit (Fig. 5, 2). Dimensions of the vessel: height – 5.4 cm, diameter of the rim – 8.6 cm, diameter of the body – 8.5 cm, diameter of the bottom – 5.7 cm.

Grave 318 (probably the Cernavodă I culture) was found in squares AA-AB/I (area IV) on the depth of 0.8 m (Fig. 1, 3). The burial pit of irregular rectangular shape (1.8×1.4 m, 1.5 m deep) was extended along the east-west line. A ledge 15 cm wide was made at the southern side of the pit.

The grave was severely damaged by later intrusions. Nevertheless, it could be established that the deceased (adult) was buried in a crouched position on the left side with the head to the east (90°) (Fig. 5, 4). Grave goods were absent.

Grave 334 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares II-Ч/XVII-XVIII (area IV) on the depth of 0.8 m (Fig. 1, 3). The oval burial pit (1.40×1.05 m, 0.95 m deep) was extended from the east to the west.

The skeleton (adult) was disturbed by shrews and preserved in bad state. The deceased (adult) was buried in a crouched position on the back with the head to the south-east (110°). The left arm was half-bent and lay with the end of the forearm on the pelvis. Only bones of the forearm preserved from the right arm. According to their position it can be established that the arm was bent and turned with the forearm to the pelvis (Fig. 5, 5; 10, 3). Grave goods were absent.

Grave 336 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares Ф-X/XVI-XVII (area IV) on the depth of 0.86 m (Fig. 1, 3). The oval burial pit (2.05×1.50 m, 1.01 m deep) was extended along the north-east – south-west line.

Two structures, a kind of thresholds, consisted of big but narrow stones were constructed on

the bottom of the pit in the eastern and western parts, across the long axes. The eastern threshold was composed from three stones whereas the western threshold consisted of one stone 70 cm long. The head of the deceased was laid on the eastern threshold whereas the legs were placed on the western one (Fig. 5, 6; 10, 4). According to arrangement of preserved bones it can be suggested that the deceased was buried in a crouched position on the left side with the head to the east (96°). The inventory was absent.

Grave 339 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares O-II/XV-XVI (area IV) on the depth of 0.5 m (Fig. 1, 3). The burial pit of irregular oval shape (1.6×1.3 m, 1.05 m deep) was extended along the south-east – north-west line. A triangular ledge 20 cm high was cut out at the south-eastern side of the pit. A patch of bright red ochre was situated at the edge of the ledge (Fig. 5, 7; 10, 5). A niche was made in the northern side of the pit although it could emerge naturally because of a tree which recently grew on this place. The pit was filled with stones of different size. Bones of human legs were found immediately below the stones, and part of the human skull laid a little lower at the eastern wall.

A crashed human skull and fragmented human bones lay on the bottom of the pit. It can be suggested that the deceased was placed in a crouched position with the head to the south-east (appr. 123°). Remains of the skeleton were situated as if inside a square formed by three clay firedogs (Fig. 12, 34) and the patch of ochre on the ledge. Similar firedogs have been often encountered in the layer of the Cernavodă I culture in the settlement so they securely mark culture-chronological attribution of the grave.

Grave 345 (the Cernavodă I culture) was situated with surrounding cromlech not far from the north-eastern corner of the area IV (Fig. 1, 3). Southern, eastern and western sections of the cromlech were completely destroyed by numerous later intrusions of 6–7 graves and 2 pits. In preserved part of the cromlech stones of different size were laid mainly flatwise in one layer on the depth of 0.8–0.85 m. External diameter of the cromlech could reach 5–6 m and its width was 0.7–0.8 m (Fig. 5, 8).

The oval pit (1.6×1.3 m, 1.2 m deep) was situated in the centre of the area outlined by the cromlech and was extended along the south-east

– north-west line. A semi-circular ledge 70 cm wide and about 40 cm high was made in the eastern part of the pit.

The deceased (adult) was buried in a crouched position on the back with the head to the south-east (116°). The legs were turned with the knees to the left. The arms were extended along the body. The skull fell down on the chest with the face downward (Fig. 6, 1; 10, 6). The skull probably lay initially on a grassy pillow. Grave goods were absent.

Grave 367 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares АП–АР/XVII–XVIII (area IV) on the depth of 0.7–0.8 m (Fig. 1, 3). The entrance oval pit with a ledge along its perimeter (2.25×1.8 m, 1.2 m deep) was extended along the east-west line. The rectangular burial chamber (1.45×0.95 m, 0.3 m deep) was extended in the same direction (Fig. 6, 3). The skeleton was absent. The grave probably represents a cenotaph or a cult complex.

Inventory: A small amphora with vertical handles on the shoulders was found on the bottom of the pit at the southern wall. It is made of shell-tempered clay (Fig. 6, 2; 12, 20). Dimension of the vessel: height – 6.2 cm, diameter of the rim – 4.3 cm, diameter of the body – 6.7 cm, diameter of the bottom – 4.3 cm.

Grave 372 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares АН–АО/XI (area IV) on the depth of 0.7 m (Fig. 1, 3). The almost rectangular burial pit (1.9–1.8×1.1–0.9 m, 0.85 m deep) with narrowed long sides was extended from the north-east to the south-west. The south-western side of the pit was destroyed by a later structure.

Only the skull and broken long bones preserved from the skeleton. According to their disposition it can be suggested that the deceased (adult) lay in a crouched position on the left side with the head to the east (87°). The arms were bent in the elbows and with extremities of the forearms lay in front of the face (Fig. 6, 4). Grave goods were absent.

Grave 414 (the Cernavodă I culture) with a stone pavement was uncovered in squares АИ–АІ/VII–X (area IV) on the depth of 0.65–0.7 m (Fig. 1, 3). The pavement was situated in 2.5 m north-west from the grave and represented a stripe 0.9–1.4 m wide in the central part extended along the north-east – south-west line. It was built of big and middle stones laid mainly in

one layer. Base of the stones lay on the depth of 0.4–0.5 m that can correspond to ancient surface. A stone grinder was found among stones of the pavement.

The oval burial pit with a niche at the south-eastern side (1.95×1.85–1.55 m, 1.2 m deep) was extended along the south-east – north-west line. An accumulation of human bones was found in the filling in the centre of the pit. Bones of legs *in situ* were situated in the western part on the bottom. According to their disposition it can be suggested that the deceased (adult) was buried in a crouched position with the head to the east (Fig. 6, 5). Grave goods were absent.

Grave 424 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares АГ–АД/IV (area IV) on the depth of 0.85 m (Fig. 1, 3). The trapeziform pit with rounded corners (1.5×1.1–0.95 m, 1.0–1.1 m deep) was extended from the east to the west. Only the skull of the deceased preserved in initial position on the bottom in the eastern part of the pit. It can point out eastern orientation of the deceased (Fig. 6, 7).

Inventory: Small thin-walled amphora made of shell-tempered clay with two vertical handles on the shoulders lay 7 cm south of the skull (Fig. 6, 6). Dimensions of the vessel: height – 7,8 cm, diameter of the rim – 4,8 cm, diameter of the body – 8 cm, diameter of the bottom – 2,3 cm.

Grave 433 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares АІ–АМ/V–VI (area IV) on the depth of 1.05 m (Fig. 1, 3). The burial structure was of oval shape 2.45×2.1 m and was extended from the south to the north. It consisted of two parts: a wide entrance pit or a ledge and a burial chamber. The ledge (1.98×0.96 m, 1.72 m deep) was situated south of the burial chamber. The irregular oval chamber (1.95×1.4 m, 1.85–1.92 m deep from the modern surface) was extended along the south-east – north-west line.

The deceased (adult) lay in a crouched position on the back with the head to the south-east (125°). The legs were turned with the knees to the left. The left humerus lay along the body. The right arm was slightly bent and with the forearm stretched to the pelvis. The skull was displaced from initial position (Fig. 7, 1; 11, 1). An oval patch of ochre 23 cm long was in the area of the chest. Small fragments of Eneolithic and later pottery as well as bones of a deer were

encountered in the filling of the pit. A dog tooth was found among bones of the skeleton.⁵

Grave 436 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares AB/V (area IV) on the depth of 0.7 m (Fig. 1, 3). The pit of approximately oval shape (1.75×1.3–1.2 m, 1.25 m deep) was extended along the east-west line.

The deceased (adult) lay in a crouched position on the left side with the head to the east (97°). The right arm was half-bent and with the hand brought to the pelvis. The left arm was bent and with the forearm stretched to the face (Fig. 7, 2; 11, 2). A patch of ochre was at the right hand. Grave goods were absent.

Grave 460 (probably the Cernavodă I culture) was uncovered in squares AB-AB/ VII-VIII (area IV) on the depth of 0.8 m (Fig. 1, 3). The approximately rectangular pit with sides widened to the bottom (upper level 1.5×1.0 m, lower level 1.65×1.2 m, 1.5 m deep) was extended from the east to the west (Fig. 7, 3). A patch of ochre was on the bottom in the centre of the pit. The skeleton was absent. The grave probably represents a cenotaph or a cult complex.

Grave 461 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares AB-AB/XII-XIII (area IV) on the depth of 0.8 m (Fig. 1, 3). The rectangular pit with rounded corners (2.05×1.7 m, 1.6–1.65 m deep) was extended along the south-east – north-west line. The walls were wider in the eastern part of the pit forming a niche up to 30 cm wide.

The deceased (adult) lay in a crouched position on the back with the head to the east (97°). The body was tilted to the left side. The left arm was extended along the body whereas the right hand was bent with the hand in abdominal region. The skull was slightly elevated with the crown up. It lay probably on a plant pillow (Fig. 7, 4; 11, 3). The bones were covered with ochre which forms clear border around the skeleton. Grave goods were absent.

Grave 463 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares AД-AE/VIII (area IV) on the depth of 0.75 m (Fig. 1, 3). The rectangular pit (1.55×1.15 m, 1.45–1.55 m deep) was extended along the south-east north-west line. Longitudinal walls were wider to the bottom.

The deceased (adult) lay in crouched position on the left side with the head to the south-east (141°). The left arm was half-bent and with the forearm stretched to the knees. The right arm was bent and with the forearm lay on the chest. The skull was shifted from initial position and turned with the face to the right (Fig. 7, 5; 11, 4). A patch of bright red ochre was at the southern side of the pit. Grave goods were absent.

Grave 482 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares AK-AЛ/XV-XVI (area IV) on the depth of 0.75 m (Fig. 1, 3). The oval burial pit (1.9×1.4 m, 1.45–1.5 m deep) was extended along the north-east – south-west line. Two narrow ledges 15 cm wide and 60 cm high were made in the eastern part of the pit.

The deceased (adult) lay in a crouched position on the back with the head to the east (90°). The right arm was extended along the body. The left arm was bent and lay with the forearm across the body (Fig. 7, 6; 11, 5). Brown patches probably from a plant mat were traced on isolated parts of the bottom. Grave goods were absent.

Grave 487 (the Cernavodă I culture) was uncovered in squares AЖ-AЗ/XIII-XIV (area IV) on the depth of 0.8–0.9 m (Fig. 1, 3). The rectangular burial pit with rounded corners (1.65×1.30 m, 1.85–1.9 m deep) was extended from the east to the west.

The skeleton was considerably disturbed by shrews. The skull and part of ribs were removed from initial position. According to disposition of other bones it can be established that the deceased (adult) was placed in a crouched position on the left side with the head to the east (90°). The arms were bent and with the forearms stretched forth (Fig. 8, 1; 11, 6). Dark-brown remains of a plant mat covered the bottom under the skeleton.

Inventory: A flint microlithic tool lay at the left arm (Fig. 12, 7).

Grave 581 (the Cernavodă I culture) was uncovered in the area VI on the depth of 0.85 m (Fig. 1, 3). The nearly oval pit (1.7×1.2 m, 1.15–1.25 m deep) was extended from the east to the west. The northern side of the pit was destroyed by the entrenchment of the Russian-Turkish War 1770. The bottom of the pit was uneven.

Only a few long bones preserved from the skeleton. According to their position it can be suggested that initially the deceased lay in a

⁵ Archaeozoological analysis was carried out by E. Sekerskaya.

crouched position on the left side with the head to the north-east. The right arm was bent and lay with the forearm across the body (Fig. 8, 2). The skeleton lay on a low eminence 3–4 cm high covered with ochre. Grave goods were absent.

Grave 585 (the Cernavodă I culture) is found in the B area VI on the depth of 0.8 m (Fig. 1, 3). The rectangular burial pit (1.6×1.2–1 m, 1.15 m deep) was extended along the east-west line. The southern side of the pit was destroyed by a grave of the Early Iron Age.

The deceased (adult) lay in a crouched position on the left side with the head to the east (115°). The right arm was bent and with the forearm stretched forth. The left hand didn't preserve. Grave good were absent.

Two pits (16 and 17) were situated between the graves 581 and 585 (Fig. 1, 3). Unlike most of the graves the pits have smaller dimensions, although they could represent cenotaphs. The graves and the pits were arranged in one line extended along the south-east – north-west axis. All structures were on similar distance from each other and probably represented a single mortuary-ritual complex.

The pit 16 was approximately in 2 m north-west of the grave 581. It was of oval shape (1.2×0.95 m, 0.3–0.35 m deep from the level of finding) extended along the south-north line. A patch of ochre was on the bottom of the pit. The fragment of a vessel made of shell-tempered clay was found in the upper part of the filling of the pit. The basis of the neck is decorated by one horizontal row of notches (Fig. 8, 9).

The pit 17 was approximately in 2 m south-east of the grave 585 (Fig. 1, 3). It was of rectangular shape with rounded corners (1.2×0.95 m, 0.35 m deep from the finding level) and extended along the south-east line. The accumulation of ochre was found on the bottom of the pit in north-eastern part. A small tubular bead made of bone (length 0.75 cm, diameter 0.35 cm) was found in the ochre patch (Fig. 12, 19).

Isolated finds of the Cernavodă I culture were uncovered in different parts of the cemetery. They are not related to concrete burials.

Accumulation of Eneolithic sherds was uncovered in squares Φ–X/9 (area I) 2 m south-east of the grave 168. Several fragments belong to a big vessel with a high neck made of shell-tempered clay. The basis of the neck is ornamented

by one horizontal row of imprints of triangular stamp and the rim is decorated by notches (Fig. 8, 7; 12, 32).

A fragment of a painted vessel of the Cucuteni B-Tripolye C1 culture was found in square II/7, in the filling of the later pit 142 (Fig. 8, 5; 12, 33). The vessel was decorated by geometric design made by dark-brown dye.

A big fragment of a vessel of the Cernavodă I culture made of shell-tempered clay was found in squares II–Ч/II (Fig. 8, 8). A flat vertical projection was applied to the rim.

A fragment of the neck of a Cernavodă I culture vessel made of shell-tempered clay was found in square Ч/I (Fig. 8, 6). It is decorated by short corded imprints under the rim on the inner and external surfaces. Various fragments of the Cernavodă I culture pottery were also uncovered in other parts of the cemetery (Fig. 12, 29–30).

Besides pottery one big shell bead was found on the territory of the cemetery (Fig. 8, 4; 12, 8). It is of oval-flattened shape with longitudinal and transversal holes. Dimensions of the bead: length 2.2 cm, diameter 1.4×0.9 cm. According to its surface the material resembles the *Spondylus* shell and the shape corresponds rather to the Early Eneolithic. It is quite possible that the bead is related to the Gumelnița culture. The cultural layer of this period is evidenced in the base of thick cultural depositions in the habitation area nearby.

Characteristics of burial rite

For several years of excavations 38 graves were uncovered on the territory of the cemetery which with some reserve can be assigned to the late Eneolithic. This attribution is mainly based on some distinctive traits of burial rite which find clear parallels in well dated cemeteries of this period in the North-West Pontic region. At the same time, several graves, especially in bad preservation and without inventory, could belong to other prehistoric periods, for instance to the early Eneolithic or Early Bronze Age or even later as for example grave 145 with the skeletons in a strongly crouched position on the left side (Fig. 3, 1). Such cases should be stipulated separately. Cultural attribution of the graves can be established first of all according to specific items

of their inventory which correspond to material from the cultural layer of the Cernavodă I culture in the adjacent settlement area. Graves without any inventory but with similar traits of burial rite can be apparently assigned to the same culture.

Sequence of soil layers is quite similar all over the territory of the cemetery. The upper layer c. 10–15 cm thick is represented by dark humus. Dark-grey soil up to 40–50 cm thick underlying the humus layer turns gradually into lighter loam and then into virgin yellow clay on the depth of approximately 70–80 cm from modern surface. Most of graves with their bottoms were sunken in the virgin subsoil.

Palinological analysis of samples from the settlement allows reconstructing ancient landscape and climatic conditions in the 5th and 4th millennia BC in the region of the Danube Lakes⁶. The period of the Gumelnița A1 culture (approximately middle of the 5th millennium BC) is related to the climatic optimum of the Holocene which is characterized by warm and wet conditions. Vegetation cover is represented by typical sporo-pollen spectrum of the steppe type with quite high level of arboreal vegetation (pine, hornbeam, white birch, elm, willow, etc.). Precisely in this period the pollen of cultivated cereals appears for the first time. In general, composition of vegetation evidence to high degree of moisture in the middle of the 5th millennium BC.

The period of the Cernavodă I culture is distinguished by worsening of climatic conditions that is related to increased aridization and fall of temperature. The pollen of such water-resistant plants as sedges, hornbeam, willow, etc. disappeared from sporo-pollen spectrum. At the same time, pollen of arboreal vegetation reaches maximal level. It is probable that open solid parts of surface which were not flooded in springtime appeared in this period. Broad-leaved formations of the forest-steppe type spread across these territories. It can be concluded that climatic conditions in the 4th millennium BC can be considered as less comfortable in comparison to the Gumelnița A1 period. Meanwhile, such conditions could be favorable enough for development of stock-breeding economy in its mobile or semi-mobile forms.

⁶ Бруяко 2016, 121 ff.

Type of the burial site. No surface constructions have been found above uncovered graves even in the area of stone structures around burials. In many cases distance between graves was too short in order to build large individual burial mounds. Additionally, there are no traces of mounds which could cover immediately several graves. At the same time, it can be suggested that low earth mounds marked initially position of burials but they didn't preserve to the present. Consequently, the burial site at Orlovka can be considered as a flat cemetery.

Spatial layout of graves. Eneolithic graves occupy quite vast territory. The maximal distance between extreme graves along the south-east – north-west axis reaches about 220 m. Within this area the graves are situated rather unevenly. Some of them are organized in small isolated groups consisting of 2–4 graves (Areas I and VI). Also, there is one part with relatively dense arrangement of numerous graves with distance of 2–4 meters between them (Area IV). Rare individual graves are also evidenced. In general, disposition of graves does not demonstrate a clear layout. Nevertheless, certain ordered arrangement can be discerned in the central part of the excavated area (Area IV). Here, several graves could be arranged in two rows stretched from the south to the north (Fig. 1, 3). It is interesting to note that graves in this area are distinguished by quite uniform traits of mortuary rite in terms of construction of burial pits, position and orientation of the deceased. A kind of a single order can be also discerned in the Area I (Fig. 1, 3) where graves were organized in two lines stretched along the south-east – north-west axis. However, graves in this plot do not show similar uniformity of burial traits. A separate plot with concentration of cenotaphs is registered in the north-west corner of the Area IV (Fig. 1, 3). Occurrence of isolated groups and plots with clear layout of graves on the territory of the cemetery can testify to existence of a general plan in distribution of the graves and probably insignificant chronological difference between some of them.

Surface constructions. Stone surface structures were found at three graves in the cemetery. The structure at grave 193 represented a double semicircle with maximal diameters of 7 and 8 m open to the south-east (Fig. 3, 5). The grave was situated in the centre of the semicircles.

The structure was built of middle and small flat stones lay flatways in several layers. Two other structures represented a short arc (grave 345) and a straight pavement (grave 414) with similar principle of construction. The structure at grave 345 was severely disturbed by numerous later intrusions. Isolated stones were found around the grave so initially the structure could have circular shape like a cromlech with the grave in the centre. The area around graves 193 and 414 reveals no traces of disturbances so it can be suggested that related structures maintained their original form. The structures were built probably on the ancient surface. No traces of earth mounds were evidenced above the structures and graves.

Burial pits. Pits were evidenced almost in all graves. Only grave 205 was completely destroyed and remains of the deceased (two skulls) and shell-tempered sherds were found in a burial pit of the Early Iron Age. Some of Eneolithic graves were disturbed by later intrusions however their shapes can be roughly determined. About one half of graves was represented by simple pits with strait walls whereas other ones could have additional constructive details in form of ledges (11 graves) or niches (7 graves). In some graves the ledges and the niches were situated only at one or two sides of pits but sometimes they could be arranged along the whole perimeter of pits. It is quite often that burial chambers proper had in plan quite amorphous outlines whereas other chambers are distinguished by rather regular geometric shapes. The chambers can be conditionally divided in three types. The first type is represented by rectangular chambers as a rule with rounded corners. The second type includes oval chambers, and only in one grave a trapeziform chamber is evidenced. The burial chambers are distinguished by not very large dimensions. Most of them (21 graves) have area of 1.5–2.49 square meters (Fig. 13). The depth of burial pits usually varied between 1 and 1.59 m from modern surface and only three graves were more than 1.8 m deep and two graves were less than 1 m deep (Fig. 14).

Skeletal remains. Remains of the deceased were uncovered in 32 graves. Eight structures did not contain any human bones. Six of them were designated as graves and two as pits. It is quite probable that some structures can represent cenotaphs especially those with inventory.

Additionally, the structures designated as pits 16 and 17 are distinguished by smaller dimensions so they can be probably assigned to cult complexes combined with nearby graves into a unified assemblage. Cultural and chronological attribution of cenotaphs can be safely established according to grave goods, mostly vessels, which find parallels in material of the Cernavodă I culture from the settlement. As a rule, graves are represented by single inhumations, and only in two graves (No 204 and 205) remains of two skeletons were uncovered. Overwhelming majority of graves is related to adult individuals. Skeletons of little children were found in double grave 204 and in individual grave 309. Remains from 8 graves only were determined anthropologically. Six skeletons belong to females and two ones to males.

Position of the deceased. Many graves were disturbed by latter intrusions so general position of the deceased has been determined only for 27 skeletons (Fig. 15). Five skeletons lay in a crouched position on the back. Additionally, in three graves position of the arms could be traced which occupied different positions: they were stretched along the body, slightly bent with the arms on the pelvis, etc. Four deceased were buried in a crouched position on the back tilted to the right or to the left. With this posture one arm was stretched to the femurs and other was slightly bent with the hand on the pelvis. Eighteen skeletons lay in a crouched position on the left side. In majority of graves the left arm of skeletons could be stretched to the legs whereas the right arm was bent with the hand on the left elbow or two arms were bent and forearms stretched forth. Deviations from this rule were evidenced only in three graves.

Orientation of the deceased. Orientation was traced for 28 skeletons (Fig. 16). It can be considered as rather steady. Most of the deceased in graves were oriented with their heads to the east and the south-east between 85° and 125°. Only seven skeletons were oriented with some deviations farther to the south.

Grave goods. More than two third graves contained no inventory. It was found only in 12 graves. Ceramic vessels are the most frequent category of grave goods. They are found in 5 graves with skeletons and in 4 cenotaphs. Seven graves contained whole vessels and two ones had isolated sherds. As a rule, just one vessel

was placed in a grave, and only in grave 20 two vessels were uncovered. Normally, vessels were situated near the skulls of the deceased. Three morphological types of vessels have been used in burial rite. They are bowls (Fig. 12, 22.24.25), amphorae (Fig. 12, 20.21.26.18) and milk jugs (Fig. 12, 23.27). Almost all vessels were made of shell-tempered clay that is typical for the ceramic assemblage of the Cernavodă I culture in the settlement. Only one small amphora is made in technological manner of the Cucuteni-Tripolye culture (Fig. 12, 28).

Other categories of graves goods are represented by tools and ornaments. Six flint flakes were found under the head of the deceased in grave 168 (Fig. 12, 1-6) and one flint microlithic tool comes from grave 487 (Fig. 12, 7). Only one grave 204 contained a necklace consisted of bone, shell and stone beads (Fig. 12, 9-18). Additionally, a dog tooth was found in grave 433 among bones of the skeleton and several small river shells were uncovered in grave 204. Unique items of burial inventory were uncovered in grave 339. They included three clay conical fire-dogs situated around the deceased (Figs. 5, 7; 10, 5; 12, 32). Similar objects are evidenced in the settlement too.

Other contextual traits of burial rite. Additional attributes of burial rite of the Cernavodă I culture at Orlovka-Kartal embrace such elements as use of ochre, arrangement of bedding on the bottom of pits, use of plant pillows under the head, etc. Ochre is evidenced in 11 graves of the cemetery. It was used in different manner. In four graves it covered partially isolated bones and the skull or a skeleton completely. In 7 graves ochre was registered in form of patches on bottoms of pits or on ledges. In grave 461 the skeleton lay on layer of ochre with clear borders and was completely covered by red dye (Fig. 7, 4). Dark-brown remains of plant mats which covered bottoms of pits were uncovered in 8 graves. In graves 283 and 581 the deceased were placed on earthen eminences or beddings several centimeters high. Very interesting detail of burial rite was traced in grave 336 were the skull and the legs of the deceased were placed on long stones (Figs. 5, 6; 10, 4).

Specific attributes of burial rite, different items of grave goods and partly layout of graves evidence for existence of common and quite large cemetery of the Cernavodă I culture closely

related to neighboring settlement of the same culture at Orlovka-Kartal. This cultural and chronological attribution can be supported by obvious parallels both in the North-West Pontic region and in the Balkans.

Discussion

The late Eneolithic cemetery at Orlovka-Kartal can be undoubtedly considered as the largest one in the area of the Cernavodă I culture studied so far.⁷ It can be suggested that the territory of the cemetery is even larger, and new late Eneolithic graves will be found in future excavations. At least isolated graves of Bronze Age have been uncovered quite far to the east from the area of the cemetery and a presumably late Eneolithic barrow was excavated not far from the village of Orlovka.⁸

Small flat cemeteries of the Cernavodă I culture similar to that at Orlovka-Kartal are known in the core area of the culture, in Muntenia and Dobrudja. A cemetery consisting of four Cernavodă I graves was uncovered at Gherăseni in northern Muntenia⁹. The deceased were buried in oval pits in a crouched position on the left or on the right side and on the back. One grave contained two vessels of the culture in question. Several flat graves can be attributed to the Cernavodă I culture at Brăiilița.¹⁰ According to their traits these graves correspond well to burials from Orlovka-Kartal. Seventeen flat and kurgan graves of different chronological periods were studied in the area of the cemetery of the Hamanjia and Varna cultures at Durankulak in Dobrudja.¹¹ One of them, No 448, contained three vessels which undoubtedly belong to the Cernavodă I culture. Additionally, two or three graves more without burial inventory could be probably attributed to the same culture.¹²

⁷ It has been regarded that the largest cemetery of the Cernavodă I culture was studied at Brăiilița on the Lower Danube (Harțuche 2002). Nevertheless, majority of graves with skeletons supine extended position and ornaments from *Spondylus* shells can be attributed to the late Neolithic or the early Eneolithic (Manzura 1999, 115).

⁸ Бруяко / Дзиговский 2011, 273 ff.

⁹ Constantinescu 1994, 105 ff.

¹⁰ Harțuche 2002.

¹¹ Vajsov 2002, 159 ff.

¹² Manzura 2005, 52.

Besides these graves some kurgan burials from Dobrudja and Muntenia can be also assigned to the Cernavodă I culture.¹³ They are distinguished by similar traits of burial rite and inventory. It is interesting to note that graves of the Cernavodă I culture in the Balkans, except Cernavodă itself, are not found in the vicinity of settlements of this culture.

Flat cemeteries of the Cernavodă I culture are still not found in the North-West Pontic region so burial ground at Orlovka-Kartal can be considered as an exception.¹⁴ Nevertheless, there are numerous barrow necropolises which are related to this culture.¹⁵ For instance one such cemetery consisting of 14 barrows was studied in the vicinity of the village of Zhelty Yar at the Khadzhide Lake.¹⁶ The deceased were interred in oval and rectangular pits in a moderately crouched position on the left side with eastern orientation. As a rule, the left arm was stretched to the legs and the right arm was bent and with the hand lay on the left elbow. Grave goods from the burials are represented by typical vessels of the Cernavodă I culture. According to their attributes graves from Zhelty Yar find apparent parallels in material of the cemetery at Orlovka-Kartal.

One more cemetery of the Cernavodă I culture was uncovered farther to the east at the village of Shirokoe.¹⁷ It consisted of four barrows which contained one or two graves each. Skeletons lay in oval and rectangular pits in a crouched position on the back with eastern or north-eastern orientation. Grave goods included pots made of shell-tempered clay and painted vessels made in the Cucuteni-Tripolye ceramic traditions.¹⁸ The painted vessels are absolutely identical to painted pottery uncovered in the layer of the Cernavodă I culture at Orlovka-Kartal.¹⁹ Such pottery is actually absent in ceramic material of the

Cucuteni-Tripolye culture and it can be probably treated as local production of the Cernavodă I culture in the North-West Pontic region.

Isolated barrows or cemeteries with similar burial rite, shell-tempered Cernavodă I pottery and painted vessels are evidenced in different parts of the region including the left bank of the Dniester River, for instance the Sărăteni cemetery,²⁰ the Cimișlia cemetery,²¹ the Kubey cemetery,²² etc. In this context, stone cromlechs uncovered at Orlovka-Kartal are of special interest. Such stone constructions are frequent element of the earliest kurgan architecture in the steppe zone closely related to steppe graves with the pottery of the Cernavodă I culture. Even such a detail of burial arrangement as flat stones under the feet and the head of the deceased in grave 336 at Orlovka-Kartal find parallel in the steppe. Similar feature is evidenced for instance in grave 7, kurgan 1 at Sărăteni.²³

It is necessary to note that two kinds of positions of the deceased, crouched on the left side and crouched on the back, are evidenced both at the Orlovka-Kartal and in steppe graves. Late Eneolithic steppe graves with crouched on the back skeletons have been singled out by some scholars into a separate group designated as the Katarzhino type.²⁴ However such graves do not possess any specific traits in material culture. Moreover, some of them contain material of the Cernavodă I culture, for instance in the Alkaliya cemetery.²⁵ That is why it is actually impossible to distinguish graves of the Katarzhino type from those with the Cernavodă I pottery. Co-occurrence of two types of burial position even in the same necropolis probably reflects coexistence of two population groups in the steppe zone in the first half of the 4th millennium BC. The first of them could be represented by local steppe inhabitants (crouched on the back) whereas the second one could have Balkan origin (crouched on the left side). This inference is also supported by anthropological composition of buried population which includes both the Proto-European

¹³ Manzura 1999, 115-116.

¹⁴ Perhaps some graves at Koshary at the Tiligul estuary according to their burial rite could belong to the Cernavodă I culture although their precise cultural attribution is disputable (Агульников / Редина 2007, 169 ff.). Several graves from this flat cemetery can be safely assigned to the Usatovo culture (Говедарица / Манзура 2010, 299 ff.).

¹⁵ Манзура 2013, 130-132.

¹⁶ Суботін / Петренко 1994, 93 ff.

¹⁷ The cemetery is unpublished.

¹⁸ Петренко 2013, рис. 35, 8.11.13.

¹⁹ Манзура 2018, рис. 3, 1-8.11-17.

²⁰ Levițki / Manzura / Demcenco 1996.

²¹ Popovici / Ciobanu / Agulnicov / Noroc 2016 19 ff.;

Popovici / Kaiser 2021, 270 ff.; Popovici / Ciobanu 2021.

²² Субботин 2001.

²³ Levițki / Manzura / Demcenco 1996, 24, fig. 7, 1.

²⁴ Иванова / Петренко / Ветчинникова 2005, 110.

²⁵ Петренко 2013, рис. 35, 8.11.13.

and Mediterranean anthropological types.²⁶ Later, the same simultaneous existence of these different ritual traits survived in the Usatovo culture.²⁷ Similarly, the both anthropological types are represented in the population of this culture complemented by intermediate variants.²⁸

These apparent parallels clearly demonstrate that the area of the culture could embrace the whole region or at least its significant part. The late Eneolithic cemetery at Orlovka-Kartal according to its burial practice completely corresponds (except kurgans) to other burial sites in the North-West Pontic steppes. Absence of burial mounds in the cemetery under consideration perhaps can be explained by its position on the edge of the settlement whereas emergence of kurgan burial tradition in the steppes was determined by specific economic and social factors.²⁹ Taking into consideration mixed character of the ceramic assemblage of the Chernavodă I culture embracing different traits it can be suggested that we are dealing with a kind of hybrid culture which inherited Balkan and steppe traditions. One more component in the genesis of the culture is represented by traditions of the Cucuteni-Tripolye culture that can be discerned both in ceramic imports and in the emergence of pottery production based on relevant technological principles.

Cultural attribution of the cemetery can be additionally confirmed by pottery from the graves. All three morphological types of vessels uncovered in the graves have direct parallels both in sites of the Chernavodă I culture in the core area and in Orlovka-Kartal itself. Actually identical bowls, amphorae and milk jugs represent integral part of ceramic collections from different settlements in Muntenia and Dobrudja.³⁰ Similarly, the same morphological types and variants of vessels are registered in the settlement at Orlovka-Kartal.³¹ These clear parallels should remove any doubts concerning cultural attribution of the cemetery. Such attribution is also supported by results of radiocarbon analysis.

Earlier several radiocarbon dates were obtained for the layer of the Chernavodă I culture in

the settlements. Almost all of them are situated within the second quarter of the 4th millennium BC.³² Seven graves in the cemetery were recently dated too.³³ The dates are distributed quite evenly in the borders of the first half of the same millennium. Existence of too early C¹⁴ dates perhaps can be explained by fresh water effect because human bones were used as samples for radiocarbon dating. In any event, the dates additionally demonstrate quite early age of the cemetery in general comparable with cultural layer in the settlement. It means that the settlement and the cemetery constitute a united cultural complex.

Conclusion

For a long time the territory between the Lower Danube/Prut and Dniester in the late Eneolithic has been considered as the area of a "steppe Eneolithic culture". In end of the 80th and the beginning of the 90th of the last century late Eneolithic burial complexes in the region were attributed either to the Lower Mikhylovka culture³⁴ or to the special Khadzhide cultural type.³⁵ Discovery of the settlement and the cemetery of the Chernavodă I culture gave a possibility to reconsider cultural attribution of many archaeological sites in the North-West Pontic region. It was established that different steppe graves in the late Eneolithic according to their burial rite apparently correspond to burial traditions evidenced at Orlovka-Kartal and other burial sites of the Chernavodă I culture. Absolute dating of early steppe kurgan graves and material from Orlovka-Kartal demonstrates actually complete coincidence of values.³⁶ Moreover, various shell-tempered vessels from steppe graves with earlier unclear cultural attribution found eloquent parallels in ceramic assemblage of the settlement at Orlovka-Kartal. This similarity in burial rite and material remains indeed supports the idea that the North-West Pontic region can

²⁶ Ibid.

²⁷ Dates are not published. We are grateful very much to W. Haak for personal communication about results of radiocarbon analysis.

²⁸ Rassamakin 1994, 29 ff.; 1999, 59 ff.

²⁹ Петренко 1989, 18-20.

³⁰ Петренко / Ковалюх 2003; Иванова / Петренко / Ветчинникова 2005; Петренко / Кайзер 2011; Popovici / Kaiser 2021.

²⁶ Потехина 1991, 72-73.

²⁷ Петренко 2013; Manzura 2020, 73 ff.

²⁸ Потехина 1989, 125 ff; 1990, 56 ff.

²⁹ Манзура 2017, 107 ff.

³⁰ Manzura 2003, Fig. 5.

³¹ Govedarica / Manzura 2015, 448 ff.

be included in the area of the Cernavodă I culture. Such suggestion permits to understand better the emergence of the Usatovo culture in the Lower Dniester region which inherited to large extent traditions of the Cernavodă I culture both in burial rite and in ceramic complex.

Rezime

Nekropola kulture Cernavoda I Orlovka-Kartal

U tekstu su predstavljeni nalazi iz 40 grobova nekropole Orlovka-Kartal koji pripadaju kasnoeneolitskoj kulturi Cernavoda I. Ta nekropola je deo obimnog arheološkog kompleksa Kartal koji se nalazi u blizini sela Orlovka na Donjem Dunavu (okrug Reni, oblast Odesa). Pokojnici su bili inhumirani u ovalnim i pravougaonim jamama, a polagani su u zgrčenom položaju na lijevoj strani, ili na leđima. Grobni prolozi su rijetki, obično po jedna keramička posuda. Takav ritual sahranjivanja ima jasne paralele u nekropolama kulture Cernavoda I na rumunskom donjem Dunavu, kao i u stepskim grobovima s područja sjeverozapadnog Crnog mora.

Već duže vremena je ustaljeno mišljenje da je teritorija između Donjeg Dunava i Dnjestra tokom kasnog Eneolita pripadala „stepskoj eneolitskoj kulturi“. Pri tome su odgovarajuće nekropole iz tog regiona pripisivane kulturi Donja Mihajlovka, ili kulturi tipu Hadžider. Otkriće naselja i grobova kulture Cernavoda I u rumunskom dijelu donjeg Dunava dalo je mogućnost da se preispita kulturna pripadnost mnogih arheoloških nalazišta na prostoru severozapadnog Crnog mora. Pokazalo se da kulturno različito opredijeljeni stepski grobovi prema obredu sahranjivanja u potpunosti odgovaraju funerarnoj tradiciji kulture Cernavoda I. Značaj nekropole Orlovka-Kartal je u tome što ona, s obzirom na centralni položaj tog nalazišta, u punoj mjeri povezuje balkanski i stepski dio ove kulturne zajednice. Na to ukazuje podudarnost u apsolutnom datiranju, u obredu sahranjivanja i u karakteru grobnih priloga. Iz tog razloga se region sjeverozapadnog Crnog mora u cjelini može pripisati kulturi Cernavoda I. Takvo opredjeljenje omogućava da se bolje razumije pojava naredne, Usatovske kulture u regionu Donjeg Dnjestera. Naime, ta kultura je u obredu sahranjivanja i u materijalnoj produkciji, u velikoj mjeri naslijedila tradiciju kulture Cernavoda I.

Bibliography

- Bruyako, I. / Manzura, I. / Subbotin, L.* 2005, Prehistoric Settlement “Kartal” (Orlovka): Preliminary Information on the Excavations in 2001–2002, in: Nikolova, L. / Fritz, J. / Higgins, J. (eds.) Prehistoric Archaeology & Theoretical Anthropology and Education, Reports of Prehistoric Research Projects 6–7, 13-33.
- Constantinescu, E.-M.* 1994, Rezultatele ale cercetărilor arheologice de la Gherăseni-Grindul Cremenea în campania 1992, *Mousaios* 4, 105-115.
- Govedarica, B. / Manzura, I.* 2015, The Cooper Age Settlement of Kartal in Orlovka (Southwest Ukraine), in: Hansen, S. / Raczky, P. / Anders, A. / Reingruber, A. (eds.) Neolithic and Copper Age between the Carpathian Basin and the Aegean Sea. Chronologies and Technologies from the 6th to the 4th Millennium BCE, International Workshop Budapest 2012, *Archäologie in Eurasien* 31, Bonn 2015, 437-456.
- Hartuche, N.* 2002, Complexul arheologic Brăileța, *Bibliotheca thracologică XXXV*, București 2002.
- Levițki, O. / Manzura, I. / Demcenco, T.* 1996, Necropola tumulară de la Sărăteni, *Bibliotheca Thracologica XVII*, București 1996.
- Manzura, I.* 1999, Cernavoda I culture, in: Nikolova, L., *The Balkans in Later Prehistory*, Chapter 7, BAR International Series 791, 93-174.
- Manzura, I.* 2003, Innovations in the Ceramic Style and the Bronze Age Genesis in the Northeast Balkans, in: Nikolova, L. (ed.) *Early Symbolic Systems for Communication in Southeast Europe*, Vol. 1, BAR International Series 1139, 313-335.
- Manzura, I.* 2005, The Proto-Bronze Age Cemetery at Durankulak: A Look from the East, in: Nikolova, L. / Fritz, J. / Higgins, J. (eds.) *Prehistoric Archaeology & Theoretical Anthropology and Education*, Reports of Prehistoric Research Projects 6–7, 51-55.
- Manzura, I.* 2020, History Carved by the Dagger: the Society of the Usatovo Culture in the 4th Millennium BC, in: Hansen, S. (ed.) *Repräsentationen der Macht, Beiträge des Festkolloquiums zu Ehren des 65. Geburtstags von Blagoje Govedarica*, Wiesbaden 2020, 73-97.
- Popovici, S. / Ciobanu, I. / Agulnicov, S. / Noroc, I.* 2016, Tumulul 8 de la Cimișlia. Considerații preliminare, *Arheologia preventivă în Republica Moldova III*, 19-28.
- Popovici, S. / Kaiser, E.* 2021. A burial mound in the town of Cimișlia in the southern part of the Republic of Moldova: relative and absolute chronology of the burials, *Археологія і давня історія України* 2 (39), 270-279.

- Popovici, S. / Ciobanu, I. 2021, Cercetări arheologice la Cimișlia (1969, 2015, 2019), Chișinău 2021.
- Rassamakin, Y. Y. 1994, The main directions of the development of early pastoral societies of Northern Pontic zone: 4500–2450 BC (Pre-yamnaya cultures and Yamnaya culture), *Baltic-Pontic Studies* 2, 29-70.
- Rassamakin, Yu. 1999, The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500–2300 BC, in: Levine, M. / Rassamakin, Yu. / Kislenko, A. / Tatarintseva, N., Late prehistoric exploitation of the Eurasian steppe, Cambridge 1999, 59-182.
- Vajsov, I. 2002, Das Grab 982 und die Protobronzezeit in Bulgarien, in: Todorova, H. (ed.), *Durankulak, Band II, Die prähistorischen Gräberfelder*, Sofia 2002, 159-176.
- Агульников, С. М. / Редина, Е. Ф. 2007, Могильник «Змеиная балка» у села Кошары, Одесской области, *Tyragetia (S.N.) 1 (XVII)*, 169-180.
- Бруяко, И. В. 2016, Природный ландшафт поселения Картал в эпоху энеолита, in: Церна, С. / Говедарица, Б. (ред.) *Культурные взаимодействия. Динамика и смыслы*, Сборник статей в честь 60-летия И. В. Манзуры, Кишинев 2016, 121-131.
- Бруяко, И. В. / Манзура, И. В. / Субботин, Л. В. / Топал, Д. А. 2005, Слои раннего железного века городища Картал (участок Картал-«посад»), *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.*, Київ 2005, 5-9.
- Бруяко, И. В. / Субботин, А. В. / Субботин, Л. В. 2005, Открытие могильника эпохи среднего гальштата на территории городища Картал в 2004 г, *Археологічні дослідження в Україні 2003–2004 рр.*, Київ 2005, 70-73.
- Бруяко, И. В. / Манзура, И. В. / Субботин, Л. В. 2006, Раскопки городища Картал в 2005 г., открытие могильника эпохи палеометалла, *Археологічні дослідження в Україні 2004–2005 рр.*, Київ-Запоріжжя 2006, 78-80.
- Бруяко, И. В. / Засыпкина, Г. В. / Манзура, И. В. / Субботин Л. В. 2009, Слои римского времени городища Картал (участок Картал-«посад»), *Stratum plus* 4, 339-364.
- Бруяко, И. В. / Дзиговский, А. Н. 2011, Раскопки кургана в окрестностях городища Картал, *Stratum plus* 2, 273-278.
- Говедарица, Б. / Манзура, И. В. 2010, Новые материалы раннего бронзового века на Тилигульском лимане, *Stratum plus* 2, 299-308.
- Иванова, С. / Петренко, В. / Ветчинникова, Н. 2005, Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра, Одесса 2005.
- Манзура, И. В. 2013, Культуры степного энеолита, in: Бруяко, И. В. / Самойлова, Т. Л. (ред.) *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесса 2013, 115-153.
- Манзура, И. В. 2017, Восточная Европа на заре курганной традиции, in: Вишняцкий, Л. Б. (отв. ред.) *Ex Ungue Leonem*, Сборник статей к 90-летию Льва Самуиловича Клейна, Санкт-Петербург 2017, 107-129.
- Манзура, И. В. 2018, Расписная керамика позднего энеолита на поселении Орловка-Картал на Нижнем Дунае, in: Синика, В. С. / Рабинович, Р. А. (ред.) *Древности, исследования, проблемы*, Сборник статей в честь 70-летия Н. П. Тельнова, Кишинев-Тирасполь 2018, 35-48.
- Петренко, В. Г. 1989, Памятники энеолита и поворот эпохи к бронзовому веку в Северо-Западном Причерноморье, in: *История и археология Нижнего Подунавья*, Рени 1989, 18-20.
- Петренко, В. Г. 2013, Усатовская культура, in: Бруяко, И. В. / Самойлова, Т. Л. (ред.) *Древние культуры Северо-Западного Причерноморья*, Одесса 2013, 163-210.
- Петренко, В. Г. / Ковалюх, Н. Н. 2003, Новые данные по радиоуглеродной хронологии энеолита Северо-Западного Причерноморья, in: Корвін-Піотровський, О. Г. / Круц, О. В. / Рижов, С. М. (ред.) *Трипільські поселення-гіганти*, Матеріали міжнародної конференції, Київ 2003, 102-110.
- Петренко, В. Г. / Кайзер, Э. 2011, Комплексный памятник Маяки: новые изотопные даты и некоторые вопросы хронологии наличных культур, *Материалы по археологии Северного Причерноморья* 12, 31-61.
- Потехина, И. Д. 1989, Антропологические материалы из могильника Маяки, in: Патокова, Э. Ф. / Петренко, В. Г. / Бурдо, Н. Б. / Полищук, Л. Ю., *Памятники трипольской культуры в Северо-Западном Причерноморье*, Киев 1989, 125-130.
- Потехина, И. Д. 1990, Населення усатівської культури за даними антропології, *Археологія* 2, 56-67.
- Потехина, И. Д. 1991, Новые материалы к антропологии раннего медного века Украины и Молдавии, in: Яровой Е. В. (ред.), *Древнейшие общности земледельцев и скотоводов Северного Причерноморья (V тыс. до н. э. – V в. н. э.)*, Кишинев 1991, 72-73.
- Субботин, Л. В. 2001, Энеолитическое святилище курганного могильника Кубей, Старожитності Степового Причорномор'я і Криму IX, Запоріжжя 2001, 160-167.
- Суботін, Л. В. / Петренко, В. Г. 1994, Курганний могильник усатівського типу Жовтий Яр, *Археологія* 1, 93-104.

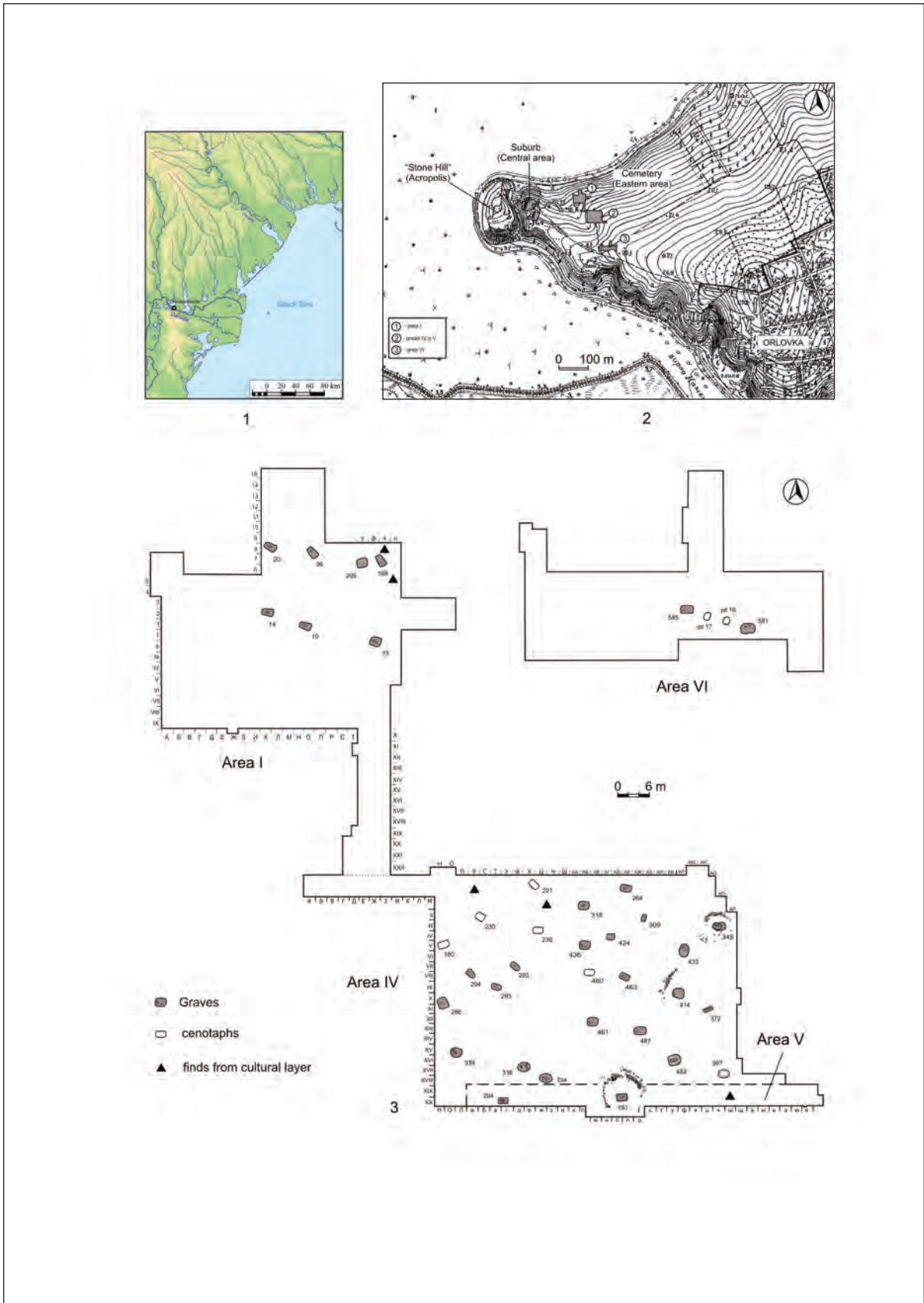

Fig. 1. Location of the site of Orlovka-Kartal in the North-West Pontic region (1); plan of archaeological complex (2); general plan of the cemetery of the Cernavodă I culture (3).

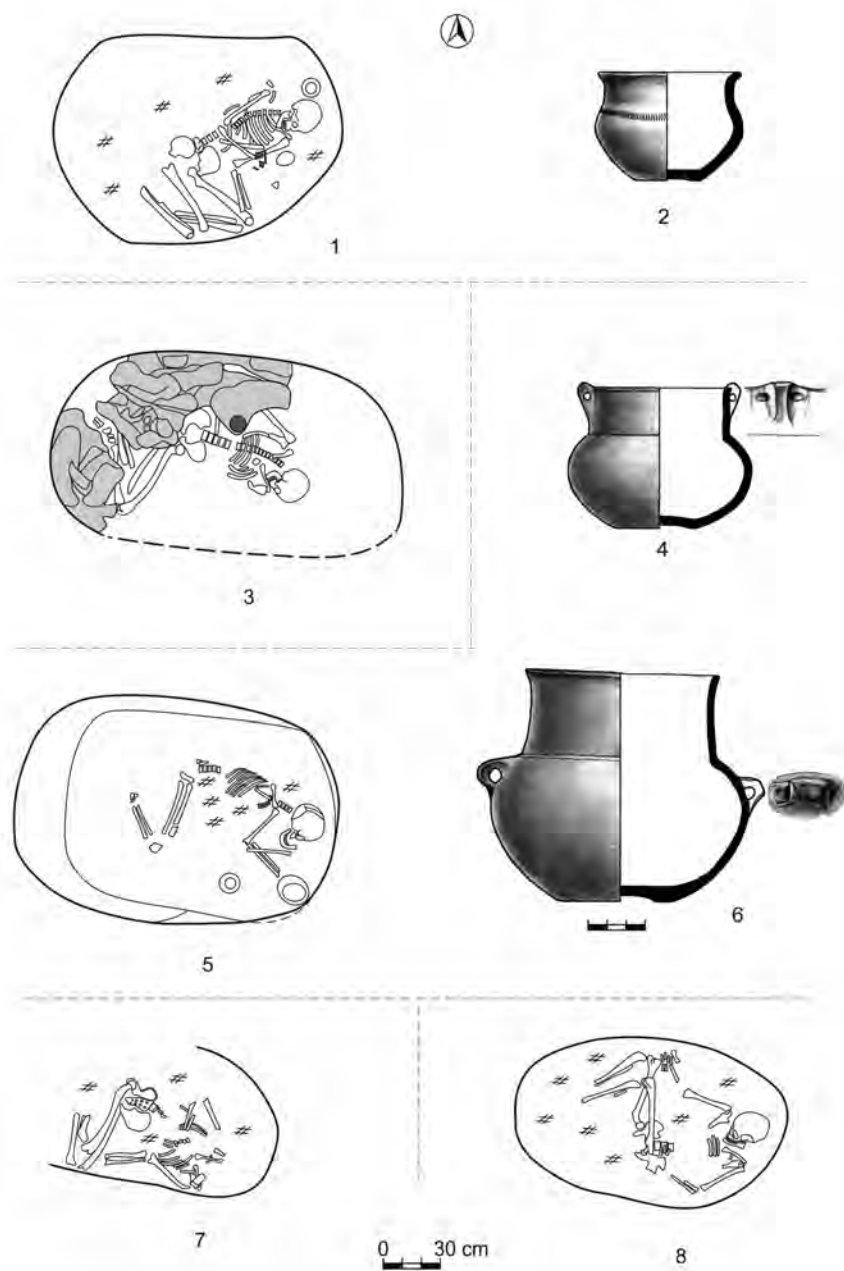

Fig. 2. Plans of graves and inventory: 1-2 – grave 10; 3 – grave 14; 4-6 – grave 20; 7 – grave 36; 8 – grave 73.

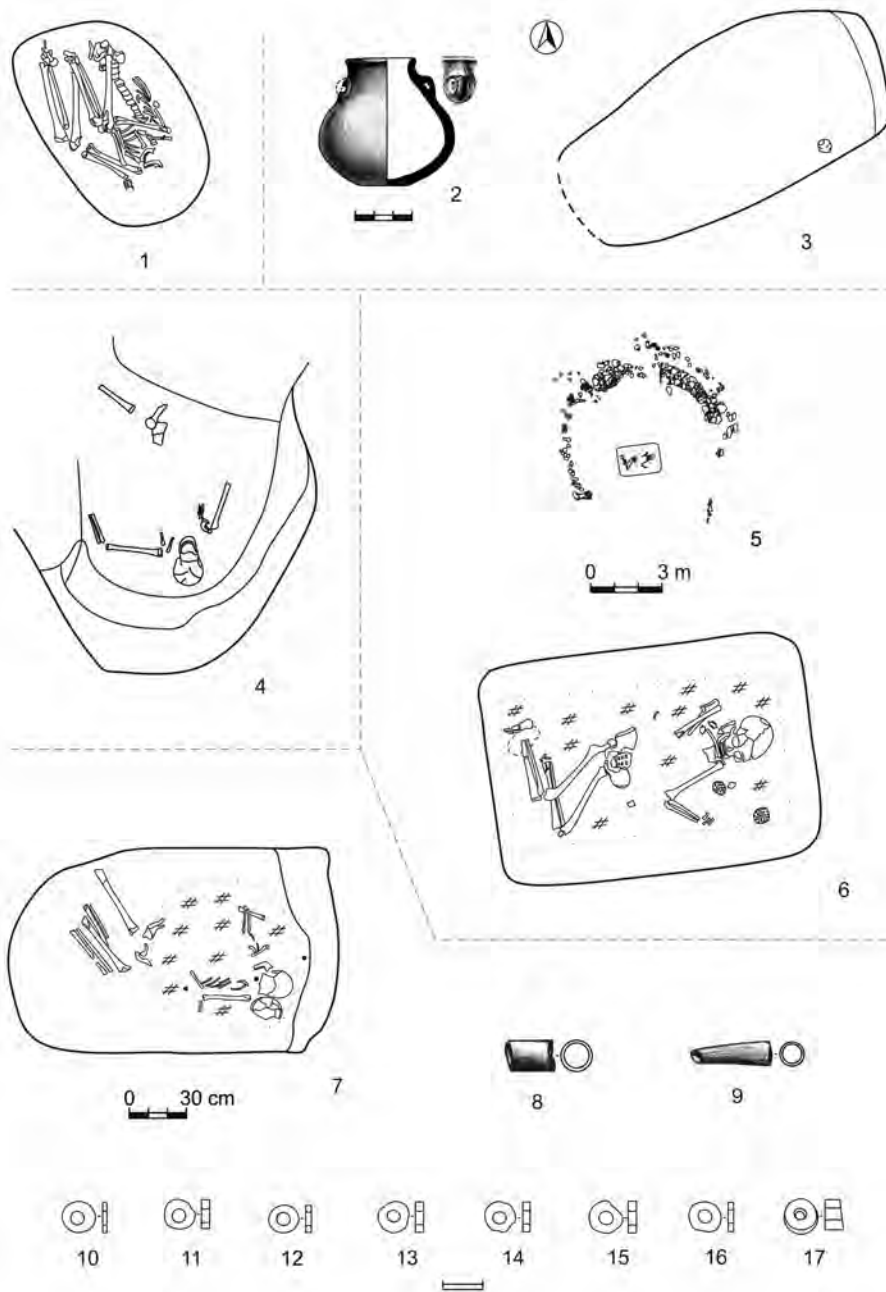

Fig. 3. Plans of graves and inventory: 1 – grave 145; 2-3 – grave 160; 4 – grave 168; 5-6 – grave 193; 7-17 – grave 204.

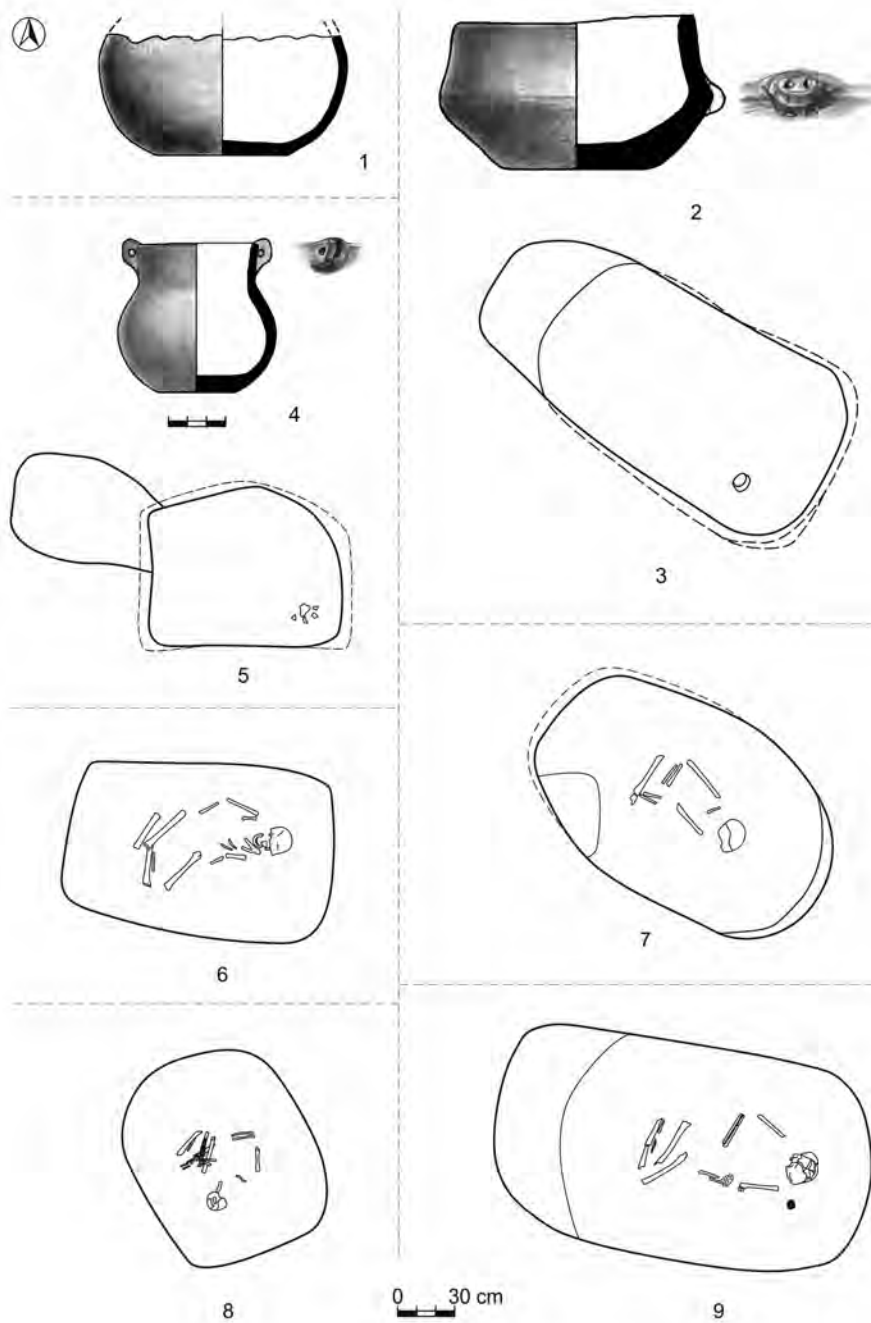

Fig. 4. Plans of graves and inventory: 1 – grave 205; 2-3 – grave 221; 4-5 – grave 239; 6 – grave 264; 7 – grave 283; 8 – grave 286; 9 – grave 293.

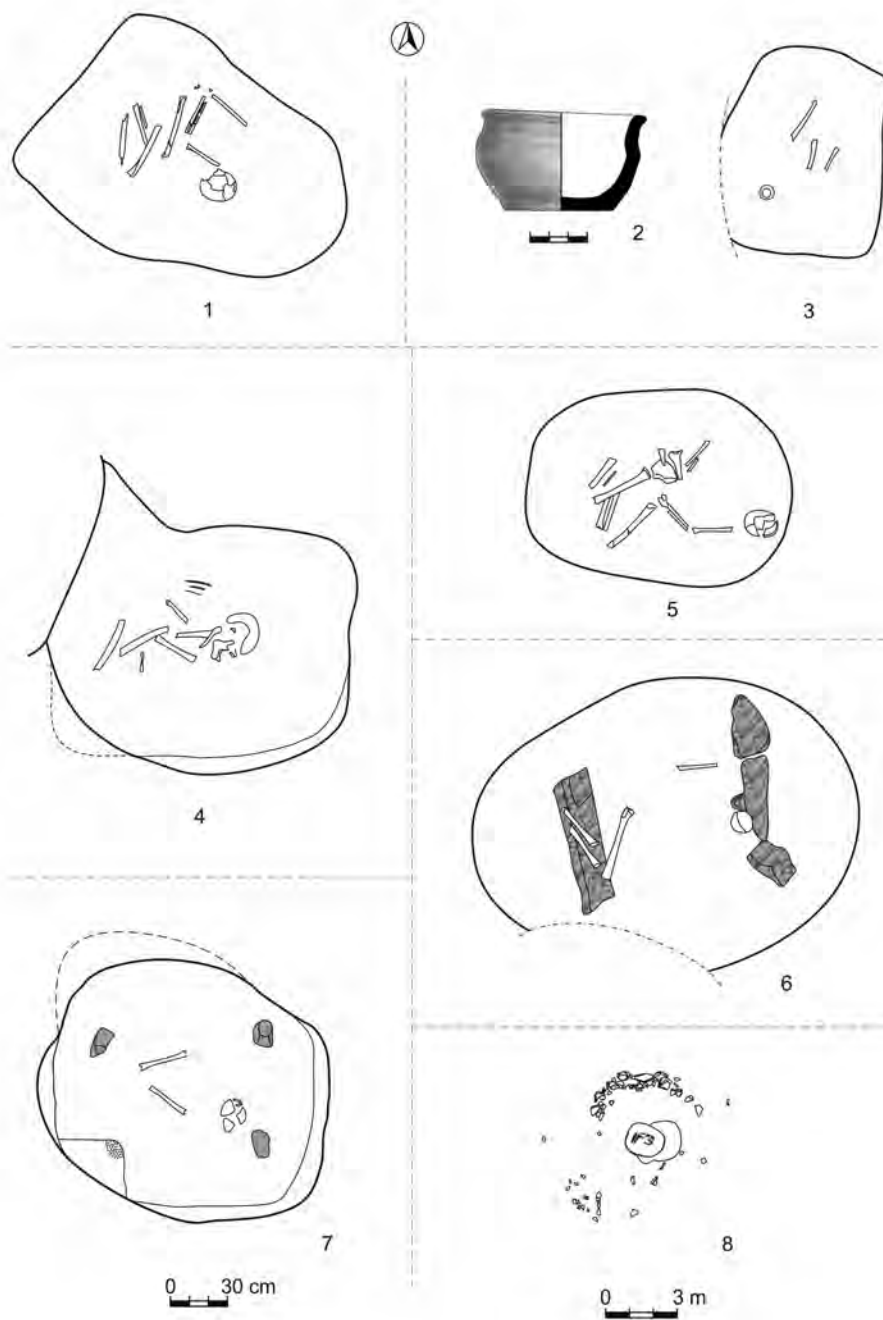

Fig. 5. Plans of graves and inventory: 1 – grave 294; 2-3 – grave 309; 4 – grave 318; 5 – grave 334; 6 – grave 336; 7 – grave 339; 8 – grave 345.

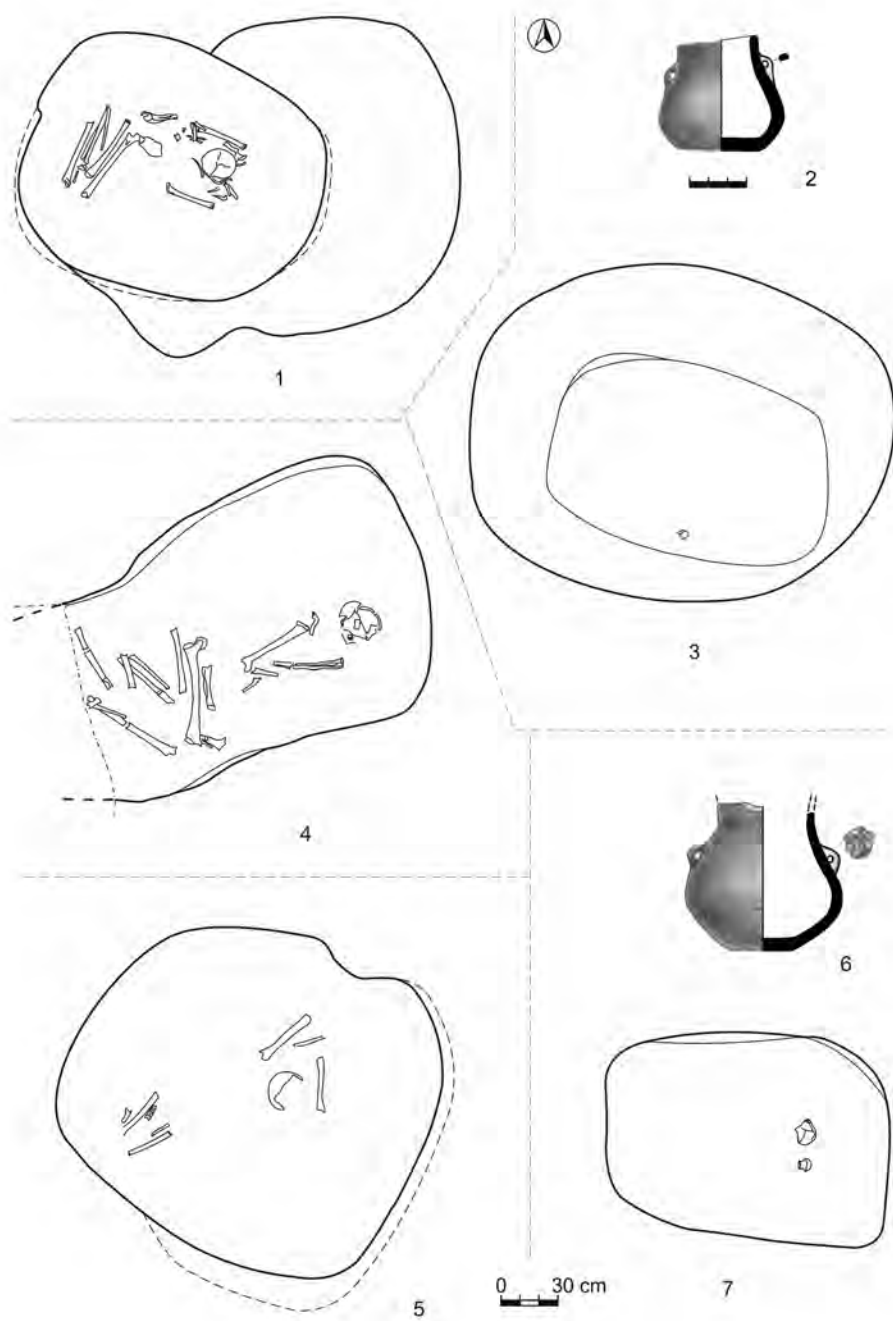

Fig. 6. Plans of graves and inventory: 1 – grave 345; 2,3 – grave 367; 4 – grave 372;
5 – grave 414; 6,7 – grave 424.

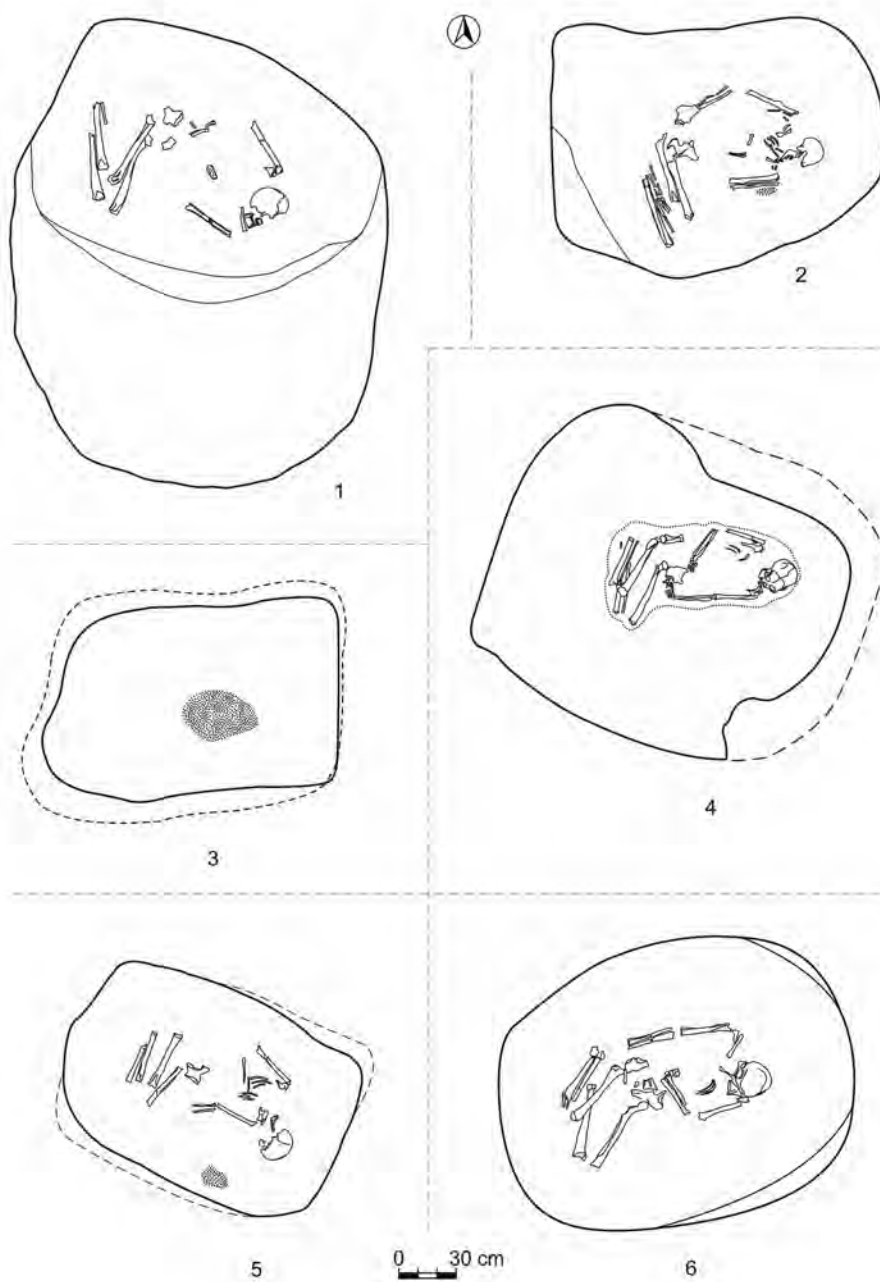

Fig. 7. Plans of graves: 1 – grave 433; 2 – grave 436; 3 – grave 460; 4 – grave 461; 5 – grave 463; 6 – grave 482.

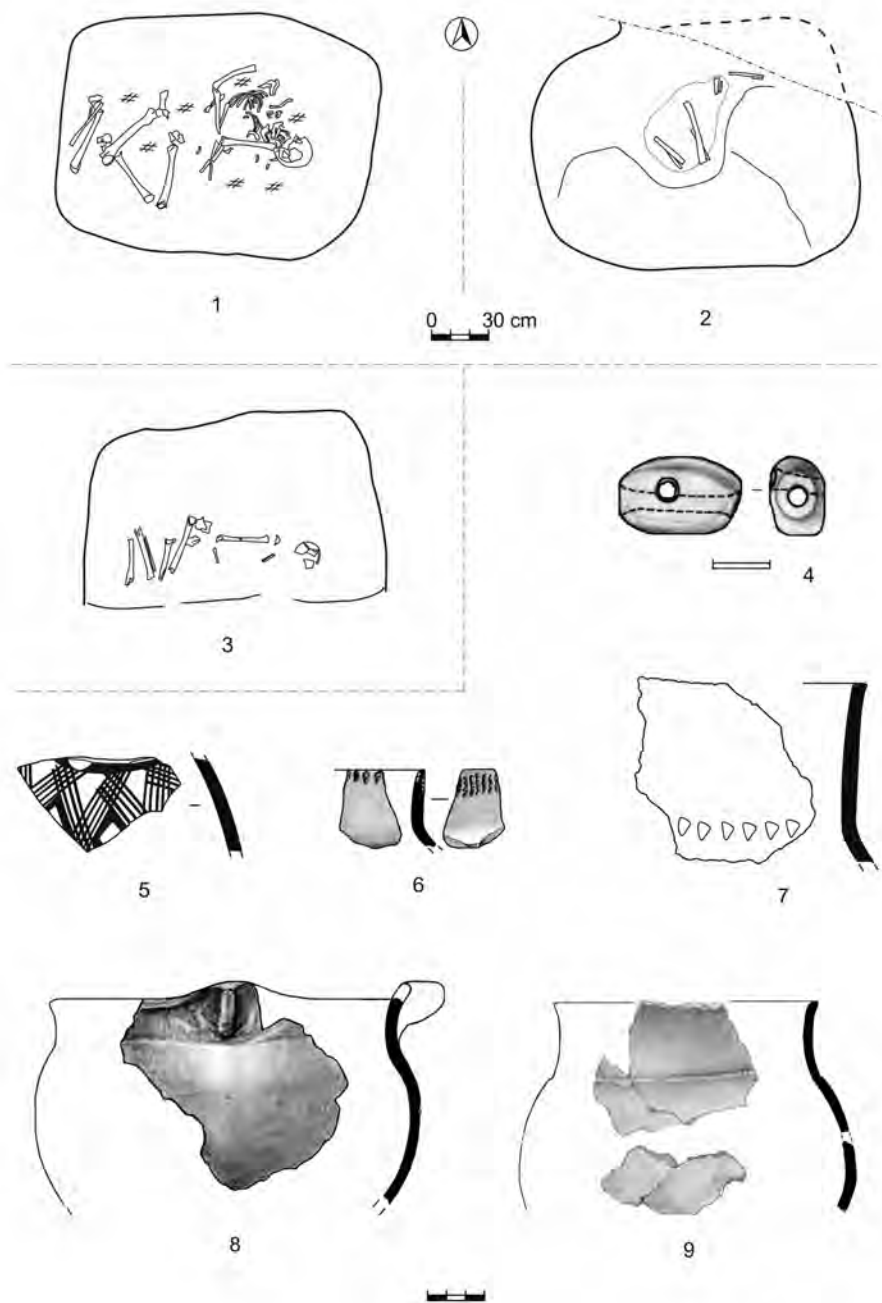

Fig. 8. Plans of graves and finds from the area of the cemetery: 1 – grave 487; 2 – grave 581; 3 – grave 585; 4-8 – finds from the area of the cemetery; 9 – vessel from pit 16.

1

2

3

4

5

6

Fig. 9. Photographs of graves: 1 – grave 10; 2 – grave 14; 3 – grave 20; 4 – grave 73; 5 – grave 193; 6 – grave 204.

1

2

3

4

5

6

Fig. 10. Photographs of graves: 1 – grave 293; 2 – grave 294; 3 – grave 334; 4 – grave 336; 5 – grave 339; 6 – grave 345.

1

2

3

4

5

6

Fig. 11. Photographs of graves: 1 – grave 433; 2 – grave 436; 3 – grave 461; 4 – grave 463; 5 – grave 482; 6 – grave 487.

Fig. 12. Grave goods (1-7.9-18.20-29.32) and finds from the area of the cemetery (8.19.30.31): 1-6 – flint flakes from grave 168; 7 – flint tool from grave 487; 8 – shell bead from the area of the cemetery; 9-18 – shell, bone and stone beads from grave 204; 19 – bone bead from pit 17; 20 – amphora from grave 367; 21 – amphora from grave 424; 22 – bowl from grave 10; 23 – milk jug from grave 239; 24 – bowl from grave 221; 25 – bowl from grave 309; 26-27 – amphora and milk jug from grave 20; 28 – amphora from grave 160; 29 – vessel from grave 205; 30-31 – ceramic sherds from the area of the cemetery; 32 – clay firedog from grave 339.

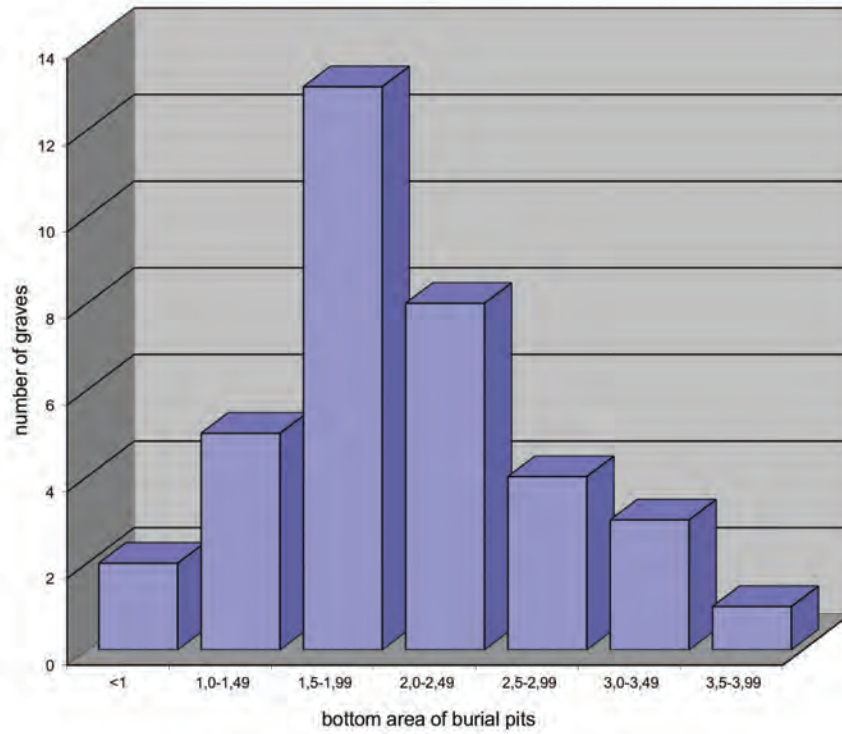

Fig. 13. *Square of burial pits of the Cernavodă I culture.*

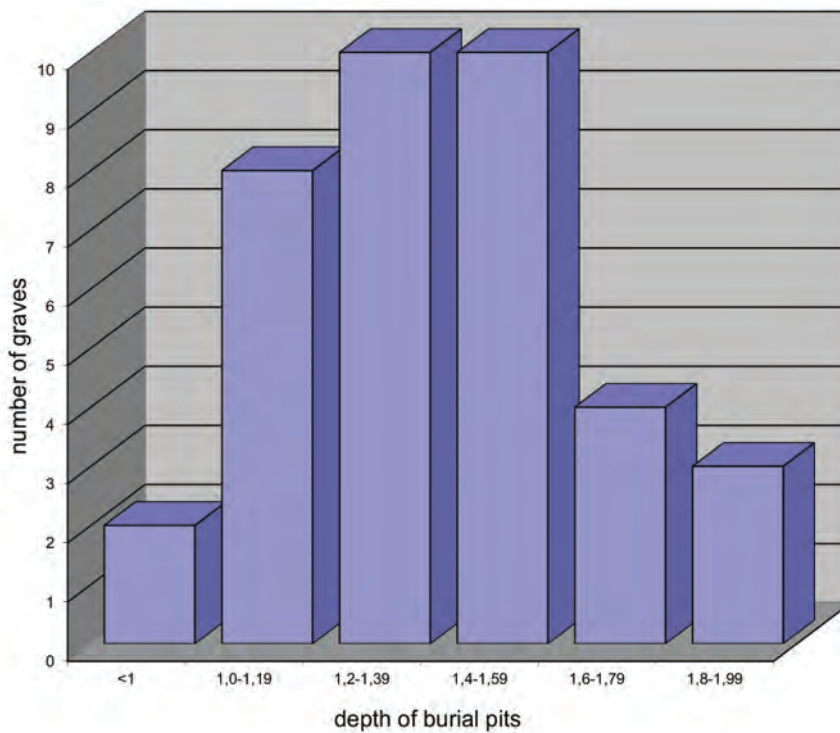

Fig. 14. *Depth of burial pits of the Cernavodă I culture.*

position	crouched on the back			crouched on the back with the body tilted to one side			crouched on the left side					
variant of position	undetermined				undetermined			undetermined				
number of individuals	2	1	1	1	2	1	8	4	3	1	2	

Fig. 15. Positions of skeletons in graves of the Cernavodă I culture.

Fig. 16. Orientation of skeletons in graves of the Cernavodă I culture.

Modelling the Subsistence Economy of the Settlement Rykan-3 in the Don Forest-Steppe

Evgenii Gak

Moscow

Ekaterina Antipina

Moscow

Elena Lebedeva

Moscow

Elke Kaiser

Berlin

Abstract: This article presents a reconstruction of a subsistence strategy at the Middle Bronze Age settlement Rykan-3. The settlement is located in the centre of the Don forest-steppe and dates to 26th–24th century BC; it was mostly excavated in 2009–2014. Rykan-3 is of particular interest because, unlike many other Bronze Age settlements in the South of Eastern Europe, it yielded only a single cultural layer, which was deposited during the existence of the settlement of the Middle Don Catacomb culture. Mainly for this reason, Evgenii Gak chose to conduct a systematic excavation, and to combine it with zooarchaeological, archaeobotanical, and pedological investigations. Additionally, radiocarbon dating was provided. Various proxy data were obtained during the excavation from various laboratories. Pottery fragments and animal bones formed the bulk of the finds. The assessment of the animal bones, the archaeobotanical and pedological information, and the interpretation of particular settlement features make it possible to create a model of a temporary settlement inhabited mainly in winter. Its inhabitants were mainly engaged in animal husbandry with special attention to cattle. The archaeobotanical survey could not reveal any evidence of agriculture during the period of occupation in the Middle Bronze Age. Radiocarbon dating proved that the isolated plant macro remains were clearly recent intrusions. Interdisciplinary research of the settlement Rykan-3 and the inclusion of various information from accompanying scientific investigations have made it possible, for the first time, to reconstruct a seasonal cattle breeding settlement, inhabited in winter, of the Catacomb Cultural Community in Eastern Europe.

Keywords: Middle Bronze Age, Middle Don Catacomb Culture, forest-Steppe, economy, cattle breeding, seasonality, subsistence basis

Introduction

The Catacomb Cultural Community is an archaeological culture dating to the 3rd millennium BC in the Eastern European steppe and forest-steppe between the Volga and the Dniester. In this large area of dissemination, various regional groups have been described by several archaeologists.¹ The regional group of the Middle Don Catacomb Culture is limited to the forest-steppe. In contrast to other regional groups, which are known

mainly from burials in grave mounds, 300 settlements of the Middle Don Catacomb Culture, in addition to graves, have been identified. Although these settlements became the focus of independent research,² many questions remain open due to the ephemeral character of the sites and absent stratigraphies. A site favourable for settling was usually occupied at different periods, but excavation has not revealed distinguishable layers. As a result, materials from various archaeological cultures have been mixed in a single cultural

¹ For early comprehensive studies see Popova 1955; Bratchenko 1976.

² Pryakhin 1982.

layer³ Nevertheless, the settlements are the main source for studying economic activities during the Middle Don Catacomb Culture.⁴ Current research has established that the subsistence economy was based on animal husbandry with a predominance of cattle. Questions about the type of pastoralism – mobile, semi-mobile, sedentary – remain an issue of ongoing debate not only among Russian, but also among western European archaeologists.⁵ The existence and role of other economic activities have been discussed controversially.⁶

In this light, the Rykan-3 settlement is of particular interest. It was excavated almost completely, and complementary research was provided using zooarchaeology, archaeobotany, radiocarbon dating, and pedology. Such systematic and, to a certain degree, multidisciplinary investigations of Bronze Age settlements are still rare in Eastern European archaeology.

In contrast to many other settlements in this region, a single cultural layer has revealed that Rykan-3 was inhabited only during the Catacomb Culture. This was the main reason why Rykan-3 was chosen for excavation. Already from the very beginning, pedological, zooarchaeological, and archaeobotanical investigations were planned, and samples were taken accordingly. The archaeological results, combined with the findings from the corresponding scientific disciplines, allow us to develop a model of the lifestyle and subsistence economy of the pastoralists of the Catacomb Cultural Community within the forest-steppe in general, which will be presented in this article. First, a brief overview of the excavation and its results will be given, before we turn to the description and assessment of different proxy data used for the reconstruction of the pattern of seasonality.

Excavation of the Settlement Rykan-3

Description of the Settlement Features

Rykan-3 is located in the centre of the Middle Don forest-steppe (Fig. 1) on the first low terrace of the

³Gak 2013, Table 1.

⁴Pryakhin 1982, 145-153; Ivashov 2002, 48-50; Sanzharov 2004, 78-88; Antipina 2011a.

⁵Pryakhin 1982, 145-148; Ivashov 2002; Sanzharov 2010; Kaiser 2019.

⁶Pryakhin 1982, 149-153; Korobkova et al. 2005–2009.

right bank of the Usman river (the left tributary of the Voronezh river). The settlement stretches from west to east for about 200 meters; the finds are spread over an area of 10 thousand m². Erosion gullies transversely divide the settlement area into three parts. The central area is the largest and was settled intensively. Its southern edge was destroyed by the river, which also damaged the eastern part to a greater extent. The western part lies on a sandy terrace and is separated from the Usman river by a narrow floodplain (Fig. 2).

The settlement was excavated first in 1979 by Yuri Matveev, then in 2009–2014 by Evgenii Gak. In total, 1,492 m² were uncovered. Rykan-3 can be considered as a reference point for subsequent settlement studies of the Middle Don Catacomb Culture because of its outstanding preservation and the modern state of research. The central and largest part of Rykan-3 was excavated completely, and the most informative areas in the west and east were thoroughly investigated archaeologically. After the settlement was abandoned, it was never settled again, no building activities took place, and it was never ploughed – a rather unique situation in this region.

In the central part, the layer with the archaeological materials (dark grey loam up to 0.4 m thick) was covered only by a humus layer (Fig. 3). Most of the finds were concentrated in the lower half of the layer. The eastern part exhibited a similar layer (0.65 m thick), which contained only few finds in its upper half. In the west, the layer was composed of a heterogeneous dark sandy loam with a height of up to 0.6 m. The archaeological materials are distributed here at all levels with varying frequency, but their quantity increases in the lower part.

The excavation, together with pedological analyses, allowed us to reconstruct the settlement structure and to understand both its layout in relation to the paleorelief and the function of particular dwellings within the entire infrastructure.⁷ Three dwellings of different sizes were erected on the ancient surface in the central part. Postholes allow us to reconstruct the more-or-less rectangular layout of the dwellings (Fig. 2; 4). The walls between the posts were probably made of wattle and daub.

⁷Gak 2013; Gak / Borisov 2011; Gak / Davydov 2014; Gak et al. 2014.

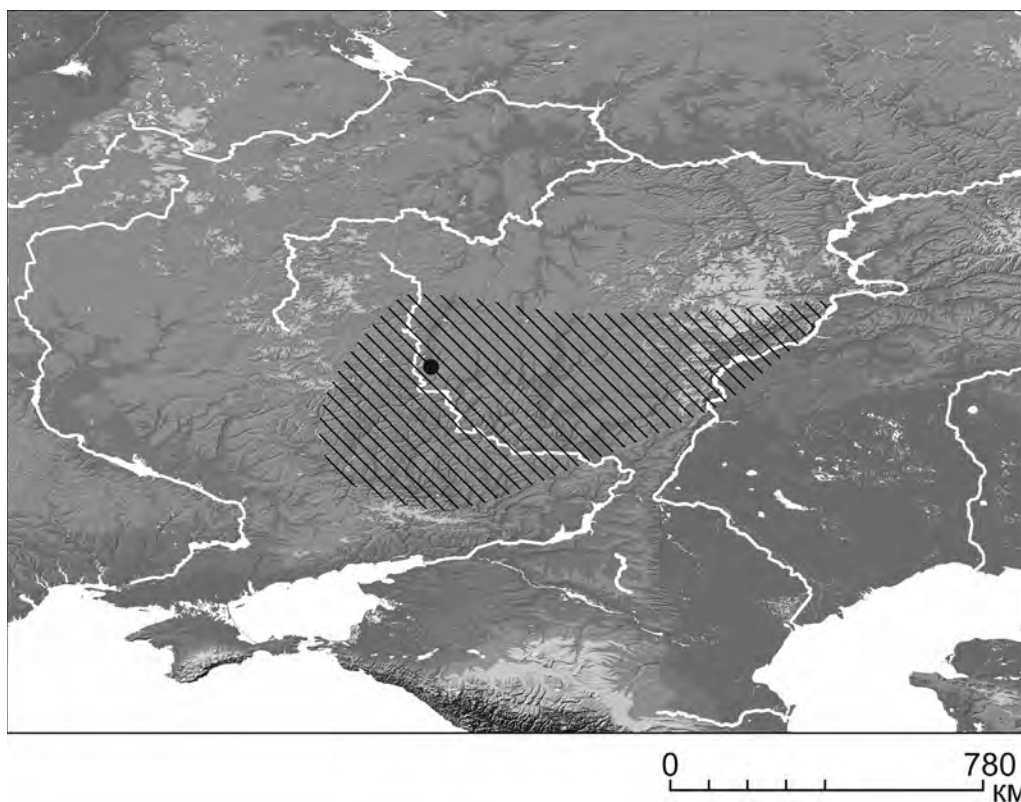

Fig 1. The distribution area of Middle Don Catacomb culture and location of Rykan-3

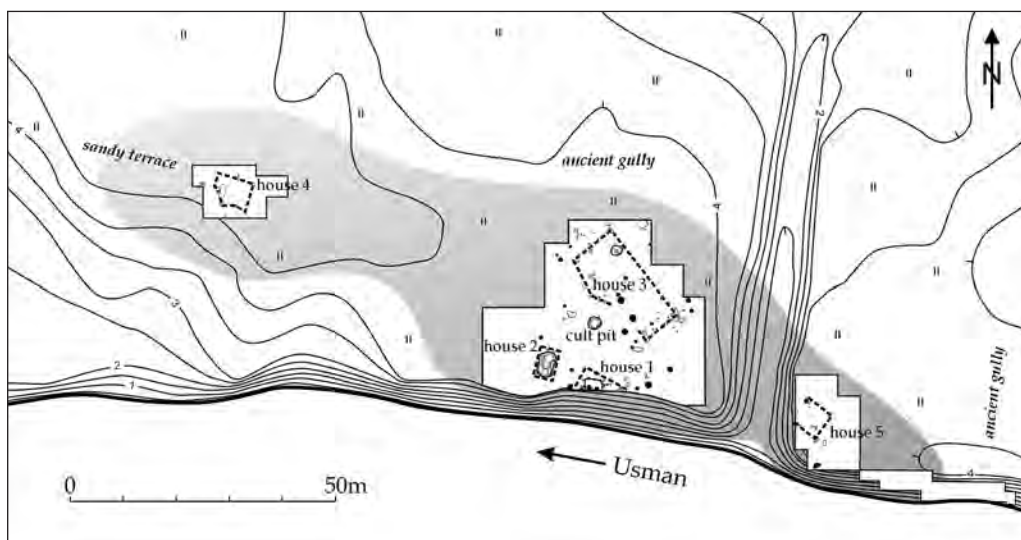

Fig. 2. Plan of the settlement Rykan-3 after excavation with main features

Only the northern part of dwelling 1 was preserved. In the ground, a 3,2 x 2,1 m large area was deepened. Two small fire pits were found at the bottom. Unlike in the other two dwellings, the floor in dwelling 1 was only slightly deepened by about 45 cm, and is therefore not considered as a storage pit. Due to the fragmentary preservation,

the total sizes of the dwelling and the deepened structure are not clear.

Inside dwellings 2 and 3, a pit of different form and size was dug out. In dwelling 2, a 4.8 x 4.2 m pit occupied practically the entire area of the house and had a maximal depth of 1.35 m below the modern surface (Fig. 4).

Fig. 3. Photo of the layers at the central part of Rykan-3

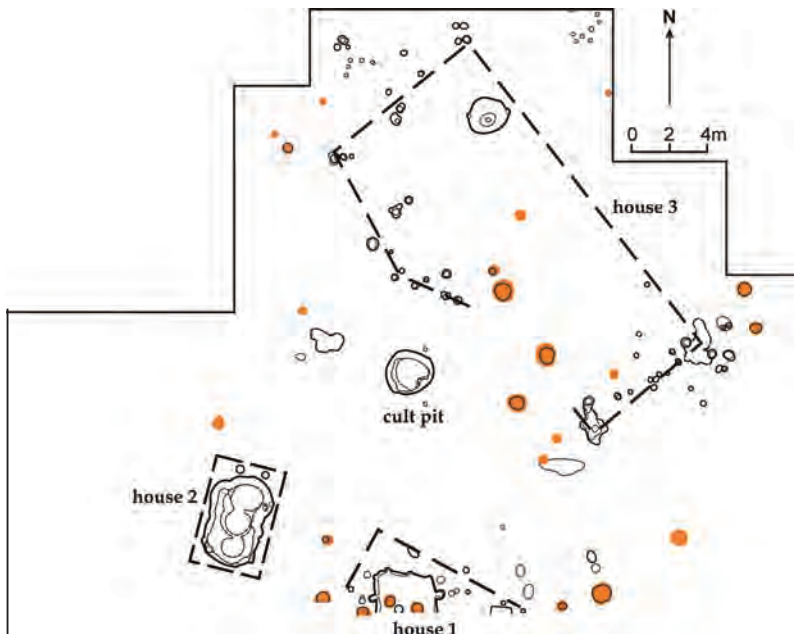

Fig. 4. Central part of settlement Rykan-3. Reconstructed dwelling contours according to postholes

The contours of dwelling 3 were easily observed due to a large number of postholes. The rectangular building was 20 m long and 7 to 10 m wide (Fig. 4). In its northwestern part, a round 2.25 x 1.9 m large pit, with a maximum depth of 1,0 m below the modern surface, was discovered. Both pits in dwellings 2 and 3 are interpreted as being used for storing food. Further small pits, some of them containing traces of fire in the form of charcoal, burnt soil, etc., were found inside and outside the houses. Dwellings 1–3 formed a kind of circle, which surrounded an inner space. In its

centre, a pit of 2.5 m in diameter and a maximum depth of 1.4 m below the modern surface was excavated. In its lower part, it was filled with an ash-grey sediment containing calcinated bones, ashes, and charcoal, covered by a thick dark grey sediment (Fig. 5). This pit is tentatively interpreted as a sacrificial place, since no discarded items were found here. The construction, content, and location indicate that the pit might have been used for ritual fire, serving as a sacred place on the settlement.

In the western part, only one dwelling was documented on the basis of several post-holes and a dugout area with a maximum depth of 0.4 m and a length of 8.5–9 m from N-S and 6.5–8.5 m from W-E. In the eastern part, another dwelling was identified only on the basis of postholes. This dwelling measured 6 m from NW-SE and more than 8 m from NE-SW. Finds were concentrated inside the dwelling, where a small fire place was also found. Neither of these two dwellings contained a pit or a partially deepened floor, in contrast to the constructions in the central part of the site.

Materials Found at Rykan-3

Pottery sherds were the most abundant material found: 3767 ceramic fragments in the central, 605 specimens in the eastern, and 294 fragments in the western part. It was possible to reconstruct the contours of 179 vessels, all showing typical features of Middle Don Catacomb Culture pottery (Fig. 6). The pottery found in all parts of the settlement is so similar that the settlement was almost certainly settled and enlarged by a single social group, probably based on kinship.

Fig. 5. Cult pit with pyrogenic soil in the central part of settlement Rykan-3

In addition to ceramic fragments, a large number of artefacts made from other materials were found (Fig. 7). A copper awl was the only item made of metal. Among stone artefacts, the fragment of a polished axe is of importance as it shows facets characteristic of an axe that are part of the famous Borodino hoard⁸ (Fig. 7, 12).

It is mostly the pottery, in addition to some other artefacts, which point to the first half of the later phase of the Middle Don Catacomb Culture. Four samples of cattle bones and one charcoal sample were radiocarbon-dated and show comparable results. The calibrated time spans are relatively large – from 2850 to 2300 cal BC – due to high standard deviation of two results and many wiggles of the calibration curve.⁹ Relying on data sets from other Middle Don Catacomb Culture sites, the first half of its later phase dates to the 26th–24th centuries BC.¹⁰

As this paper is devoted to the economic activities of the settlement's inhabitants, we conclude here the brief overview of the archaeological evidence and will continue with the

information obtained by zooarchaeological, archaeobotanical, and pedological investigations. The economic activities of the inhabitants were analysed using archaeological and natural-science methods. To reconstruct the main features of the subsistence economy, a comprehensive analysis of animal-bone remains was carried out; systematic flotation of the cultural layer during excavation was undertaken to obtain charred plant remains, and the archaeobotanical materials (fruits and seeds) were dated directly by radiocarbon analysis.

Zooarchaeological Evidence

The collection of animal bones was studied according to the methodological scheme of the Laboratory of Natural Science Methods of the Institute of Archaeology of the Russian Academy of Sciences. In addition to anatomical and taxonomic identification, the taphonomic preservation, the degree of the bone fragmentation, and the presence of artificial traces were assessed. Age, gender, and size characteristics, as well as pathologies, were recorded. All these data were used to extrapolate the economic structure.¹¹

⁸ Shishlina 2019, Fig. 11.

⁹ Gak 2019, 150-159: GrA-45167: 3955 ± 35 bp; GrA-45169: 4120 ± 35 bp; Poz-52381: 4190 ± 35 bp; IGAN-4556: 3950 ± 100 bp; IGAN-4557: 3970 ± 70 bp.

¹⁰ Gak 2013.

¹¹ Antipina 2004; 2008; 2016.

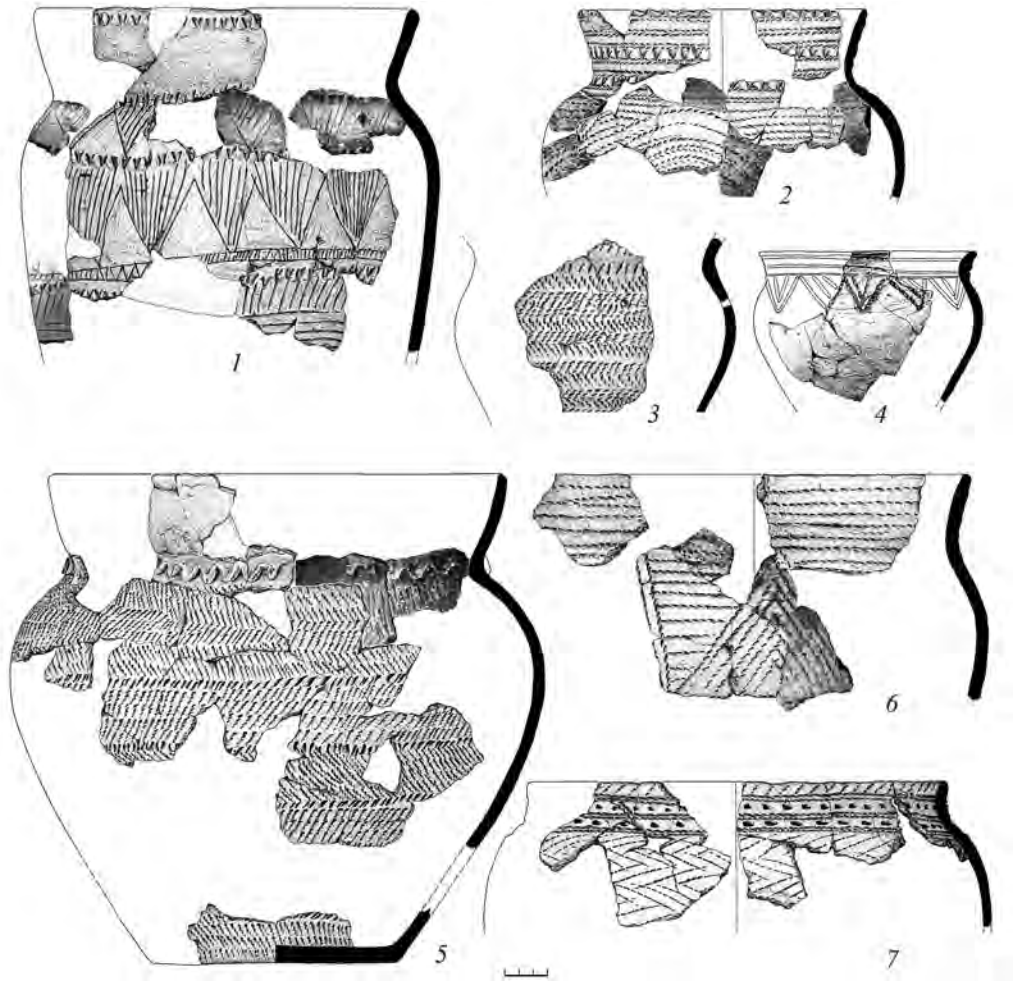

Fig. 6. Pottery from the settlement Rykan-3

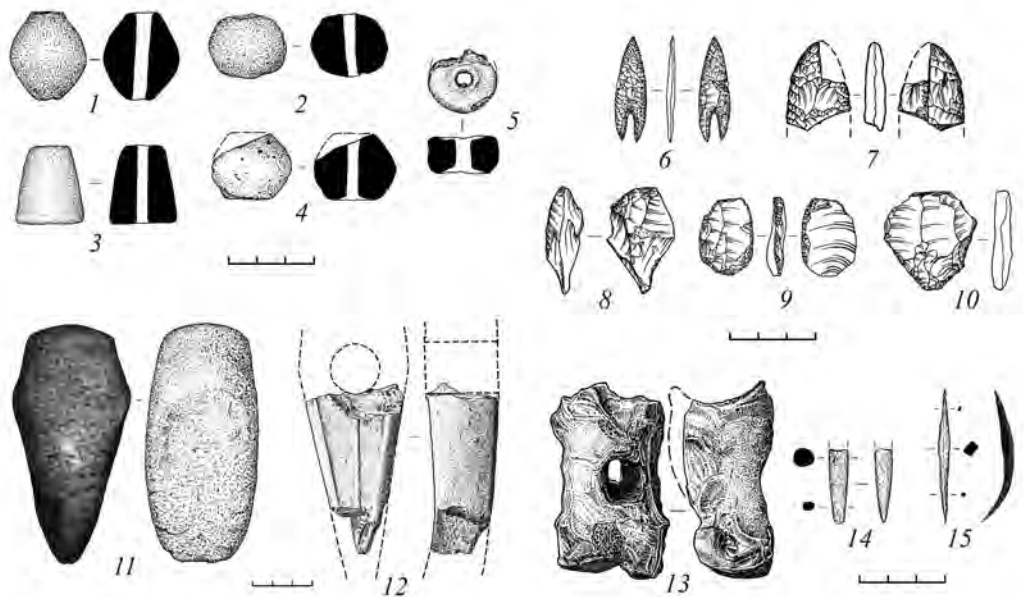

Fig. 7. Artifacts from different materials excavated in the settlement Rykan-3. 1-5 spindle whorls made of burnt clay; 6-10 different flint tools; 11 semi-product of a stone axe; 12 fragment of a stone axe with facettes; 13 bone object; 14-15 copper tools

The natural preservation of most of the bone collection was poor and, only in some cases, satisfactory (2–3 points). This reflects the unfavourable taphonomic conditions for organic remains associated with the high humidity of the strata and the activity of soil biota. Various taphonomic factors affected the degree of fragmentation. However, the smallest fragments from the layer of the central part – close to the fire pit near dwelling 2, inside dwelling 3, and above the pit with burnt soil – showed the best preservation. The osteological collection contains about 6,898 bone fragments. 46% were determined up to the species level.

The osteological material of Rykan-3 includes, as in other settlements of the Middle Don Catacomb Culture,¹² five domestic species: cattle (*Bos taurus*), horses (*Equus caballus*), sheep/goats (*Ovis aries* / *Capra hircus*), pigs (*Sus scrofa* forma domestica), and dogs (*Canis familiaris*). Nine hunted species were documented: wild boar (*Sus scrofa* f. ferus), elk (*Alces alces*), roe deer (*Capreolus capreolus*), bear (*Ursus arctos*), wolf (*Canis lupus*), fox (*Vulpes vulpes*), badger (*Meles meles*), marten (*Martes* sp.), and beaver (*Castor fiber*). They can still be found in the modern fauna of the Middle Don forest-steppe (Table 1; Fig. 8).

Table 1 Zooarchaeological results of settlement Rykan-3. Number and percentages of identified animal bones (excavations 2009-2014)

Horizons of cultural layer and features	Animal bones										TOTAL NISP
	domestic					wild		pig or wild boar.	NISP		
	cattle	horse	sheep/goat	pig	dog	sum				NISP	
						NISP	%				
Central part											
horizon 1	61	17	8			86	96,6	3	3,4	-	89
horizon 2	556	98	43	1	1	699	93,6	48	6,4	-	747
horizon 3	713	117	116	1	-	947	93,1	70	6,9	3	1020
horizon 4	129	31	18	-	-	178	96,7	6	3,3	-	184
dwelling 1	16	5	2	-	-	23	100,0	-	-	-	23
dwelling 2	76	4	13	-	-	93	100,0	-	-	-	93
dwelling 3	20	4	5	-	-	29	100,0	-	-	-	29
central basin	45	12	18	-	-	75	98,7	1	1,3	-	76
further features	69	21	34	-	-	124	100,0	-	-	-	124
total	1685	309	257	2	1	2254	94,6	128	5,4	3	2385
Western part											
horizons 1-3	34	14	1	-	-	49	100,0	-	-	-	49
horizon 4	45	8	3	-	-	56	98,2	1	1,8	-	57
horizons 5-6	32	3	1	-	-	36	100,0	-	-	-	36
total	111	25	5	-	-	141	99,3	1	0,7	-	142
Eastern part											
horizons 1-2	5	1	-	-	-	6	100,0	-	-	-	6
horizon 3	41	21	4	-	1	67	94,4	4	5,6	-	71
horizon 4	107	81	1	-	-	189	95,0	10	5,0	4	203
horizon 4 (concentration)	178	133	-	-	-	311	99,7	1	0,3	-	312
horizons 5-6	31	11	-	-	-	42	85,7	7	14,3	-	49
total	362	247	5	-	1	615	96,6	22	3,4	4	641
TOTAL	2158	581	267	2	2	3010	95,2	151	4,8	7	3168
%	71,7	19,3	8,9	0,07	0,07	100,0					

¹² Zhuravlev 2001; Antipina 2011a.

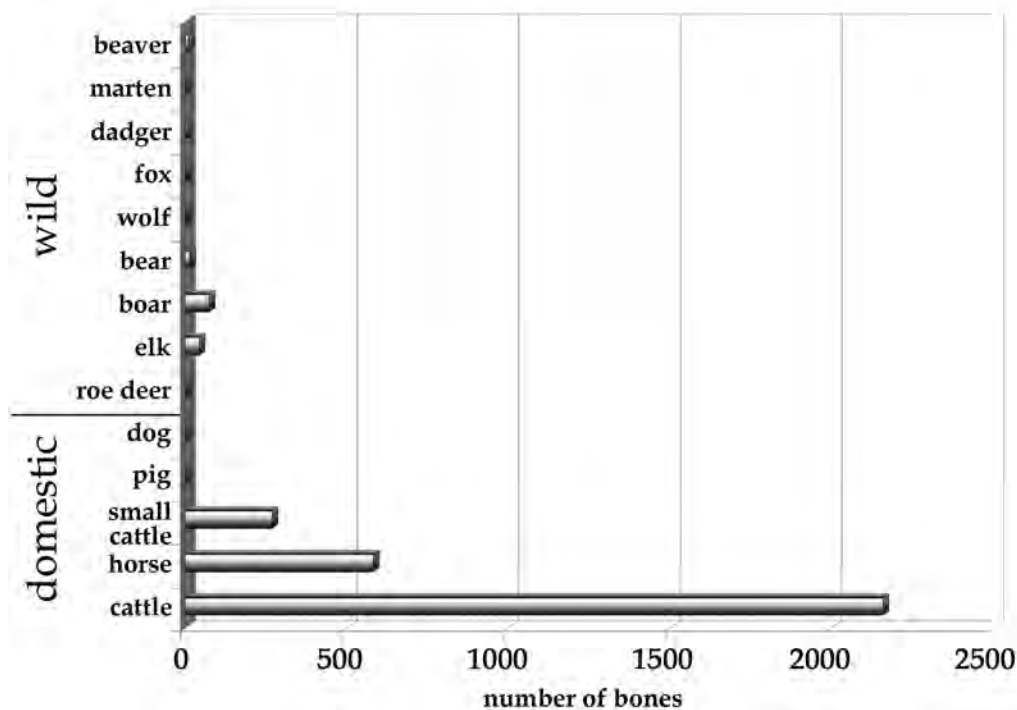

Fig. 8. Zooarchaeological results of settlement Rykan-3. Distribution of osteological remains by species (from excavations 2009-2014)

The presence of domestic ungulates is typical for the Bronze Age in the Eastern European steppe and forest-steppe.¹³ However, wild forms of at least cattle, horse and pig were still present in this period. Therefore, the bones have to be assigned to either wild or domestic animals.

Specific pathologies confirm the domestic status of cattle and horse. On most phalanges and fragments of metapodia taxonomically identified as cattle (*Bos*), both exostoses (osteophytes) and joint degeneration were documented. This combination reflects an increased load on the joints of the limbs of draft animals,¹⁴ which clearly indicates that these remains belong to livestock. Similar pathological manifestations were encountered on the first phalanges and distal parts of the radial bone of the Rykan-3 horses (Fig. 9).

The most intriguing question concerns pig. The collection of bones of this species includes 73 fragments from different parts of the skeleton of a boar. Five bones of young individuals could not be assigned as wild or domestic, but only to *Sus* sp. in general. Only two bones were identified as small domestic pig, both found in

Fig. 9. Exostoses (indicated by arrows) on the first phalanx of domestic horse found in the settlement Rykan-3

¹³ Tsalkin 1958; Zhuravlev 2001; Antipina / Morales 2005.

¹⁴ Bartosiewicz et al. 1997.

the cultural layer. But until their age is verified by radiocarbon dating, it remains an open question whether domestic pigs were kept at Rykan-3.

About 95% of the analysed bones belong to domestic ungulates, with a predominance of cattle – 69% (Table 1). Single scattered dog bones were found in the central and eastern part, as well as in a niche under dwelling 2 as a foundation deposit. Among wild animals, the remains of wild boar (about 50%) prevail, followed by elk (28%), bear (about 9%) and beaver (6%).

The main part of the collection is characteristic for kitchen refuse, among which there are almost all elements of the skeleton of domestic ungulates. This shows that whole carcasses were butchered within the settlement. At the same time, epiphyseal parts dominate over those of diaphyses, which reflects the selection of compact parts of bones for different needs. Bone artefacts show the use of animal bones for different purposes in the settlement.

The variability in the size of adult domesticates in one population depends, first of all, on nutrition and other conditions of animal husbandry. The size of most adult cattle phalanges from Rykan-3 is similar to those from other Eastern European Bronze Age sites. They probably belong to large individuals of up to 130 cm at the withers. On the other hand, bones of smaller individuals, similar to the cattle of the Russian Middle Ages, are also present. Such significant differences in the size of animals exceed the usual sexual dimorphism for one herd of cattle and can be associated either with individuals used for different economic purposes, or with animals that were fed on different nutritional bases.

The Rykan-3 horses can be evaluated only at a qualitative level, since very few complete bones were preserved. Measurements show large and medium-sized animals.

Mostly sheep were identified among the small ruminant remains; only one goat astragalus was present. The sheep seem to have been relatively large in size. The number of 170 cattle teeth allows us to assess the slaughter age (Fig. 10). No “summer” calves up to 3 months old were found, and only very few individuals from 3 to 8 months (about 2%), which were probably slaughtered during autumn and winter. Cattle from 8 months to 1.5 years are represented with 11%, but the bulk of the meat was obtained from adult animals of 1.5 to 6 years (76%). Only 3% were older than 9 years.

The age structure of horses is based on a smaller data set (60 teeth). However, it is possible to say that horses were slaughtered when they were adult, showing a wide range from 3 to 20 years.

Only 39 teeth were preserved among the remains of small cattle, which indicates only their general age range. They belong to individuals from 1–4 months to 6–8 years. (Fig. 11). In a concentration of small bones from the fire pit near dwelling 2, the hock joint of a newborn lamb or goat was found. If this find indicates late winter/early spring (March) as the time of the animal’s death, then young dairy animals of 3–4 months were slaughtered in the summer. It is difficult to guess where and how it occurred, since there are only three teeth from this age group.

In general, the data on the age structure of domestic ungulates suggest that mainly adult cattle and horses that had reached almost optimal weight were slaughtered. The calculation of the relative volumes of meat consumption of these two species showed the absolute predominance of beef in the daily diet. Similar meat diets are recorded in many other Bronze Age settlements.¹⁵

The proportion of fragments per species reveals the importance of the different

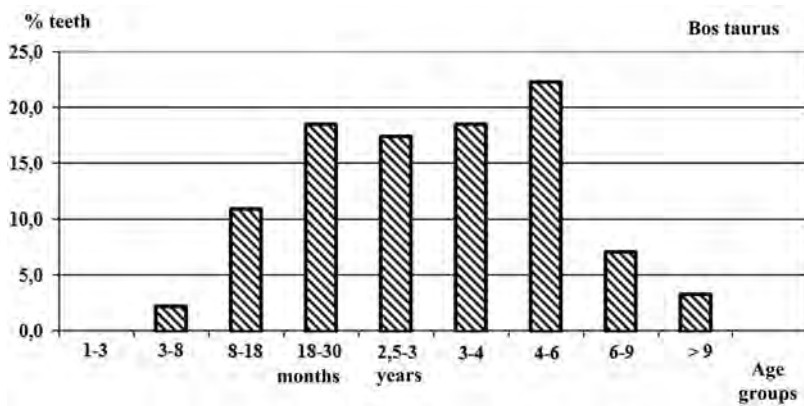

Fig. 10. Zooarchaeological results of settlement Rykan-3. Age structure of cattle (n=170 teeth)

¹⁵ Antipina 2011; 2008.

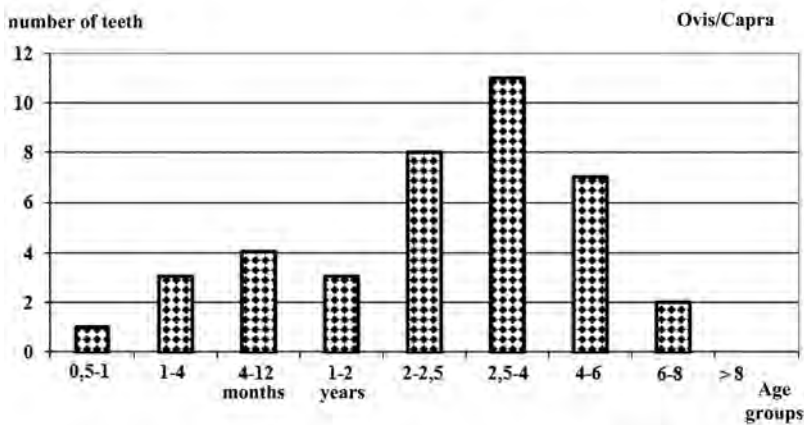

Fig. 11. Zooarchaeological results of settlement Rykan-3. Age structure of sheep/goat (n=39 teeth)

animals in the subsistence economy.¹⁶ The results clearly show the dominance of cattle in the herds of Rykan-3, with horses second in terms of numbers, sheep third, and goats and perhaps pigs represented in single numbers only. Similar observations are recorded in other Bronze Age settlements.¹⁷

Our zooarchaeological study shows the predominance and proportions of domestic species, and perhaps their products, in the economy, which provided the settlers with meat and other animal products. Nevertheless, the data is not sufficient to construct a model of cattle breeding; in order to do so, a combination of zooarchaeological, archaeological, landscape-ecological, and archaeobotanical data is required.

Archaeobotanical Remains and Their Absolute Dating

Rykan-3 is the only settlement of the Catacomb Cultural Community where archaeobotanical remains were systematically obtained. 63 sieving samples and two carbonized fruit remains found during excavations were studied. 633 litres of soil from the cultural layer were investigated using the common manual sieving technique.¹⁸

Carbonized plant macro-remains (53 specimens) were found in 19 samples. Samples were taken from various features, including hearths, fire pits, postholes, the pit of dwelling 3, and from the cultural layer at various depths.

Cultivated plants are represented by three grains of millet *Panicum miliaceum*. All of them are poorly preserved but they are the first finds of cultivated cereals in any settlement of the Catacomb Cultural Community. Until recently, the only evidence of cultivated cereals from this period was a bag with spicas of two hulled wheat species from a catacomb grave excavated in a burial mound near the village of Bolotnoye, Crimea.¹⁹ Of special interest among the finds of Rykan 3

are the forest fruits found for the first time in a Bronze Age settlement in Russia: raspberry seed (*Rubus idaeus*); four fragments of hazelnut shells (*Corylus avellana*); a fragment of the upper part of a plum stone very similar to the blackthorn (cf. *Prunus spinose*), as well as a fragment of a nut (seed without pericarp), probably an acorn (cf. *Quercus* sp). Another hazelnut and two fragments of one cotyledon of acorn were already recognised during the excavation.

Most of the macro-remains belong to seeds of weeds and wild grasses (40 specimens). 12 taxa were identified on different levels from family to species. Best represented are the following plants: seven specimens of the family Rubiaceae (bedstraw and woodruff, *Galium* sp., *Asperula* sp.); five specimens of sedge (*Cyperaceae*); four of maple-leaved goosefoot (*Chenopodium hybridum*); three seeds of buckwheat (*Polygonaceae*); and vetch (*Vicia* sp.).

The origin of millet and its distribution across Eurasia has been discussed intensively recently.²⁰ As cultivated cereals are very rare in Bronze Age settlements,²¹ we decided to date seven macro-remains by radiocarbon analysis: three millet grains, two hazelnut shells, one acorn fragment, and one raspberry seed. These macro-remains were found at various depths and in different parts of the settlement, including in the northern area close to land that was used for agriculture until recently. Sample №1, a millet grain, was

¹⁶ Antipina 2008.

¹⁷ Antipina 2004; 2011a; 2011b.

¹⁸ Lebedeva 2008; 2016.

¹⁹ Korpusova / Lyashko 1990.

²⁰ Hunt et al. 2008; Motuzaitė-Matuzevičiūtė et al. 2013; Miller et al. 2016.

²¹ Lebedeva 2005; 2008.

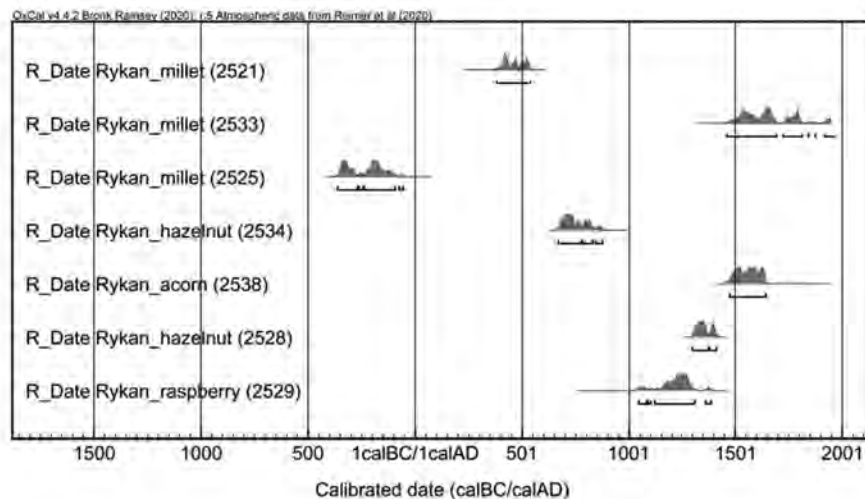

Fig. 12. Calibrated radiocarbon dates of archaeobotanical finds found in the settlement Rykan-3. The samples are listed from top to bottom according to their internal sample number (see Table 2)

found in the fire pit in the central part. Sample №3, another millet grain, and sample №7, a raspberry seed, were both excavated in postholes in the western part. All other remains selected for dating were taken from the cultural layer.

The samples were analysed at the AMS radiocarbon laboratory in Poznań. The ^{14}C dates showed completely different time intervals that do not overlap after calibration (Fig. 12; Table 2). None of the dates is synchronous with the absolute dating of the settlement. The oldest date was provided by sample №3 (*Panicum miliaceum* 2525): 360–109 cal BC (σ 95.4%). All other samples show dates within the last two millennia. The calibration of the radiocarbon age of sample №2 (*Panicum miliaceum* 2533) showed a large time span of ca 500 years due to the relatively large standard deviation (\pm 60 years) and the wiggles of the calibration curve.

All calibrated time intervals suggest that the sampled grains, seeds, and fruits are later intrusions after the settlement had already been abandoned for a long time. This is disappointing but nevertheless an important finding, as it shows that all cereal remains from settlements like this should be radiocarbon-dated. The significant differences in dates clearly indicate that people came to the site at different times during one and a half millennia and this caused the intrusion of plants into Rykan-3, with the help of rodents and insects. These radiocarbon dates end the discussion over farming as an economic activity in the

settlement. Apparently, arable agriculture was not relevant for the subsistence of the Catacomb Cultural Community. For the above-mentioned find of a sack with grain in a grave in the Crimea, the possibility that the crop was exchanged has been discussed. Thus, the grain remains do not necessarily represent a direct indication of arable agriculture.²² Similarly, single imprints of cultivated cereals, which have been detected on pots in catacomb graves of the Lower Dniester region, do not indicate that farming played a significant role during the Middle Bronze Age in the grass- and forest-steppe.²³

This is not the first time that absolute dating of archaeobotanical remains does not match the archaeological context in which they were found. A number of publications clearly show that, independent of the carefulness of sampling, younger intrusions cannot be excluded.²⁴ Therefore, charred macrobotanical remains should always be dated by ^{14}C because they clearly indicate that the absence of cultivated crops in Catacomb Culture settlements is not due to bad preservation. Another good reason for using absolute dating might be that the cultural layer in such settlements is often relatively thin or may contain material from different periods.

²² Lebedeva 2005.

²³ Kuzminova 1990.

²⁴ Motuzaitė-Matuzevičiūtė et al. 2013; Pelling et al. 2015.

Table 2 Results of the radiocarbon dating of archaeobotanical finds (for calibrated date see Fig.12)

Internal sample №	Material (Archive number)	Lab number	¹⁴ C age BP	cal BC (σ 95.4%)	Remarks
01	<i>Panicum miliaceum</i> (2521)	Poz-61887	1630 ± 30 BP	346AD (49.4%) 371AD 377AD (64.6%) 475AD 485AD (24.9%) 536AD	0.4mgC
02	<i>Panicum miliaceum</i> (2533)	Poz-61888	260 ± 60 BP	1461AD (70.3%) 1691AD 1729AD (18.9%) 1811AD 1924AD (6.2%) ...	0.16mgC
03	<i>Panicum miliaceum</i> (2525)	Poz-61889	2165 ± 35 BP	360BC (95.4%) 109BC	0.8mgC
04	<i>Corylus avellana</i> (2534)	Poz-61890	1255 ± 30 BP	672AD (57.7%) 779AD 790AD (15.1%) 868AD	-
05	<i>Quercus</i> sp. (2538)	Poz-61891	335 ± 30 BP	1475AD (95.4%) 1641AD	-
06	<i>Corylus avellana</i> (2528)	Poz-61893	595 ± 30 BP	1298AD (69.7%) 1371AD 1379AD (25.7%) 1410AD	-
07	<i>Rubus idaeus</i> (2529)	Poz-65951	790 ± 70 BP	1043AD (8.6%) 1104AD 1118AD (85.2%) 1302AD 1367AD (1.5%) 1382AD	0.15mgC

Archaeological and Pedological Data

At this point, some information gained from excavation and various complementarily conducted pedological research will be added to complete the basis upon which we are going to tentatively reconstruct the subsistence economy and how people during the 3rd millennium BC adapted to their natural environment. The settlement is located on the first floodplain terrace of the Usman river, 3–4 m above the summer water level, on the level of high floodplains. Phytolith samples taken from the cultural layer revealed biomorphs of both typical dry-steppe species and boreal forest vegetation characteristic of the vegetation in the forest-steppe. The biomorphic spectrum of ancient and modern background soil were crosschecked with phytolith-analyses and showed comparable results, indicating that here the environment today is similar to the Bronze Age.

The lower part of the cultural layer of the settlement was not disturbed by natural and later anthropogenic processes and only 20 cm thin. According to the pedological results obtained from analysed samples, this layer contained only few biogenic and technogenic microelements, but a mixed sediment. The presence of phosphates slightly distinguishes this layer from the upper and lower sediment layers.²⁵

Dwellings 2 and 3 in the centre and the dwelling in the western part were dug into this layer.²⁶ The dwellings were relatively massive: the markedly indented sediment under the roof posts indicates significant pressure. The fact that some of the houses were dug into the ground, and also had storage pits below them, also points to solid constructions. In contrast to the cult pit with burnt material, other features and objects are randomly scattered over the central part of the settlement. Many fire pits and places were located outside the dwellings, although still very close to them.

The pottery was intensively fragmented; sherds of up to 2 cm² in size account for 58 to 72% in different parts of the settlement. The same holds true for bones: almost two-thirds are smaller than 8 cm². Apparently, kitchen refuse was lying on the surface over a long period, undergoing constant weathering and destruction. Concentrations of fragments from one or more vessels represent a specific feature in Eastern European settlements (so called ‘razval sosudy’ or crushed vessels). All pots in such concentrations are incomplete, mostly consisting of large parts of the wall or bottom. Probably, they were still in use before they were destroyed.

Objects of other economic activities beyond subsistence are present: clay spindle whorls (textile production); flint flakes together with

²⁵ Gak / Borisov 2011, 122.

²⁶ Gak et al. 2014, 26-27.

broken flint tools (flint processing); unfinished axes of hard rock (stone processing); smoothers and spatulae made of pot sherds, bone tools for decoration (pottery production); stone adzes with a grooved blade (woodworking); a curved awl made of arsenic bronze, flint piercing tools and scrapers (processing of skin and leather); half-products and finished bone objects with traces of cutting, polishing, and decoration (processing of bone and horn). The vertebrae of pike *Esox lucius* L in the 'cellar' of house 2 attests to fishing as an additional branch of subsistence.

Discussion of Results

The results of the different analyses provide the basis for reconstructing the economic structure of the inhabitants of Rykan-3. Archaeobotanical and radiocarbon data became a 'reference point': despite good preservation conditions for charred botanical macro-remains, no remains of cultivated cereals date to the same time period as the settlement, thus suggesting the absence of agriculture. Nor are there remains of gathered plants, although wild species could have been found easily in the settlement's environment. It becomes obvious that cattle breeding played a predominant role in subsistence. The organization of the settlement was subordinated to its structure and needs.

For the herds of Rykan-3, an absolute predominance of cattle with complementary portions of sheep/goat was reconstructed. When arable agriculture is absent in a subsistence economy based on animal husbandry, pastoralism is often organized in mobile or semi-mobile forms.²⁷ The significant differences in the size of cattle can be explained in two ways: 1) different types of cattle serving different economic purposes, or 2) the animals were kept on feed with different nutritional values, which confirms a mobile pastoral regime.

At first glance, the zooarchaeological results seem to indicate activities during all seasons. Calves were slaughtered during fall and winter; the bones of a new-born lamb point to early spring. But winter in the central European part of Russia continues until April. Although four teeth

of young dairy cattle may suggest habitation in the summer period, these single finds could be explained in different ways, including that they represent later intrusions.

Other data seem to be more significant in determining the season of habitation as winter:

1) The cultural layer does not show intensive anthropogenic impact. This layer is characterized by highly fragmented kitchen refuse that has laid on a hard, probably frozen surface for a while;

2) The dwellings were built close to each other and form a circular structure, probably as a protection against the cold climate;

3) The dwellings were relatively solid, which means that all activities, such as heating, cooking, and storing food, could take place indoors;

4) Open fireplaces, probably used for heating, were situated close to dwellings, which is only possible when the area was covered by snow; otherwise the risk of accidentally burning the houses would be too great.

5) Indicators for economic activities unambiguously connected with summer are missing. Processing of skin, leather, flint, hard stone, and textiles could take place independently of the season. In winter, fewer people were engaged in caring for young animals, grazing adult animals, and processing their intravital products (milk and blood). The scarce evidence of fishing could indicate frozen rivers. The few remains of hunted animals, the complete absence of bird bones, and, most importantly, gathered plants, together suggest habitation of Rykan-3 only in winter;²⁸

6) A pit in the centre of the settlement suggested that the rituals performed here were connected with fire. Such rituals might be more important in the cold season;

7) According to similar modern vegetational conditions in comparison to the 3rd millennium BC, pastures were available in the surroundings of the settlement even in winter.

Although each indication on its own may not form proof for the season of habitation, in combination they make a strong case for winter habitation

²⁷ Cribb 1991.

²⁸ Gak / Borisov 2017, 27-28.

Conclusion

For the first time, a model of the subsistence economy of the Catacomb Cultural Community was developed based on the results of systematic excavation of a settlement in the Middle Don region. Rykan-3 is of great importance because it consists of a single layer of a particular time span, e.g. 26th–24th centuries BC. Thus, it could be ruled out that materials from different phases of occupation were mixed in the cultural layer, which was only 20 cm thin. The overall ephemeral character of the site points to its seasonal character, although it was repeatedly inhabited over several generations.

Beyond ceramic sherds, fragmented animal bones were abundant. Thorough zooarchaeological analysis showed the dominance of cattle breeding, which had been established as a leading form of animal husbandry in the Eastern European grass- and forest-steppe since the beginning of Yamnaya Cultural Community.²⁹ So far, the proportion of arable agriculture in the Bronze Age in this region is still debated. Therefore, systematic sieving of the sediment containing artefacts was carried out, and it revealed a small number of charred macrobotanical remains. But direct radiocarbon dating of seven specimens indicated their considerably younger age: all of them represent later intrusions.

In the discussion, we have argued, based on various indications, that Rykan-3 can be considered as a winter camp of a small group of mobile pastoralists who adapted to the continental climate and environmental conditions in the Middle Don area. We are completely aware that our model still needs to be further developed and improved. But such improvements can be expected when more settlements of the 3rd millennium BC have been discovered and investigated, particularly with an extended research strategy. As for Rykan-3, animal teeth are currently being sampled sequentially and analysed using oxygen and strontium isotopes. Residue analyses of ceramic fragments might provide insight into the diet of the inhabitants, which promises great potential. Our aim was to use our research to present a model for reconstructing economic and lifestyle patterns and thus to show the perspectives

for research on Bronze Age settlements in the West-Eurasian grass- and forest-steppe.

Acknowledgements

The authors thank Dr Aleksandr Borisov, Pushchino, for information regarding the pedological and phytolith analyses. We also thank Dr Maaïke Groot, Berlin, for her valuable comments on our manuscript. Any discrepancies in the manuscript are the authors' responsibility. This work was supported by the Russian Science Foundation. Project № 19-18-00406. Last but not least, we thank Brian Poole for his thorough proofreading.

Rezime

Rekonstrukcija privredne strategije naselj Rykan-3 u Donskoj šumo-stepi

U članku je prikazana rekonstrukcija privredne strategije u naselju Rykan-3 iz srednjeg bronzanog doba. Naselje se nalazi u centralnom dijelu donske šumo-stepe i datira iz vremena od 26. do 24. vijeka pr.n.e. Sistematska iskopavanja su obavljena u periodu 2009.–2014. godine. Naselje Rykan-3 je posebno zanimljivo jer, za razliku od mnogih drugih nalazišta iz bronzanog doba na jugu istočne Europe, ima kompaktan kulturni sloj koji je nataložen u vrijeme Katakombne kulture.

Iz tog razloga ga je Evgenij Gak izabrao za sistematsko istraživanje u kombinaciji sa arheozoološkim, arheobotaničkim i paleosolnim studijama, kao i uz uključivanje radiokarbonskog datiranja. Glavni nalazi su fragmenti glinenih posuda i životinjske kosti koji su proučavani i analizirani u različitim laboratorijima. Sveobuhvatna procjena arheološke i osteološke zbirke, rezultati flotacije kulturnog sloja, istraživanja paleosola i drugi podaci, omogućili su izradu modela sezonskog naselja naseljenog uglavnom zimi. Glavno zanimanje njegovih stanovnika bilo je stočarstvo s dominacijom krupne rogate stoke.

Arheobotanička istraživanja nisu dala nikakve tragove zemljoradnje, a radiokarbonsko datiranje makrostatika nađenih biljaka pokazalo je da se tu radi o recentnim intruzijama. U cjelini gledano može se reći da je interdisciplinarno istraživanje naselja Rykan-3 po prvi put dalo mogućnost za rekonstrukciju jednog

²⁹ Kaiser 2019, 150-157.

zimskog sezonskog kampa stočara katakombne kulturne zajednice istočne Evrope.

Literature

- Antipina, E. E.* 2004, Глава 7. Археозоологические материалы, in: Каргалы Т. III, Москва 2004, 182-239.
- Antipina, E. E.* 2008, Состав древнего стада домашних животных: логические аппроксимации, OPUS: междисциплинарные исследования в археологии 6, 67-85.
- Antipina, E. E.* 2011a, Острая лука Дона в эпоху бронзы: кости животных на поселении Балахинское-2, in: Аналитические исследования лаборатории естественнонаучных методов 2, 225-242.
- Antipina, E. E.* 2011b, Археозоологические коллекции из поселений поздней бронзы на территории Тульской области. Приложение 3, in: Гак, Е. И., Поселения эпохи бронзы на северной окраине донской лесостепи, Москва 2011, 166-201.
- Antipina, E. E.* 2016, Современная археозоология: задачи и методы исследования, in: Междисциплинарная интеграция в археологии (по материалам лекций для аспирантов и молодых сотрудников), Москва 2016.
- Antipina, E. E. / Lebedeva, E. Yu.* 2005, Опыт комплексных археобиологических исследований земледелия и скотоводства: модели взаимодействия, РА 2005, № 4, 70-78.
- Antipina, E. / Morales, A.* 2005, «Ковбои» Восточноевропейской степи в позднем бронзовом веке, OPUS: Междисциплинарные исследования в археологии 4, 29-49.
- Bartosiewicz, L. / Van Neer, W. / Lentacker, A.* 1997, Draught cattle: their osteological identification and history, *Annalen Zoölogische Wetenschappen* 281, Musée royal de l'Afrique central, Tervuren 1997.
- Bratchenko, S. N.* 1976, Нижнее Подонье в эпоху средней бронзы, Киев 1976.
- Cribb, R.* 1991, *Nomads in Archaeology*, Cambridge – New York – Port Chester – Melbourne – Sydney 1991.
- Gak, E. I.* 2013, Поселение Рыкань-3 в контексте памятников катакомбной общности восточноевропейской лесостепи, КСИА 230, 141-161.
- Gak, E. I. / Borisov, A. V.* 2011, Поселение катакомбной культуры Рыкань-3: топография, стратиграфия, планиграфия, Археологические памятники восточноевропейской лесостепи 14, 120-127.
- Gak, E. I. / Davydov, D. Yu.* 2014, Поселение среднедонской катакомбной культуры Рыкань-3 (некоторые итоги работ 2009–2013 гг.), in: Верхнедонской археологический сборник: материалы межрегиональной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», Вып. 6, Липецк 2014, 245-251.
- Gak, E. I. / Tchernysheva, E. V. / Hodzhaeva, A. K. / Borisov, A. V.* 2014, Опыт выявления и систематизации инфраструктурных признаков поселения катакомбной культуры Рыкань-3 в лесостепном Подонье, РА 2014, № 4, 19-28.
- Gak, E. I.* 2019, Рыкань-3. Поселение скотоводов III тыс. до н. э. в лесостепном Подонье, Москва 2019.
- Gak, E. I. / Borisov, A. V.* 2017, Сезонность поселений среднедонской катакомбной культуры: ландшафтно-экологическая модель, РА 2017, № 1, 19-33.
- Hunt, H. V. / Vander Linden, M. / Liu, X. / Motuzaitė-Matuzevičiūtė, G. / Colledge, S. / Jones, M. K.* 2008, Millets across Eurasia: chronology and context of early records of the genera *Panicum* and *Setaria* from archaeological sites in the Old World. *Vegetation History and Archaeobotany* 17, Suppl. 1, 5-18. DOI 10.1007/s00334-008-0187-1.
- Ivashov, M. V.* 2002, Особенности топогеографического размещения памятников катакомбного времени на Верхнем Дону, Н. И. Троицкий и современные исследования историко-культурного наследия Центральной России. Т. 1: Археология, Тула 2002, 43-51.
- Kaiser, E.* 2019, Das dritte Jahrtausend im osteuropäischen Steppenraum. *Kulturhistorische Studien zu prähistorischer Subsistenzwirtschaft und Interaktion mit benachbarten Räumen*. Berlin Studies of the Ancient World 37 (Berlin 2019).
- Korobkova, G. F. / Rysin, M. B. / Shaposhnikova, O. G.* 2005–2009, Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения. *Stratum plus* 2005–2009, № 2, 10–267.
- Korpusova, V. N. / Lyashko, S. N.* 1990, Катакомбное погребение с пшеницей в Крыму, СА 1990, № 3, 166-175.
- Kuzminova, N. N.* 1990, Палеоэтноботанический и палинологический анализы материалов из курганов Нижнего Поднестровья. Приложение 6, in: Яровой, В. В., Курганы энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья, Кишинев 1990, 259-265.
- Lebedeva, E. Yu.* 2005, Археоботаника и изучение земледелия эпохи бронзы в Восточной Европе,

- OPUS: междисциплинарные исследования в археологии 4, 50-68.
- Lebedeva, E. Yu.* 2008, Археоботаническая реконструкция древнего земледелия (методические критерии), OPUS: междисциплинарные исследования в археологии 6, 86-109.
- Lebedeva, E. Yu.* 2016, Археоботаника: методы исследований и интерпретация результатов, in: Междисциплинарная интеграция в археологии (по материалам лекций для аспирантов и молодых сотрудников), Москва 2016, 118-146.
- Miller, N. F. / Spengler, R. N. / Frachetti, M.* 2016, Millet cultivation across Eurasia: Origins, spread, and the influence of seasonal climate, *The Holocene* 26, 1566-1575.
- Motuzaitė-Matuzevičiūtė, G. / Staff, R. A. / Hunt, H. V. / Liu, X. / Jones, M. K.* 2013, The early chronology of broomcorn millet (*Panicum miliaceum*) in Europe, *Antiquity* 87, 1073-1085.
- Popova, T. B.* 1955, Племена катакомбной культуры. Северное Причерноморье во втором тысячелетии до нашей эры, Труды Государственного Исторического Музея 24, Москва 1955.
- Pryakhin, A. D.* 1982, Поселения катакомбного времени лесостепного Подонья, Воронеж 1982.
- Sanzharov, S. N.* 2004, Кайдащинский комплекс поселений рубежа средней – поздней бронзы в системе древностей Северского Донца, Луганск 2004.
- Sanzharov, S. N.* 2010, Восточная Украина на рубеже эпох средней-поздней бронзы, Луганск 2010.
- Shishlina, N. I.* (ed.) 2019, Бородинский клад героической эпохи бронзового века: естественно-научный и исторический контекст, Труды Государственного Исторического Музея 211, Москва 2019.
- Tsalkin, V. I.* 1958, Фауна из раскопок археологических памятников Среднего Поволжья, МИА 61, 221-281.
- Zhuravlev, O. P.* 2001, Остеологические материалы из памятников эпохи бронзы лесостепной зоны Днепро-Донского междуречья, Киев 2001.

Rezultati arheološke prospekcije 2017. godine na lokalitetu Vranjače

Adnan Kaljanac

Sarajevo

Jesenko Hadžihasanović

Sarajevo

Abstract: The aim of the article is to present the results of trial archaeological research on the site of Vranjače, situated east from the site of the national monument *The Archaeological site of Debelo Brdo, a prehistoric hillfort settlement, antique and late antique defence structure* in Sarajevo conducted during August of 2017. In accordance with the above, the methodology used during the implementation of trial archaeological research will be briefly described, primarily the use of extensive field survey (ETP), with the aim of obtaining results that would give a complete picture of the distribution of archaeological potential of the site of Vranjače.

Key words: Vranjače, Debelo brdo, preventive archaeology, archaeological prospection, Glasinac culture

Uvod

Cilj istraživanja

Probna arheološka istraživanja na platou Vranjače, pozicioniranom istočno od lokaliteta nacionalnog spomenika *Arheološko područje Debelo brdo, prahistorijsko gradinsko naselje, antički i kasnoantički odbrambeni objekat u Sarajevu*, izvršena su na osnovu javnog poziva koji je raspisala Općina Centar u Sarajevu. U skladu s uvjetima definiranim pozivom, istraživanje je predstavljalo ispitivanje općinskog zemljišta sa ciljem utvrđivanja da li se, s obzirom na blizinu nacionalnog spomenika Debelo Brdo, u opsegu nekoliko katastarskih čestica nalazi ikakav arheološki lokalitet. U slučaju pronalaska arheoloških ostataka drugi definirani zadak je bilo utvrđivanje parametara distribucije samih nalaza, time i cjelokupnog potencijalnog lokaliteta.

Tok istraživanja, organizacija rada, sastav ekipe, metodologija

Na temelju dogovora među učesnicima istraživanja i Općine Centar istraživanja su provedena tokom 2017. godine. Arheološko iskopavanje probnih sondi vršile su dvije različite ekipe, od kojih je jedna radila ETP (*extensive field survey*), dok

je druga radila ITP (*intensive field survey*) iskoppe. Prema potrebi je organizirana dodatna ekipa koja je otvarala dodatne sonde (DS). Također je tokom istraživanja na više mjesta iskorištena situacija postojanja različitih rovova koji su nastali još u sklopu ratnih djelovanja 1992–1995. godine te su oni na nekoliko mjesta dodatno prošireni sa ciljem utvrđivanja stratigrafskih profila veće dužine. Prema prvobitnom planu istraživanja uslijed velike predmetne površine istraživanja planirana su i geofizička snimanja, ali je uslijed značajne količine arheoloških nalaza koji su pronađeni u većem broju probnih iskopa geofizičko snimanje izostavljeno s obzirom na to da je prisustvo arheološkog lokaliteta već potvrđeno direktnim nalazima.

Historijat istraživanja

Lokalitet na platou Vranjače je u arheološkoj literaturi do istraživanja rađenih 2017. godine bio potpuno nepoznat. Iako se lokalitet direktno naslanja na kompleks arheoloških lokaliteta Soukbunar – Debelo brdo – Zlatište,¹ niti jedan arheolog tokom ranijeg perioda nije razmatrao prostornu disperziju naseobinskog kompleksa uz

¹ Čović 1988a, 42.

navedene lokalitete te stoga nisu rađena nikakva istraživanja koja bi utvrdila postojanje prahistorijskog ili antičkog naselja. Najveći dio istraživanja na kompleksu lokaliteta Soukbunar – Debelo brdo – Zlatište izvršen je u periodu austrougarske uprave Bosnom i Hercegovinom, i to između 1890. i 1895. godine. Sva istraživanja je obavio Franjo Fiala te ih publicirao u nekoliko članaka u *Glasniku Zemaljskog muzeja* i *Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina*.² Iako je Fiala studiozno radio na sva tri lokaliteta, od kojih je najbolje obrađeno Debelo brdo, nažalost, zbog njegove nagle i prerane smrti, planirana monografija o pronađenom materijalu nije objavljena, što je imalo za posljedicu da je većina arheološkog materijala, deponovanog u Zemaljskom muzeju, ostala nepublicirana. No, i na osnovu malobrojnog objavljenog materijala moguće je napraviti određene zaključke o samim lokalitetima. Prije svega, i sam Fiala je tokom iskopavanja zaključio da se radi lokalitetima

s ostacima od kamenog doba pa sve do, kako je to okarakterizirao, perioda seobe naroda.³ Na sva tri lokaliteta su evidentirani slojevi sa prahistorijskim materijalom, koji je mjestimično bio debeo i do 2 metra, dok su samo sa lokaliteta Debelo brdo u objavljenoj građi evidentirani ostaci iz kasnijih perioda.

Dalja arheološka istraživanja na lokalitetu Debelo brdo nisu rađena sve do 1983. godine kada su Lidija Fekeža i Blagoje Govedarica radili manja reviziona iskopavanja,⁴ ali je ipak potrebno skrenuti pažnju na to da su i prije ovoga izvršene različite revizije ranije iskopanog materijala. Tako je 1947. godine Sergejevski objavio jednu posudu sa natpisom latinskim minuskulskim brozopisom,⁵ dok su 70-ih godina XX stoljeća izvršene dvije revizije materijala koji je iskopao Fiala, te je tom prilikom ustanovljeno da se mogu identifikovati ostaci iz neolitske kulture nepoznatog tipa, eneolitske vučedolske kulture, kao i dva fragmenta mikenske keramike.⁶

Slika 1. Lokacija Soukbunara gdje su vršena istraživanja tokom 1890-ih godina. Crvenom su označena mjesta gdje su vršena iskopavanja (prema: Fiala 1893, 41)

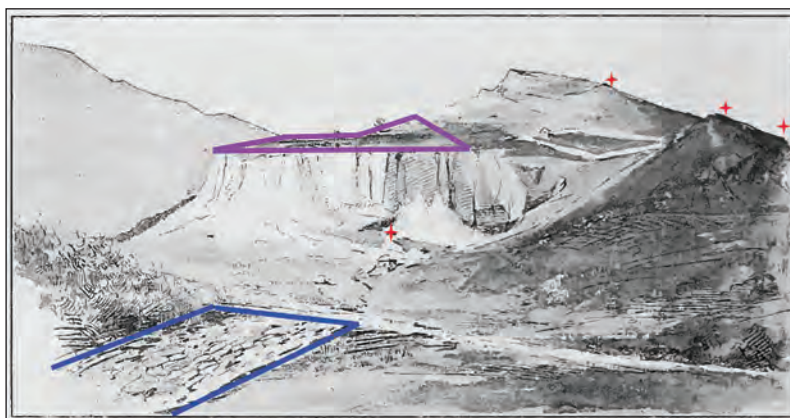
² Fiala 1890; 1891; 1893; 1894; 1895; 1896a; 1896b; 1897.

³ Fiala 1894, 108.

⁴ Fekeža 2005.

⁵ Sergejevski 1947, 39-40.

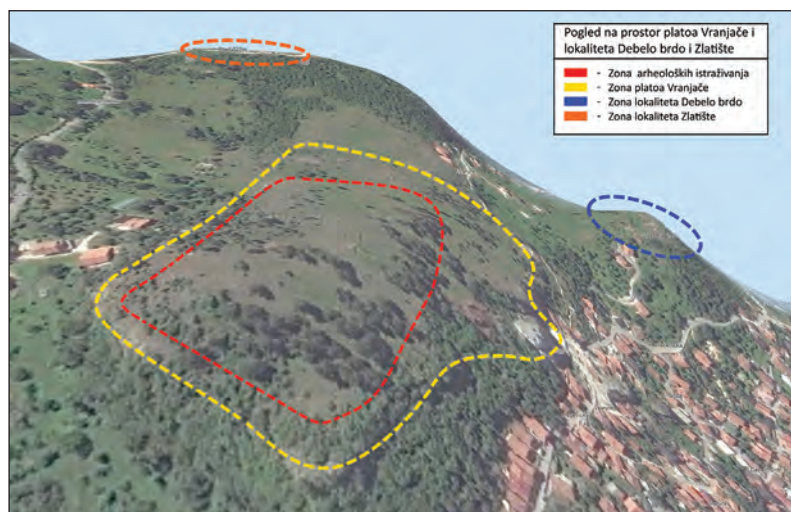
⁶ Čović 1974; Sakellarakis / Marić 1975, 153-156.

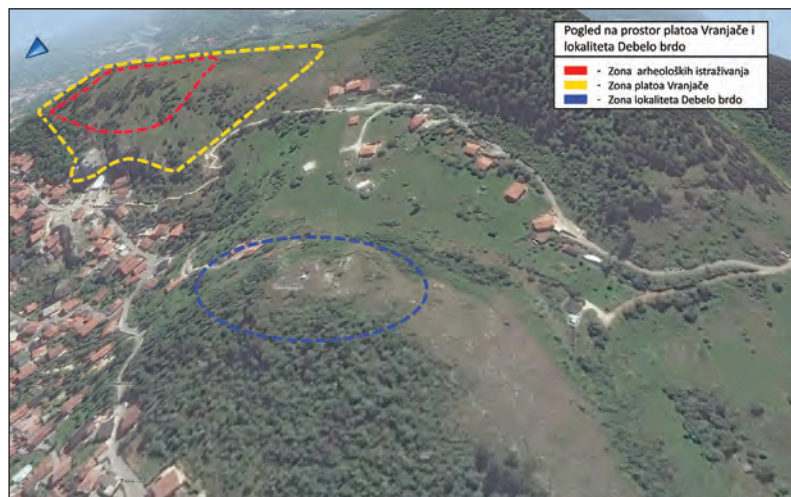
Slika 2. Skica kompleksa lokaliteta Soukbunar – Debelo brdo – Zlatište izrađena tokom 1890-ih godina. Crvenom su označene istražene lokacije, plavom Jevrejsko groblje, a ljubičastom lokacija platoa Vranjače. (prema: Fiala 1893, 40)

Slika 3. Pogled na lokalitet tokom perioda istraživanja (foto: Jesenko Hadžihasanović)

Slika 4. Topografski pogled na prostor platoa Vranjače iz pravca istoka prema zapadu sa naznačenom zonom arheoloških istraživanja i lokaliteta Debelo brdo i Zlatište (izradio A. Kaljanac)

Slika 5. Topografski pogled na prostor platoa Vranjače iz pravca zapada prema istoku sa naznačenom zonom arheoloških istraživanja i lokaliteta Debelo brdo (izradio A. Kaljanac)

Hronologija arheoloških ostataka na lokalitetu Debelo brdo

Kao što je već rečeno, od cjelokupnog kompleksa lokaliteta Soukbunar – Debelo brdo – Zlatište, lokalitet Debelo brdo je najbolje istražen, pa se kompletna hronologija ova tri lokaliteta bazira upravo na podacima uspostavljenim na Debelom brdu. U tom smislu na samome lokalitetu Debelog brda postoje dokazi o početku naseljavanja još od kasnog neolita ili ranog eneolita, ali nije moguće sa sigurnošću pobliže identificirati o kojoj bi se arheološkoj kulturi moglo raditi zbog male količine pronađenog materijala.⁷ Na ovom lokalitetu su dalje evidentirani ostaci eneolitske južnobosanske grupe vučedolske kulture, sa kojom se povezuju ustanovljeni ostaci talioničkog centra za izradu bakarnog oruđa i oružja, prije svega različitih kalupa za izradu bodeža, sjekira i nakita.⁸ Nastupanjem bronzanog doba, na lokalitetu se javlja nova arheološka kultura čiji je materijal srodan onome pronađenom na lokalitetu Pod kod Bugojna, preciznije sa fazom Pod A.⁹ Situacija u srednjem bronzanom dobu je nejasna, jer se nalazi ovog perioda ne mogu sa sigurnošću odrediti, ali se ipak mogu izdvojiti dva moguća fragmenta mikenške keramike identifikovana na osnovu revizije

urađene tokom 70-ih godina prošlog stoljeća.¹⁰ S obzirom na to da je identificirana količina arheoloških ostataka iz kasnog bronzanog doba u procentualnoj zastupljenosti označena znatnim povećanjem broja u odnosu na nalaze iz prethodnog perioda, moguće je pretpostaviti da je došlo do povećanja populacije koja je živjela u tom periodu uz Debelo brdo. Prema arheološkom materijalu je moguće povući paralele sa materijalom iz glasinacke kulturne grupe, kao i Varvarom C.¹¹ Ovo naselje nastavlja sa životom tokom ranog i kasnog željeznog doba, a prema ostacima različitih kalupa datiranim u ove periode može se pretpostaviti da je ovdje bio smješten važan zanatski centar, koji je onda mogao privući i trgovce iz različitih krajeva svijeta.¹² Sasvim je sigurno da se upotreba ovog lokaliteta nastavila i u rimsko doba, što se najviše može zaključiti na osnovu izgrađenih fortifikacijskih zidova te prisustva rimskog materijala, odnosno različitih vrsta keramike, metalnih nalaza i kovanica.¹³ Pri ovome je posebice potrebno naglasiti bitnost već spomenute kasnoantičke keramičke posude sa natpisom i imenom majstora, jer ona predstavlja direktan dokaz postojanja ovog naselja i u periodu pred ili neposredno nakon propasti Rimskog carstva.¹⁴ Nakon ovog perioda lokalitet se napušta, a arhe-

⁷ Čović 1974, 33-42.

⁸ Čović 1976, 107-110.

⁹ Čović 1983a, 173.

¹⁰ Fiala 1896b, 106; Sakellarakis / Marić 1975, 153-156.

¹¹ Čović 1983b, 394, 411.

¹² Čović 1986, 525.

¹³ Fiala 1895, 128-130.

¹⁴ Sergejevski 1947, 39-40.

ološki materijal s ovog lokaliteta koji je pronađen i objavljen ne ukazuje na to da je ovdje došlo do nastavka života tokom srednjega vijeka.

Ekstenzivni terenski pregled (ETP) i intenzivni terenski pregled (ITP)

Ekstenzivnim terenskim pregledom (ETP), kao što je prethodno istaknuto, zahvaćene su dvije katastarske čestice (k. č. dio 2542/1 i 2543, k. o. Sarajevo VIII) na širem arealu lokaliteta platoa Vranjače, općina Centar. U sklopu ETP-a je izvršeno arheološko iskopavanje 8 testnih son-di (označene na kartama kao ETP). Intenzivnim terenskim pregledom (ITP) su dopunjena gore spomenuta istraživanja, te je u sklopu toga izvršeno otvaranje i iskopavanje 15 testnih son-di (označene na kartama kao ES).

Uz ETP i ITP sonde, izvršeno je i iskopavanje dvije dodatne sonde (označene na kartama kao DS). U okviru ovih son-di posebice se izdvaja sonda DS2 čiji se značaj ogleda u dva faktora. Prvo, uslijed činjenice da su na prostoru ove sonde

Slika 6. Slika DS 2 tokom iskopavanja (foto: Jesenko Hadžihasanović)

prilikom površinskog pregleda uočeni tragovi ranijeg djelovanja koje je formiralo karakterističan usjek, bilo je moguće pretpostaviti da je ovaj prostor predstavljao zonu nepoznatog iskopavanja te da je stoga potencijalno i devastiran. Drugo, od posebnog značaja je činjenica da je na samoj površini prostora ove sonde, kao i na potencijalnom prisustvu metalnih nalaza koji su mogli utjecati na prethodno iskopavanje ove zone, evidentirana prisutnost većih fragmenata prahistorijske

Tabela 1. Kvantitet evidentiranih nalaza na lokalitetu Vranjače

Broj arheološke cjeline	Keramika		Ostalo			Ukupno komada
	Komadi >1 cm	Komadi <1 cm	Kost	Kućni lijep	Recentno	
ES 4/Rov 1	2	9	1			11
ES 5		1				2
ES 6	2	13				15
ES 7	1					1
ES 8	3	10				13
ES 9	3	3				6
ES 10	7	7	1			15
ES 11	48	2				50
ES 12	43	16			1	60
ES 13	4				1	5
ES 14	4					5
ES 15	13	3				16
DS 2	29	7				37
ETP 2	2					2
ETP 3	10	2				12
ETP 5				1		1
ETP 8					1	1
Sveukupno pronađenih predmeta						252

keramike. Ova informacija je neupitno ukazivala na značaj i potencijal lokacije s obzirom na to da je većom količinom nalaza mogla privući pažnju lovaca na blago ili je pak do njenog iskopavanja došlo prilikom uklanjanja mina koje su se nalazile još iz vremena '90-ih godina 20. stoljeća.

Kao posebna kategorija među otkopanim površinama izdvojen je prostor jednog od rovova nastalih tokom ratnih dešavanja između 1992. i 1995. godine. Odabrani rov se prostire u generalnom pravcu od jugozapada prema sjeveroistoku na sjeverozapadnom dijelu lokaliteta, a u njemu se tokom arheoloških istraživanja na nekoliko mjesta u odabranom rovu (ES 2 i ES 4) pristupilo dotjerivanju i proširenju profilnih zidova.

Pozicija i pripadnost lokaliteta Vranjače u odnosu na okruženje

Otkriće Debelog brda kod Sarajeva, kako to navodi Fiala 1889. godine, desilo se sasvim slučajno s obzirom na to da je do otkrića prvih nalaza došlo 1888. godine kada je Fiala, prikupljajući biljke, naišao na keramičke ostatke posuda i jedan keramički pršljen.¹⁵ Zaintrigiran ovim pronalascima tokom maja 1888. godine Fiala je nastavio obilazke terena te proveo nekoliko manjih iskopavanja evidentno sa ciljem utvrđivanja opsega lokaliteta te je u mjesecu decembru iste godine već mogao govoriti o tome da je evidentirao pozicije sa većim količinama keramičkih nalaza ili pak o tome da se kulturni sloj pružao i do jedan metar dubine.¹⁶ U tom trenutku, što je i očekivano, a i kako i sam navodi, nije bilo moguće izvršiti preciznije determiniranje kulturnih slojeva niti ih hronološki opredijeliti. Ovo potvrđuje i sam Fiala 1890. godine tvrdeći da je do tog trenutka utvrdio površinu od 4000 m², obilazeći i istražujući prostor Soukbunara, unutar koje se prostiralo naselje.¹⁷ U periodu od dvije godine od otkrića prvih nalaza i ispitivanjem terena na više lokacija Fiala je već došao do veće količine nalaza prema kojim je mogao utvrditi prisustvo prahistorije, ali i kasnijih perioda, među kojim čak i one novije provenijencije koje je povezo sa lokalnim pastirima. Međutim, u metodološkom smislu, iako se prostor Soukbunara nalazi u

neposrednoj blizini ispod Zlatišta, Debelog brda i Vranjače, Fiala ih nije povezo i iz svojih istraživanja je izdvojio u smislu povezanosti, iako je i tamo provodio iskopavanja, ove lokacije u odnosu na istraživanja Soukbunara.¹⁸ Sa druge strane, usprkos razdvajanju cjelokupnog prostora, već u tom periodu je bila evidentna prisutnost nalaza koji su upućivali na povezanost sa glasinačkim područjem te se i sam Fiala referirao na glasinačku zbirku i Truhelkine nalaze, kao i njegove tvrdnje da tog tipa nalaza, prvenstveno fibula, ima čak do Travnika.¹⁹

Opširnija iskopavanja samog Debelog brda su započeta, kako to navodi Fiala, 1893. godine i tom prilikom je utvrđena detaljnija hronološka i kulturološka opredijeljenost lokaliteta. Tako je u odnosu na stanje iz 1891. godine u samom situacijskom planu lokaliteta iz Fialinih podataka vidljiva promjena, pri čemu je stanje nekadašnjih bedema znatno preciznije utvrđeno, a uz njih su otkriveni i prostori ulaza i dvije prostorije.²⁰ Same bedeme Fiala je opredijelio u cjelokupnosti kao nalaze antičkog perioda,²¹ dok je u dubljim slojevima i pojedinim sekcijama uz njih pronašao i veliku količinu prahistorijskih nalaza. Prilikom ovih iskopavanja, u periodu od 1893. do 1895. godine su na ovom prostoru, što je posebice i proslavilo prahistorijsko naselje na Debelom brdu, otkriveni nalazi keramičkih posuda koje je moguće povezati s utjecajima iz Grčke i Italije.²²

Istovremeno, u skladu sa repertoarom pronađenih artefakata, već pred kraj svojih istraživanja Fiala je zapazio poveznice šireg prostora Soukbunara, Zlatišta i Debelog brda kao jedne cjeline i prema njegovom tumačenju Debelo brdo je predstavljalo utvrdnu susjednog Soukbunara u brončano doba do perioda halštata, a zatim se na tom lokalitetu razvijalo samostalno naselje koje se održalo i u kasnijim periodima.²³

Kasnije studije koje su se bavile različitim pitanjima i materijalom koji je u svojim istraživanjima pronašao Fiala otkrivale su i razrađivale jedan po jedan segment ovog lokaliteta i njegovog trajanja. Tako je Ćurčić 1908. godine

¹⁸ Fiala 1891, 424.

¹⁹ Ibid., 427.

²⁰ Fiala 1891; 1893, 39; 1894, 108.

²¹ Fiala 1894, 108.

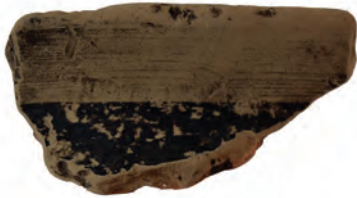
²² Fiala 1894, Sl. 4, Tab. 1, 14; 1895, Sl. 44-47; Čović 1974; Sakellarakis / Marić 1975, 153-156.

²³ Fiala 1894, 123.

¹⁵ Fiala 1889, 92.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ Fiala 1890, 213.

Slike 7 i 8. Mikenska i helenistička keramika (fotografije ustupio Adnan Busuladžić, prema: Busuladžić 2020, Tab. 106)

Slika 9. Helenistička keramika izložena u Muzeju Grada Sarajeva (foto: Jesenko Hadžihasanović)

povezao Debelo brdo sa neolitskim stanovnicima koji su pripadali butmirskoj kulturi.²⁴ Za razliku od ovoga Benac je nastanak naselja determinirao u period postbutmirske kulture i u vrijeme vučedolske pojave na ovim prostorima.²⁵ Čović pak u okvirima svoje analize konstatira da je ipak na ovom lokalitetu postojao jedan sloj koji pripada mlađem neolitu i da je on prethodio osnivanju kasnijeg vučedolskog naselja.²⁶ U kontekstu brojnih interpretacija materijalnih nalaza, pored već navedenih o glasinackom području još iz vremena Fiale, istraživači su decenijama kasnije potvrdili neke od prvobitnih hipoteza. Tako su

²⁴ Ćurčić 1908, 370 f.

²⁵ Benac 1963, 133.

²⁶ Čović 1974, 42.

Sakellarakis i Marić 1975. godine u repertoaru keramičkih nalaza determinirali i nalaz mikenske keramike,²⁷ što je otvorilo brojna pitanja, koja traju sve do danas,²⁸ mikenskog prodora i utjecaja u Bosni i Hercegovini te da li se Sarajevo može smatrati najudaljenijom tačkom tih utjecaja.²⁹ Na sličan način je moguće povezati s italskim prostorom komade koje je zapazio još Fiala³⁰ te je pitanje komunikacija i značaja samog lokaliteta dodatno problematizirano.

Međutim, usprkos dugogodišnjim osvrtima na sam lokalitet, pokušaje njegovog hronološkog opredjeljenja te kulturoloških poveznica i pitanja komunikacije, problematika prostornog definiranja lokaliteta permanentno je ostala u okvirima Fialine definicije Soukbunar – Zlatište – Debelo brdo. Prostorna distribucija je, usprkos utvrđivanju prisutnosti starijih naseobina čak do mlađeg neolita, ostala definirana također Fialinom interpretacijom o razvoju prvobitne periferne utvrde za naselje sa Soukbunara ka osnivanju samostalnog naselja u kasnijim periodima. Prema ovoj ideji glavni centar naseljenog prostora mijenjao se kroz vrijeme te je u različitim periodima glavno naselje zauzimalo različitu poziciju, da bi se u konačnici razvilo na Debelom brdu.

Polazeći od navedenog te uzimajući u obzir činjenicu da je, među ostalim, lokalitet Debelog brda jedan od nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, tokom 2017. godine su na prostoru lokaliteta Vranjače provedena probna arheološka istraživanja sa ciljem ispitivanja ovog platoa u kontekstu njegove povezanosti sa Soukbunarom, Zlatištem i Debelim brdom. Pozicioniran iznad Soukbunara sa njegove južne strane, ispod Zlatišta sa njegove sjeverne strane i približno u ravni sa Debelim brdom sa njegove istočne strane, lokalitet Vranjače je u formi blago nakošenog platoa idealno smješten kao poveznica koja je komunicirala sa sve tri navedene tačke.

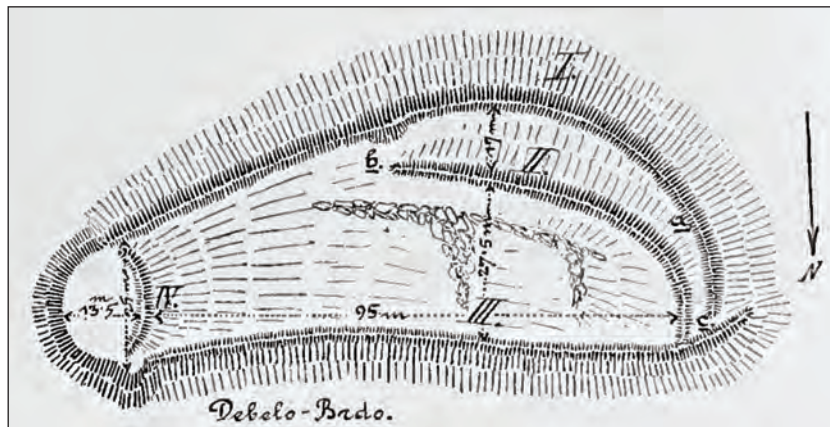
Prema prethodno istaknutim rezultatima probnog arheološkog ispitivanja na prostoru k. č. 2530/1, 2542/1, 2543, k. o. Sarajevo VIII, općina Centar, arheološki nalazi su evidentirani na prostoru ukupne površine veličine od 12.717 m². U okviru ovog i ukupno dvadeset i pet arheoloških sondi, među ovim nalazima su dominantno

²⁷ Sakellarakis / Marić 1975.

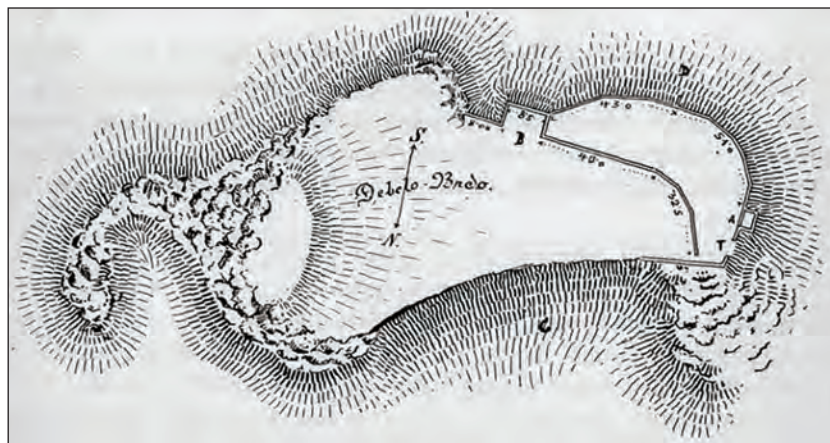
²⁸ Busuladžić 2020, 194.

²⁹ Ibid.

³⁰ Fiala 1894, 112, Sl. 4; Tab. 1, 14; 1895, 125, Sl. 2.

Slika 10. Tlocrt Debelog brda iz *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina* iz 1893. godine (prema: Fiala 1893, 41)

Slika 11. Tlocrt Debelog brda iz *Glasnika Zemaljskog muzeja* iz 1894. godine (prema: Fiala 1894, 108)

zastupljeni ostaci keramičkih posuda tipološki opredijeljenih u period brončanog doba, tragovi nastambi i kućnog lijepa te nekoliko ostataka prisutnosti izrađevina od bronce. S obzirom na to da je prostor obuhvaćen arheološkim istraživanjima tokom 90-ih godina XX stoljeća predstavljao zonu ratnih operacija, kao i da je tokom ovog perioda bio miniran, prilikom istraživanja je zapažena izrazito mala zastupljenost metalnih nalaza za koju je u ovom trenutku moguće pretpostaviti da je posljedica deminiranja cjelokupnog prostora. Tragajući za ubojnim sredstvima i vršeći iskopavanje širom lokaliteta svakako je pretrpio značajnu devastaciju i uklanjanje većine metalnih artefakata iz samog konteksta.

Usprkos ovome, kao i činjenici da su širom lokaliteta još uvijek prisutni rovovi iz vremena ratnih djelovanja, prisutnost arheoloških nalaza je utvrđena u većini iskopa te se njihova

koncentracija može podijeliti u dvije (preciznije četiri) zone zastupljenosti:

Zona 1 (obilježena na karti 3 zelenom bojom) obuhvaća prostor površine cca 9642 m² i prostire se pravcem sjeveroistok – jugozapad dominantno na prostoru istraživanih k. č. 2542/1 i 2543. U okviru ovog prostora evidentirana je prisutnost ostataka kućnog lijepa, posebice u sondama ES 10, 12 i 13, koji ukazuju na ostatke prahistorijskih nastambi. Dodatno, na prostoru definiranom kao Zona 1 je evidentirana snažnija koncentracija ostataka keramičke produkcije, prvenstveno ostaci prahistorijskih, brončanodobnih posuda u fragmentima i većim komadima. Pored navedenog, u okviru definirane Zone 1 zapažena je i prisutnost ostataka metalurške produkcije čiji je kontekst narušen prethodno spomenutim procesom uklanjanja mina iz zone ratnih operacija. U tom smislu se posebice izdvaja istraženi

prostor sonde DS 2, površine 42 m², u kojem su zapaženi značajni tragovi dekompozicije bronce i brončanih ostataka u sloju 2, koji istovremeno predstavlja i sloj sa najsnažnijom koncentracijom keramičkih ostataka. Prema utvrđenoj distribuciji i koncentraciji arheološkog potencijala moguće je konstatirati da prostor definirane Zone 1 predstavlja dio cjeline ranije definiranog prahistorijskog kompleksa Debelo brdo – Zlatište te on, uzevši u obzir definiranu površinu, predstavlja značajan, ako ne i centralni naseobinski kompleks ovog prahistorijskog lokaliteta.

Zone 2, 3 i 4 (obilježene na karti 3 plavom bojom) predstavljaju prostor u okviru kojeg je utvrđena manja prisutnost arheoloških ostataka, prvenstveno keramičke produkcije, i obuhvaćaju sljedeće cjeline:

- Zona 2 – sjeverozapadni prostor pozicioniran uz Zonu 1, površine cca 765 m²
- Zona 3 – sjeveroistočni prostor pozicioniran uz Zonu 1, površine cca 497 m²
- Zona 4 – jugozapadni prostor pozicioniran uz Zonu 1, površine cca 1814 m²

Uzimajući u obzir prethodno istaknute rezultate u smislu prostorne distribucije arheoloških nalaza, neophodno je naglasiti njihov značaj za dalja istraživanja i kulturološku determinaciju lokaliteta. S obzirom na to da je lokalitet pretrpio značajne promjene u periodu sa kraja XX stoljeća kada je korišten tokom ratnih operacija, kao i u kasnijem periodu kada je veći dio metalnih nalaza uklonjen tokom procesa deminiranja, te da je u značajnoj mjeri prekopan, čime je došlo do izrazitog poremećaja stratigrafije, kao osnovni parametar za kulturološko i hronološko promatranje moguće je upotrijebiti isključivo keramičku produkciju koja je u manjoj ili većoj mjeri ostala neotkrivena detektorima za otkrivanje metala. Keramički nalazi u potpunosti korespondiraju sa ranijim primjercima koji su tokom perioda više puta obrađivani te je moguće konstatirati da je na cjelokupnom prostoru zone istraživanja identificirano prahistorijsko nalazište, dok nalazi kasnijih perioda nisu identificirani, za razliku od istraživanja koja je provodio Fiala na Debelom brdu. Prema manjoj količini nalaza koji su bili nešto više kulturološki opredjeljivi, posebice prema nekolicini fragmenata povezivih sa glasinačkim posudama sa krestom, u kulturnom smislu bi bilo moguće Vranjače povezati s arealom glasinačkog područja. Ovaj tip

posuda je evidentiran već tokom Fialinih prvih istraživanja Debelog brda te njihova prisutnost nije neočekivana.³¹ Većina nalaza prahistorijskog perioda, uključujući i spomenute posude, prema Fialinom mišljenju spada u period halštata i La-Tena,³² te se prema tome mogu datirati u kasno brončano ili željezno doba. Prema nešto kasnijem mišljenju Čovića, ovaj tip posuda, uzevši primjer sa lokaliteta Kusače, moguće je datirati u srednje i kasno brončano doba,³³ dok je prema posljednjem osvrtu na ovu problematiku Čović mišljenja da se radi o karakterističnoj pojavi koja traje tokom izrazito dugog perioda, od najstarijih slojeva glasinačkih naseolja do potencijalno slojeva glasinačke faze III C.³⁴ Prema ovome Čović ovaj tip posuda datira zsigurno u periode Glasinca III B (Reinceke Br. D – Ha. A1) (13. do 11. stoljeće pr. n. e.), te eventualno u period III C – Ha B koji smješta u period 1000. do 900. godine pr. n. e.³⁵ Nažalost, dok je stratigrafska situacija Debelog brda, kako i sam Čović zapaža, u potpunosti neupotrebljiva jer za ovaj lokalitet ne postoje, ako su ikada i postojali, ovi podaci,³⁶ slična situacija se može konstatirati i za prostor Vranjača, koje su pretrpjele ratno i postratno djelovanje, te je u tom smislu nemoguće izvršiti komparaciju koja bi pomogla uspostaviti jasne stratigrafske slike. U tom smislu su trenutno navedena komparacija sa drugim glasinačkim lokalitetima, te Čovićovo hronološko opredjeljenje ovog tipa posuda, čini se, najpouzdaniji i prema tome je definirani prostor i samo naselje na njemu moguće relativno hronološki ostaviti, bar u ovom trenutku, do izvođenja potencijalnih sistematskih istraživanja, u okvirima navedenih datacija. Sa druge strane, usporedo sa problemom nedostatka stratigrafskih podataka sa samih Fialinih istraživanja, prisutnost arheološkog lokaliteta na Vranjačama, koji nikada ranije nije istraživan, u velikoj mjeri transformira dosadašnju sliku ovog prostora, kao i samu Fialinu pretpostavku o migriranju centralnog naselja od Soukbunara do Debelog brda. Za razliku od ovoga, u prostornom smislu, s obzirom na to da su Vranjače pozicionirane između

³¹ Fiala 1895, 134, Tab. 4, 1-4.

³² Fiala 1895, 128-129.

³³ Čović 1965, 79.

³⁴ Čović 1983b, 422.

³⁵ Čović 1981, 126; 1988, 78.

³⁶ Čović 1965, 72

Debelog brda i Soukbunara, počinjući gotovo direktno iznad ovog posljednjeg i pružajući se prema Debelom bradu i Zlatištu, moguće je zaključiti da je riječ o evidentno nastanjenom prostoru koji je u stvarnosti činio cjelinu i jedan širi kompleks zajedno sa Debelim brdom. Fialina teza o tome da je možda Debelo brdo činilo uzdignutu fortifikaciju je, čini se, tačna, ali ne u smislu da je ono bilo utvrda Soukbunara, već naselja koje je zauzimalo prostor Vranjača i koje je u direktnom kako visinski gotovo ujednačenom nivou tako i fizičkom kontaktu sa Debelim brdom. U tom smislu posebnu problematiku predstavlja pitanje definiranja zone postojeće odluke o proglašenju nacionalnim spomenikom s obzirom na to da bi prema ovoj hipotezi prostor prahistorijskog naselja zonom zaštite bio rascijepljen na dva dijela: prvi, zona samog Debelog brda i nacionalnog spomenika, i drugi, znatno veći prostor, ostatak naselja koje ne uživa nikakvu zakonsku zaštitu. Prema ovome, u trenutnoj situaciji, krucijalni problem koji bi predstavljao prioritet bilo bi rješavanje statusa cjelokupnog lokaliteta i utvrđivanje izmjena i dopuna postojećih odluka za prostor zaštite na nivou nacionalnog spomenika Bosne i Hercegovine. Drugo problematično pitanje svakako se odnosi na pitanje daljeg prostornog distribuiranja ovog prahistorijskog naselja s obzirom na to da se u blizini nalaze administrativne granice općina, privatnih imanja pa i samih bosanskohercegovačkih entiteta, čime je dalje istraživanje i utvrđivanje odnosa prema Zlatištu dodatno zakomplicirano, ako ne i onemogućeno nizom različitih zakonskih regulativa.

Zaključak

Uzimajući u obzir prethodno navedeno, pitanje nalaza na širem prostoru Vranjača kod Sarajeva i njihovog odnosa s obližnjim zonama nacionalnih spomenika zasigurno ukazuje na činjenicu da je otkrićem arheološkog lokaliteta na Vranjačama otvorena mogućnost revidiranja dosadašnjih saznanja i tumačenja naselja na Debelom brdu. Tako je na prvom mjestu neophodno ukazati na to da je o ova dva prostora moguće govoriti isključivo kao o jednoj cjelini, jednom prahistorijskom

naselju, koje je u svom vrhuncu zauzimalo znatno veći prostor od dosad poznatog, a tokom vremena i vjerovatnim opadanjem naselja reducirano je na samo Debelo brdo, da bi u konačnici postalo utvrda antičkog perioda. Nasuprot ovome, s obzirom na to da je ovaj lokalitet do sada bio neevidentiran, samo naselje koje se nalazilo na ovom prostoru zakonskom regulativom o zaštiti nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine podijeljeno je ne samo u razmjeru veličine – manja zona pod statusom nacionalnog spomenika i veća bez tog statusa – već i samim nivoom zaštite na zonu koja uživa najveću zakonsku zaštitu i nastavak lokaliteta udaljen nekoliko desetina metara koji ne uživa apsolutno nikakvu zakonsku zaštitu, čak ni najnižeg nivoa. Ovo pitanje je zasigurno znatno opsežnije, polazeći od samih procedura proglašenja zaštite zasnovanih na prilično davnim istraživanjima i ne tako svježoj literaturi, te bi u tom duhu zahtijevalo i znatno veće revizije metodologije valoriziranja i definiranja ne samo ovog već svih lokaliteta pod zaštitom. Na kraju, pod hipotezom da navedeni problemi i nisu prisutni, otvaranjem Vranjača kao arheološkog lokaliteta i problematiziranjem njegovog odnosa s okruženjem nameće se potreba za planiranjem proširenja zone probnih istraživanja kao i pokretanja sistematskih istraživanja na samim Vranjačama s obzirom na to da je u ovom trenutku nejasno da li su one bile naselje, a Debelo brdo, kako je pretpostavljao Fiala, fortifikacija na periferiji i uzvišenju, ili su činili jednu cjelinu u potpunosti, ili je Debelo brdo, s obzirom na prisutnost starijih nalaza, predstavljalo prvobitno naselje, koje je u jednom trenutku doživjelo ekspanziju na susjedni plato. Da bi se bolje razumjeli i definirali ovi odnosi u krajnjoj instanci nameće se kao prioritarna potreba upravo ovo posljednje, pokretanje sistematskih istraživanja i jasnije definiranje Vranjača u prostornom i hronološkom smislu. Nažalost, postizanje ovog cilja predstavlja labirint navedenih zakonskih i sličnih problema te se, bar u ovom trenutku, još neko vrijeme ne može govoriti o cjelovitim istraživanjima koja bi integrirala cjelokupan prostor koji je, bar naizgled, činio zonu stoljetne naseljenosti u brončano i željezno doba.

Summary

Results of Archaeological Prospection from 2017 on the Site of Vranjače

During August of 2017 trial archaeological research were conducted at the site of Vranjače, situated east of the site of national monument Debelo Brdo, a prehistoric hillfort settlement, antique and late antique defense. The goal of archaeological research was to determine the density and spatial distribution of archaeological potential on the site of Vranjača. Thus, 25 test pits of various dimensions were excavated during the research. These works resulted in the discovery of prehistoric material, which can be, after a preliminary analysis, dated in relative chronological terms and put in relationship with Glasinac culture, and thus with the site of Debelo brdo, with which Vranjače forms a topographical whole. This opens up various new chronological and spatial questions concerning the relationship between these two sites. Also the position of these sites on borders between two municipalities, as well as on border between entities of Federation of Bosnia and Herzegovina and Republika Srpska, and the status of site of Debelo Brdo as a national monument of Bosnia and Herzegovina, brings to light the complex issues surrounding legal regulations when it comes to the protection and research of archaeological sites within Bosnia and Herzegovina.

Bibliografija

Literatura

- Benac, A.* 1963, Studije o kamenom i bakarnom dobu u sjeverozapadnom Balkanu. Sarajevo, Veselin Masleša 1964.
- Busuladžić, A.* 2020, Sjaj antičkih Grka: keramičke posude, slikane vaze, skulpture, oružje, nakit, staklo, numizmatika iz muzejskih zbirki u Bosni i Hercegovini = The splendour of ancient Greece: pottery, painted vases, sculpture, arms and armour, jewellery, glass, coins from the museum collections of Bosnia and Herzegovina, Sarajevo, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine 2020.
- Čović, B.* 1965, Uvod u stratigrafiju i hronologiju praiistorijskih gradina u Bosni, Glasnik Zemaljskog muzeja, nova sveska, Arheologija 20, 1965, 27-145.
- Čović, B.* 1974, Počeci naselja na Debelom brdu u Sarajevu, Prilozi za proučavanje istorije Sarajeva 4, 1974, 33-42.
- Čović, B.* 1981, Neka pitanja hronologije bronzanog doba glasinačkog područja, Glasnik Zemaljskog muzeja, nova sveska, Arheologija 35-36, 1981, 99-140.
- Čović, B.* 1983a, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, u: Benac A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom 4, 1983, 114-190.
- Čović, B.* 1983b, Prelazna zona, u: Benac A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja, Tom 4, 1983, 390-412.
- Čović, B.* 1986, Srednjobosanska grupa, u: Benac A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja, tom 5, 1986, 481-528.
- Čović, B.* 1988, Glasinačka kulturna grupa kasnog bronzanog doba, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 1, 1988, 42.
- Čović, B.* 1988a, 15.68. Debelo brdo, u: Čović, B. (ur.), Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 3, 1988, 42.
- Čurčić, V.* 1908, Prehistoričke utvrde oko Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja 20, 1908, 363-386.
- Fiala, F.* 1889, Nova predhistorijska naseobina kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja 1, 1889, 92-93.
- Fiala, F.* 1890, Predistorijski nalazi na Sobunaru kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja 2, 1890, 212-220.
- Fiala, F.* 1891, Predistorijska istraživanja na Sobunaru kod Sarajeva u godini 1891, Glasnik Zemaljskog muzeja 3, 1891, 424-431.
- Fiala, F.* 1893, Prähistorische Wohnstätten in Sobunar bei Sarajevo, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina 1, 1893, 39-54.
- Fiala, F.* 1894, Jedna prehistorička naseobina na Debelom brdu kraj Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja 6, 1894, 107-140.
- Fiala, F.* 1895, Izvještaj o iskopinama na Debelom brdu kod Sarajeva godine 1894, Glasnik Zemaljskog muzeja 7, 1895, 123-139.
- Fiala, F.* 1896a, Die prähistorische Ansiedlung auf dem Debelo brdo bei Sarajevo. Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina 4, 1896, 38-72.
- Fiala, F.* 1896b, Izvještaj o prekopavanju na Debelom brdu kod Sarajeva, Glasnik Zemaljskog muzeja 8, 1896, 97-107.
- Fiala, F.* 1897, Ausgrabungen auf dem Debelo brdo bei Sarajevo im Jahre 1894, Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Hercegovina 5, 1897, 124-130.
- Sakellarakis, J. A. / Marić, Z.* 1975, Zwei fragmente mykenischer Keramik von Debelo brdo in Sarajevo, Germania 53, 1975, 153-156.
- Sergejevski D.* 1947, Arheološki nalazi u Sarajevu i okolici. Glasnik Zemaljskog muzeja, nova sveska 2, 1947, 13-50.

1. Table

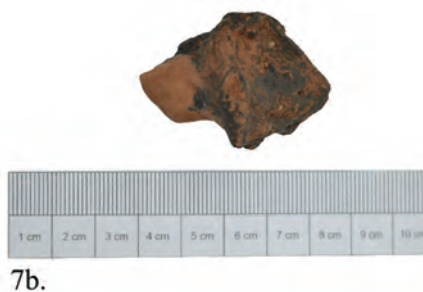
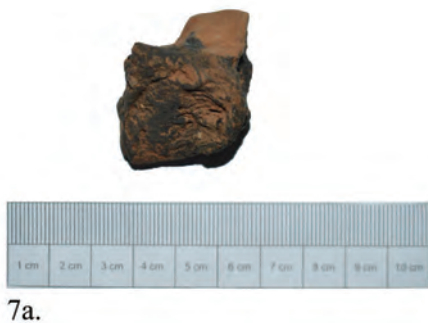
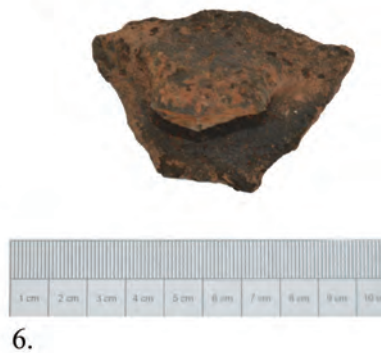
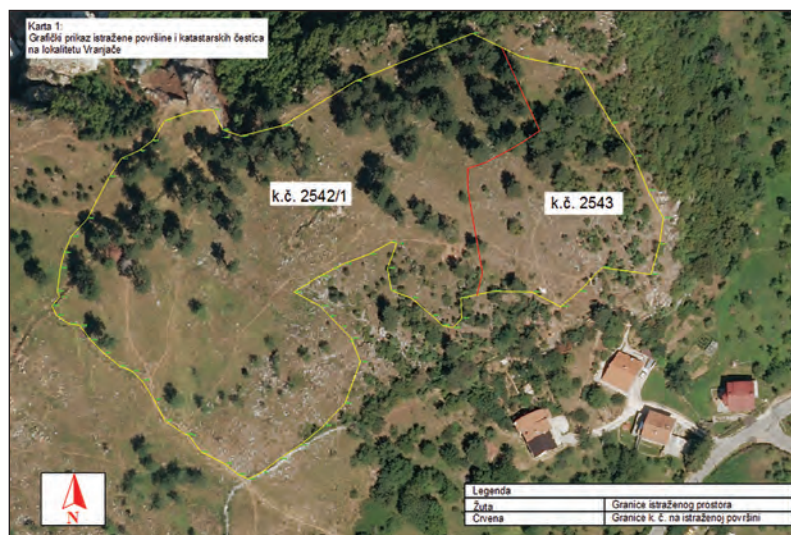

Tabla 1. 1–2: ručka iz cjeline DS 2; 3: fragment posude iz cjeline DS 2; 4–5: fragment posude iz cjeline ES 12; 6: fragment ručke iz cjeline ES 11; 7a–b: fragment krestaste ručke iz cjeline ES 11.

Tabla 2. 1a-1d: unutrašnja strana posude iz ES 11; 1e-1h: vanjska strana posude s ostacima tankog premaza koji se rasipa iz ES 11

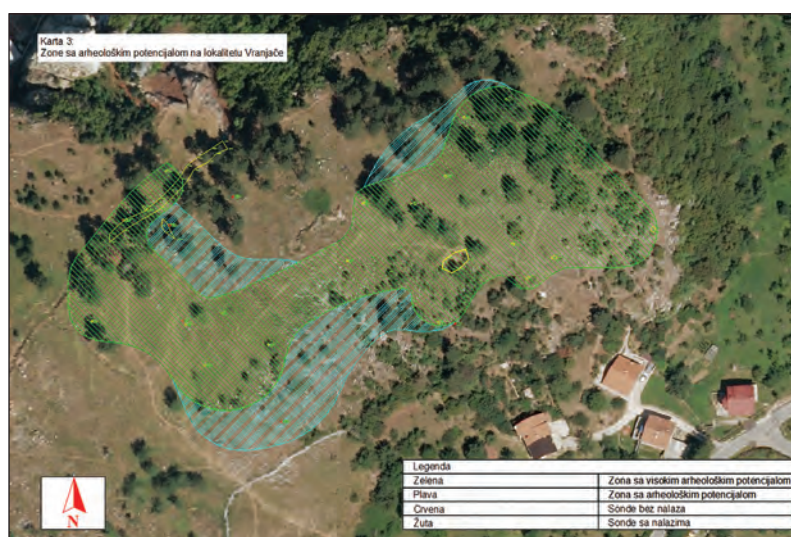
2. Karte

Karta 1

Karta 2

Karta 3

Lipac – nalazi iz grobova finalnog bronzanog doba sjeverne Bosne

Aleksandar Jašarević
Doboj

Abstract: During the final stages of the Late Bronze Age (9th–8th century BC) the territory of northern Bosnia was characterised by remarkable cultural dynamics, visible primarily in the distribution of metal finds: weapons, tools, jewellery, and functional costume objects. A new type of funeral practice – inhumation – emerged here, with this perhaps being an important factor in the formation and social stratification of communities living in this area at the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age. In this paper, a group of remarkable objects is presented for the first time. The collection of chance finds from Lipac, near Doboj, consists of a group of metal functional-decorative objects of high craftsmanship, and a smaller group of ceramic vessels, most likely found as part of a burial inventory dated to the early 8th century BC. In addition to basic information on the distribution and chronological framework of certain pieces of ornaments themselves, the grave finds from Lipac provide us with exceptional insight into possible local technological innovations and adaptations based on local traditions, models and aesthetic criteria established among communities from this period. Objects in the grave can be divided into two groups: objects related to food and drink, and bronze ornaments related to personal attire.

Keywords: Northern Bosnia, Late Bronze Age, Early Iron Age, belt buckles, female graves, status

Uvod

Artefakti su oduvijek bili u središtu arheoloških istraživanja, ali je često put od pronalaska do publikovanja, odnosno prezentovanja javnosti, uslovljen različitim faktorima, odnosno životima muzejskih zbirki i nakanama njenih rukovodilaca. Kako predmeti imaju svoje životne puteve i biografije tokom perioda korištenja, tako u načelu imaju i svoje muzejske biografije.¹ U radu je po prvi put prezentovana grupa slučajno otkrivenih bronzanih, a manjim dijelom i keramičkih predmeta sa lokaliteta Lipac kod Doboja. Prilikom izgradnje stambenog objekta porodice Zorčić u proljeće 1974. godine vlasnici su prikupili znatnu količinu arheološkog materijala, te o tome obavijestili Muzej u Doboju i tadašnjeg kustosa Predraga Vučkovića. Prema broju i stanju u kojem su pronađeni, sve je ukazivalo na to da se radi o grobnom inventaru. Ovo je dodatno potkrijepljeno dokazima da su predmeti, prema navodima nalazača, pronađeni ispod kamenih

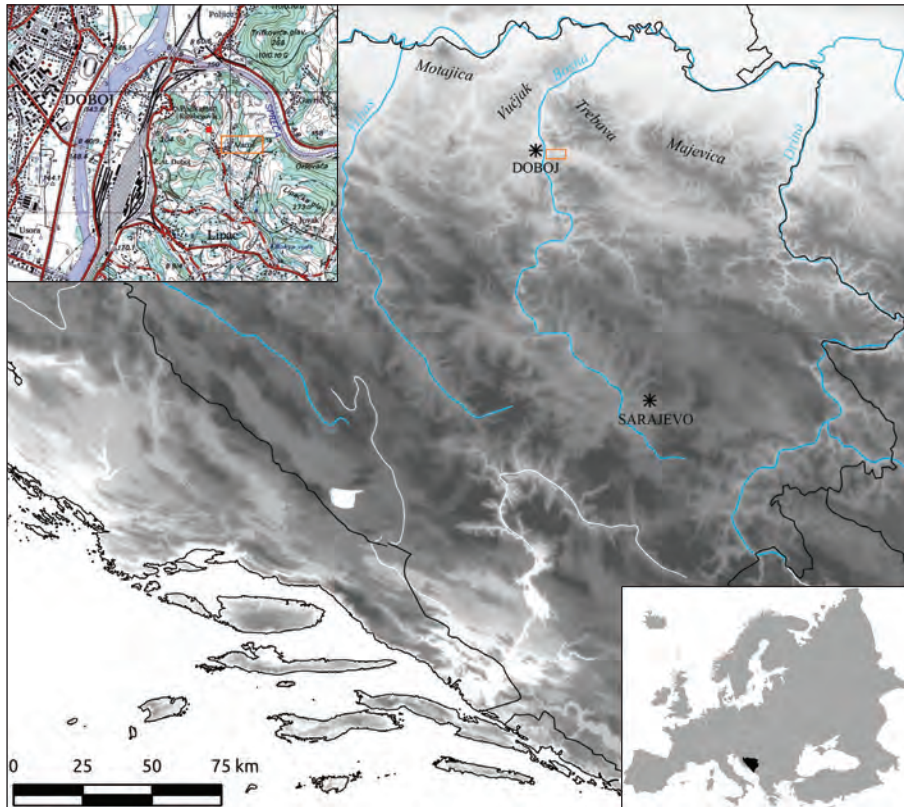
ploča sa ostacima kostiju.² Vrijedna kolekcija nalaza ostavljena je u depou Arheološkog odjeljenja Muzeja u Doboju sljedećih skoro pola stoljeća. Njeno postojanje nije predočeno u stručnim krugovima, iako se radi o iznimnim predmetima kulturnoistorijske i umjetničke vrijednosti (sl. 2). Izuzetak je kratka crtica u studiji Rastka Vasića o fibulama na centralnom Balkanu, gdje je mapirana i fibula iz Lipca.³

Prostor između donjeg toka rijeke Spreče na sjeveru i Bosne na zapadu ispunjava planina Ozren sa svojom podgorinom. Dok su zapadne, sjeverne i severoistočne granice veoma izrazite, prema istoku i jugu granica nije tako geografski oštro omeđena, no uslovno ta granica prati tokove rječica Bočinje i Rujnice preko Turije do Spreče. Planina je prožeta uskim i dubokim dolinama potoka i rječica, između kojih su dugačke i

² Arhivska zbirka Muzeja u Doboju za 1974. godinu.

³ Vasić 1999, 59. Posebnu zahvalnost dugujem dr. Mariju Gavranoviću, dr. ing. Mathiasu Mehoferu i prof. dr. Gerhardu Trnki, koji su omogućili konzervatorsko-restauratorske radove na bronzanim predmetima, te Dragi Handanoviću na konzervaciji keramičkog materijala.

¹ Friberg / Huvila 2019, 363.

Slika 1. Topografija nalazišta

visoke kose.⁴ Upravo na mjestu gdje Spreča izlazi iz kratkog i dubokog kanjona i razliva se u Bosnu lociran je Lipac (sl. 1). Lokacija je imala stratešku poziciju koja je sa sjevera i juga odvojena visokim stijenama i usjecima, dok je sa istoka i zapada odvojena brdskim sedlima. Mikropozicija gdje su evidentirani arheološki nalazi ima poseban naziv Varoš i riječ je o uzdignutoj kosi pravca istok – zapad sa jednom širom zaravni. Danas je taj prostor znatno urbanizovan, a okoliš narušen radom kamenoloma i gradske deponije. U pravilu na ovakvim kosama locirane su nekropole, dok su naselja bila u neposrednoj blizini na dominantnim kotama. No, kako je većina prostora neposredno oko nalazišta devastirana u posljednjem stoljeću, tako su vjerovatno uništeni i posljednji ostaci naseobinskog kompleksa. Arheološka istraženost donjeg toka Spreče, ali i čitavog Ozrena je jako skromna i nedovoljno poznata. Ostava iz obližnjeg Boljanića prvi je skupni nalaz bronzanih predmeta koji su dolinu Spreče pozicionirali na važan komunikacijski pravac u kolanju predmeta bronzanodopske industrije.⁵ U periodu 1971–1975. go-

dine Milica Kosorić obavila je najobimnija rekonosciranja i manja arheološka iskopavanja u doline Spreče i na Ozrenu.⁶ Evidentirani su ostaci ranobronzanodopskog naselja na lokalitetu Lug kod Kakmuža,⁷ dok je na Gradini u Stuparima potvrđen kulturni sloj iz eneolita, ranog bronzanog te finalnog bronzanog doba.⁸ Nadalje, pozicija Lipca ima direktnu vizuelnu komunikaciju sa istovremenim eponimnim naseljem na Crkvinu u Makljenovcu, odnosno na drugoj važnoj strateškoj lokaciji na ušću Usore u Bosnu.⁹

Analiza materijala

Pogrebni inventar iz Lipca, osim osnovnih informacija o rasprostranjenosti i trajanju pojedinih komada nakita, pruža nam izniman uvid u moguće lokalne tehnološke inovacije i adaptacije zasnovane na mjesnim tradicijama, modelima i estetskim kriterijumima uvriježenim među

⁴ Филиповић 1952, 337-338.

⁵ Jovanović 1958, 23-24; König 2004, 7-10.

⁶ Kosorić 1980, 103.

⁷ Ibid., 108.

⁸ Ibid., 113; usp. Gavranović 2011, 15. Teil II.

⁹ Jašarević 2020, 49-50.

Slika 2. Grobni inventar iz Lipca (fotografija: M. Mehofer)

zajednicama s kraja bronzanog doba. Predmeti u grobu mogu se podijeliti u dvije skupine: predmeti povezani s jelom i pićem i predmeti povezani s ličnim izgledom, odnosno dijelovi pogrebnog ruha.

Spiralonočarasti privjesci

Dekorativnost nošnje posebno je naglašena malim efektnim komadima nakita poput spiralonočarastih privjesaka od bronzane žice oblog presjeka s lučnom petljom između dva diska. Uzimajući u obzir okolnosti pronalaska grobova, možemo sa sigurnošću definisati najmanje 17 komada, no svi su oni fragmentirani i niti jedan nije očuvan u cijelosti (T. II, 10). Prema veličini petlje i promjeru diska, pripadaju manjim primjercima dužine od 3 cm do 4 cm. Za razliku od Karpatskog basena i srednje Evrope, gdje su poznati još od ranog bronzanog doba,¹⁰ na zapadnom Balkanu početak njihove distribucije počinje sporadično tokom kasnog bronzanog doba, što je posvjedočeno primjerkom iz paljevinškog groba u Tegarama I/2, datovanim u period Br B-C.¹¹ No ipak kao dio bogatog pogrebnog ruha javljaju se tek tokom finalnog bronzanog doba, i to najčešće u ženskim inhumacijskim grobovima. Ovo je u konačnici panregionalna moda ceremonijalne nošnje posebno karakteristična za prostore koji gravitiraju prema sjevernom Jadranu (Caput Adriae) u periodu između

10. i 7. stoljeća.¹² Mogli su se nositi samostalno kao dio nošnje ili kombinovano, prikačeni za neki drugi predmet utilitarno-dekorativne namjene. Uglavnom se javljaju u dvije različite dimenzije. Prvi su mali privjesci dužine do 4 cm. Ove primjerke srećemo u ostavama iz Velikog Mošunja i Otoka, gdje su u drugom slučaju zastupljeni u većem broju kao dio ženskog kompozitnog nakita. Ostave su datirane u 9. stoljeće.¹³ Istom horizontu (period Ha B3) pripadaju i primjerci iz naknadno rekonstruisanih grobova iz Srijeteža i Donjeg Zgošća.¹⁴ Varijabilna regionalna pogrebna praksa tokom 9–8. stoljeća uticala je i na različit odabir i kombinovanje u okviru nošnje. U bogato opremljenom ženskom grobu iz Gornje Tuzle evidentirano je 11 fragmentiranih spiralonočarastih privjesaka sa promjerom od 2,8 cm do 4,6 cm (sl. 3, 3).¹⁵ Slična pojava je i na nekropoli u Jablanici na Majeveci, gdje dominiraju krupniji komadi preko 5 cm (grob 1, 2, 3, 24),¹⁶ što svakako može biti karakteristika i mjesne zanatske produkcije ovog tipa nakita. Nadalje, to je primjetno i među ženskim grobovima na Glasincu; Gradac – Sokolac III/1¹⁷ i Taline XIX/2, 6.¹⁸ Navedeni se primjerci datiraju u glasilačku fazu IIIc–IVa, odnosno u 9–8. sto-

¹⁰ Wels-Weyrauch 1978, 77; Furmánek 1980, 8; Jankovits 2017, 37.

¹¹ Gavranović 2013, 142.

¹² Iaia 2007, 27.

¹³ Konig 2004, 132-133; Gavranović 2011, 228; 2016, 100; usp. Čović 1987a, 448.

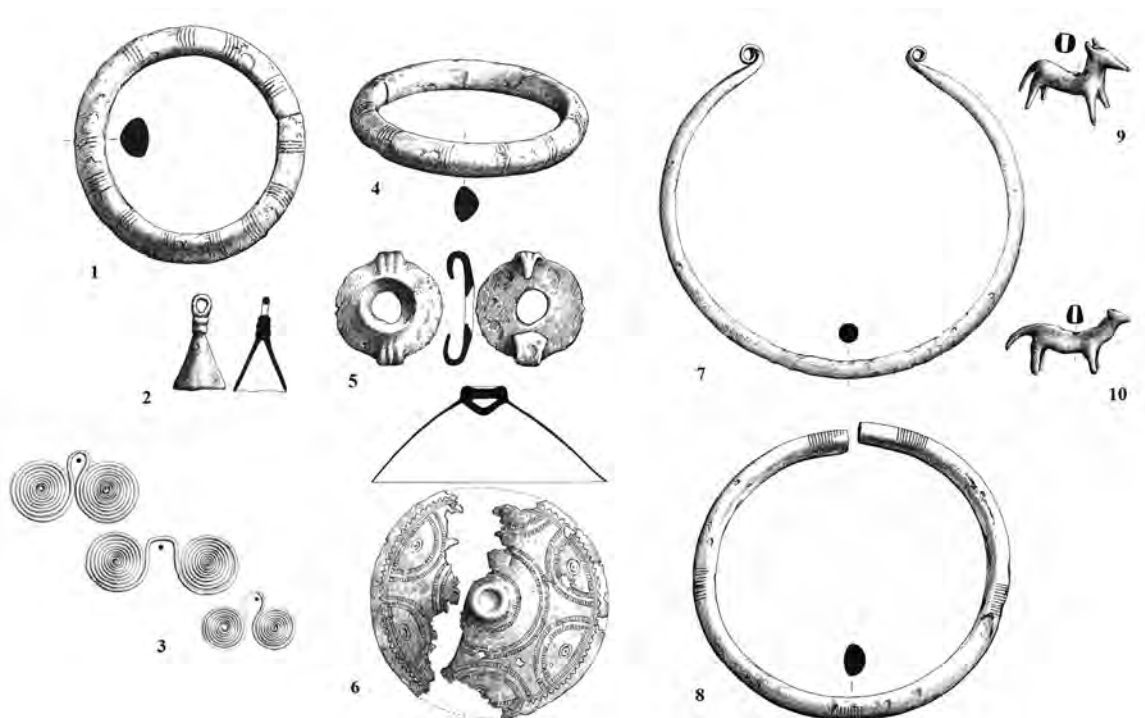
¹⁴ Gavranović 2011, 228.

¹⁵ Čović 1957, 252. T. I, 5-6, 10.

¹⁶ Gavranović 2011, 229. T. 10, 10-14; T. 12, 4-7; T. 13, 11-17; T. 20, 7-14; 2013, 149.

¹⁷ Benac / Čović 1956, T. XXXXVI, 3; XXXXVII, 1-2.

¹⁸ Gavranović 2011, 229; 2013, 149.

Slika 3. Gornja Tuzla, grob 1 (modifikovano prema Čović 1957)

ljeće.¹⁹ Spiralonočarasti privjesci sa visokim lukom otkriveni su u ravnim skeletnim grobovima u Golubiću i u Uncu kod Drvara, takođe datirani u 9. stoljeće, odnosno u period Ha B3 prema srednjoevropskoj hronologiji.²⁰ Jedini primjerak evidentiran na naselju je sa Visa kod Dervente iz horizonta starijeg naselja (Vis I) i datiran je nešto ranije, u 11–10. stoljeće.²¹ Primjetno je da se manji privjesci često kombinuju u kompozitni nakit, dok su veći komadi šivani na odjeću ili pak priloženi kao privjesci / amuleti.

Toke / dugmad

Osobenost materijala iz Lipca ogleda se u pojavi predmeta koji ukazuju na mjesne zanatske centre produkcije. U ovu specifičnu grupu spada i 27 kupastih dugmadi / toka (T. III, 11). S unutrašnje strane postavljena je vertikalna prečka, čija je donja ivica raskucana u omanju pločicu radi fiksiranja za podlogu od kože i/ili tekstila. Dimenzije su identične, prečnika 2,6 cm i visine 3,2 cm. Prostorno najbliže, i za sada jedine analogije našim primjercima pronalazimo u obližnjem inventaru muškog ratničkog groba 1 u Paklenici

kod Tešnja.²² Ukupno 30 dugmadi činilo je dio nošnje ratnika visokog statusa pokopanog sa prestižnim objektima poput mača tipa Tešanj / Veliki Mošunj, bronzane dekorisane tuljaste sjekire, koplja i bronzane lučne britve.²³ Grobna cjelina datirana je u period Ha B3, tj. s kraja 9. i početka 8. stoljeća.²⁴ Ovoj grupi pridružuje se i višenamjenska bronzana zakovica sa kratkim trnom i pljosnatom glavicom (T. III, 12).

Krstolika pojasna kopča

Period finalnog bronzanog doba obilježen je i upotrebom pojasnih kopči, koje postaju svojevrsan statusni simbol u grobovima žena, a u iznimnim slučajevima i muškaraca. Kružne krstolike i ažurirane pojasne kopče na teritoriji sjeverne Bosne ističu se ne toliko svojom brojnošću koliko lokalnom zanatskom intervencijom, tj. tipološkom varijabilnošću. Unatoč nekim manjim stilskim razlikama, pojasna kopča iz Lipca (T. I, 2) može se pribrojati u skupinu koju je B. Teßmann izdvojila kao tip 3, varijanta 1.²⁵ Ovu skupinu karakteriše krstoliki ažurirani motiv sa centralnim

¹⁹ Čović 1987c, 582-585.

²⁰ Jamaković 2011, 113; Gavranović 2016, 101.

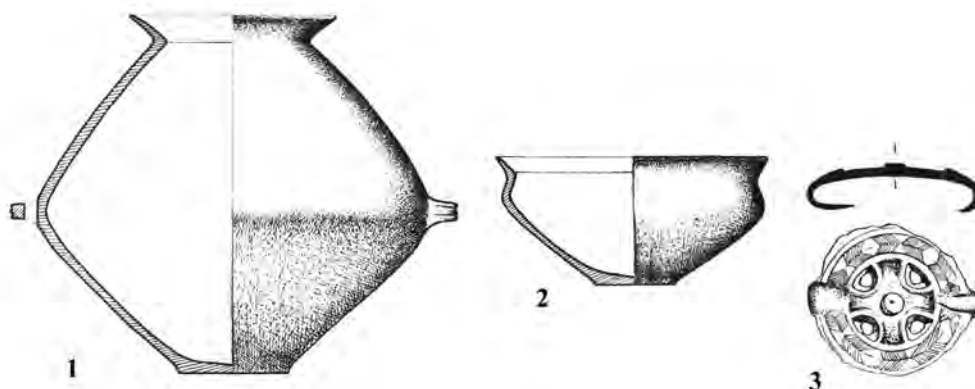
²¹ Marić 1962, 158. T. IV, 4.

²² Truhelka 1907, 62.

²³ Gavranović / Sejfuli 2017, 101.

²⁴ Vinski-Gasparini 1983, 618, 620.

²⁵ Teßmann 2004, 143.

Slika 4. Petkovo brdo, grob 10. Radosavska (prema Čović 1966)

dugmetom i profilisanim obrubom centralnog motiva. Vanjski prsten ukrašen je snopovima urezanih kosih crta, metopno raspoređenih. Na rubu kopče izdvojen je lučno povijeni trn, očuvan samo u početnom dijelu. Najbolje paralele vidimo u pojasnoj kopči iz paljevinskog groba 10 u Petkovom Brdu s kraja 9. i početka 8. stoljeća (sl. 4, 3).²⁶ Slična pojasna kopča pronađena je i u grobu 5, no vrlo oštećena.²⁷ Da su bile dio i muške nošnje posvjedočeno je nalazom kopče iz bogato opremljenog ratničkog groba 1 iz Paklenice u Tešnju²⁸ s kraja 9. i početka 8. stoljeća ili perioda Ha B3. Nešto svedeniji oblici poznati su iz skeletnih grobova u Jablanici i datirani su od 8. do početka 7. stoljeća.²⁹ Krstolike pojasne kopče na Glasincu, tip 3, varijanta 1, pojavljuju se tek tokom druge polovine 8. stoljeća, što je dobro dokumentovano grobnim cjelinama sa Ilijaka IV/1 u kombinaciji sa fibulom u obliku pješčanog sata i naočarastom fibulom te grobnim inventarom iz Podilijaka A/3 datiranim u glasinačku fazu IVb.³⁰ No, na povezanost sa Glasincem ukazuje ranija varijanta kružne perforirane kopče tipa 2, koja je pored groba u Gornjoj Tuzli,³¹ Unca kod Drvara³² i slučajnog nalaza sa Donje Doline,³³ evidentirana i u grobu Gradac-Sokolac III/1 s kraja 9. i početka 8. stoljeća ili glasinačke

faze IVa.³⁴ Upotreba ovog tipa kopči na teritoriju sjeverne Bosne u relativno kratkom vremenskom periodu može se objasniti snažnom lokalnom produkcijom predmeta od bronzе koji su zasnovani na tradiciji i oblicima koji su prilagođeni da budu statusna obilježja u nošnjama najbogatijih članova / članica zajednice.

Fibula

Novinu u repertoaru bogato opremljenih grobnih cjelina predstavlja ulomak bimetalne fibule (T. I, 1). Naime, očuvan je samo žičani željezni luk fibule, presvučen bronzanom rebrastom oplatom. Na osnovu analogija i cjelovitih primjeraka, može se pretpostaviti da je riječ o dvopetljastoj fibuli sa stopom u obliku pješčanog sata.³⁵ Prema tipologiji S. Gabrovca, bimetalne fibule ovog oblika klasifikovane su kao tip 5c.³⁶ T. Bader u svojoj studiji o fibulama iz Rumunije svrstava ih među dvopetljaste fibule sa stopom u obliku pješčanog sata, i to varijantu D.³⁷ Razlike između dvije varijante nalaze se kod D. Gergove u tipološkoj obradi fibula starijeg željeznog doba Bugarske, gdje su primjerci sa istaknutim rebrastim lukom postavljeni unutar tipa B II 1, i to varijanta ε.³⁸ Nadalje, R. Vasić u svojoj klasifikaciji takođe pravi razliku prema obliku luka, odnosno da li je rebrasto, tordirano ili glatko modelovan.³⁹ Najveća koncentracija zabilježena im je u Podunavlju, od delte Dunava, preko Đerdapa, pa

²⁶ Čović 1966, 164. T. II, 13; Jamaković 2011, 103-104.

²⁷ Čović 1966, 164. T. II, 2.

²⁸ Truhelka 1907, 62.

²⁹ Gavranović 2011, 221.

³⁰ Čović 1987c, 594; Tešmann 2004, 148-149.

³¹ Tešmann 2004, 149. sl. 4, 1.

³² Ibid., sl. 4, 2.

³³ Marić 1964, T. V, 4.

³⁴ Čović 1966, 164-165; 1987c, 583; Jamaković 2011, 110.

³⁵ Popović / Vukmanović 1998, 83.

³⁶ Gabrovec 1970, 29. pl. VIII.

³⁷ Bader 1983, 84; Popescu et al. 2020, 13.

³⁸ Gergova 1987, 46-47.

³⁹ Vasić 1999, 57.

sve do hrvatskog Podunavlja.⁴⁰ Hronološki predstavljaju relativno homogenu skupinu koja se datuje kroz čitavo 8. stoljeće do početka 7. stoljeća ili u tzv. basarabi horizont starijeg željeznog doba.⁴¹ Opisana fibula značajna je karakteristika ženskih inhumacijskih grobova, gdje ih nalazimo u kontekstu ekskluzivne nošnje poput nalaza iz grobova 8 i 17 sa lokaliteta Vajuga – Pesak⁴² ili pak sekundarnog groba XII/3 iz Balta Verdea.⁴³ U nošnjama bogatijih članica zajednice sa lokaliteta Vajuga – Peska, Balta Verdea i Ostrovu Mare, uporedo sa fibulama (bimetalnim i/ili željeznim) kombinuje se veći broj bronzanih / željeznih narukvica i nanogvica, salteleona, bronzanih dugmadi, staklenih perli, te bronzani prstenovi od dvostruko namotane žice i glavom u obliku osmice.⁴⁴ Nadalje, fibule sa stopom u obliku pješčanog sata, bimetalne i/ili željezne, evidentiramo i među muškim ratničkim grobovima, što pak potvrđuju grobovi iz Đerdapa, gdje se javljaju uglavnom sa željeznim kopljima,⁴⁵ zakrivljenim mačevima / noževima i mačevima sa drškom u obliku slova T.⁴⁶ Od nesumnjive važnosti je njihova distribucija Podunavljem, što ukazuje na različite oblike i intenzitet interakcija zajednica na ovom važnom koridoru. Nažalost, većina fibula ovog tipa iz hrvatskog Podunavlja dolazi kao slučajan nalaz ili je riječ o starim iskopavanjima bez preciznog konteksta. To su fibule iz Sotina,⁴⁷ Dalja,⁴⁸ Batine,⁴⁹ Erduta⁵⁰ i Šarengrada,⁵¹ kod kojih je u pravilu očuvan samo luk fibule. Njihovo datiranje je opredijeljeno na osnovu usporednih analogija iz donjeg

⁴⁰ Bader 1983, 84; Gumă 1993, 228; Vasić 1999, 59; Băscăanu 2015/16, 27; 2018, 92; Ložnjak Dizdar 2019, 104; Popescu et al. 2020, 13; Cărbășiș et al. 2020, 419.

⁴¹ Gumă 1993, 228; Popović / Vukmanović 1998, 84; Vasić 1999, 55; Metzner-Nebelsick 2002, 416; Pabst 2008, 594, 596; Филиповић 2013, 213; Popescu et al. 2020, 13.

⁴² Popović / Vukmanović 1998, 75-76, 79. T. 7, 1-27.

⁴³ Cărbășiș et al. 2020, 419. pl. 6/B.

⁴⁴ Izuzetak predstavlja nekropola Balta Verde gdje prstenovi ovoga tipa nisu evidentirani (Berciu / Comșa 1956, 147. fig. 84; Cărbășiș et al. 2020, 419; Popović / Vukmanović 1998, 82. sl. 27a).

⁴⁵ Popović / Vukmanović 1998, 84.

⁴⁶ Berciu / Comșa 1956, 113. fig. 93; Cărbășiș et al. 2020, 422.

⁴⁷ Ilkić 2009, 19. T. XVIII, 5.

⁴⁸ Vinski / Vinski-Gasparini 1962, 275. T. VII, 80; Metzner-Nebelsick 2002, T. 68, 2; T. 101, 12.

⁴⁹ Metzner-Nebelsick 2002. T. 28, 27.

⁵⁰ *Ibid.*, T. 104, 13-14.

⁵¹ Vinski / Vinski-Gasparini 1962, 271. T. V, 62-63; Balen-Letunić 2004, 17, 19-20, T. 5, 6-7.

Podunavlja u period Ha C prema srednjoevropskoj hronologiji, što odgovara periodu čitavog 8. stoljeća.⁵² Takođe, novija istraživanja ukazuju na to kako su fibule podunavske varijante (tip 5b i tip 5c) pronađene u grobovima koji se, prema načinu sahranjivanja ili keramičkim prilozi- ma, mogu povezati s bosutskom grupom.⁵³ Za skeletni grob 1 sa lokacije Šarengrada – Renovo donekle je moguće uspostaviti sigurniji kontekst na osnovu bolje sačuvanih informacija o pronalasku groba, što je rezultiralo i naknadnom rekonstrukcijom grobnog inventara (sl. 5).⁵⁴ Dvije bimetalne fibule morfološki se mogu svrstati u isti tip kao primjerci iz Lipca. Grob je sadržavao i narukvice od spiralno uvijene bronzane trake, bronzani kolut, razvodnik, češljasti privjesak, čije analogije vidimo u primjerku iz groba 17 sa nekropole Vajuga – Pesak,⁵⁵ i dvije keramičke posude, čiji pehar spada u klasičan repertoar keramike basarabi stila.⁵⁶ Grob je datiran u 8. stoljeće, odnosno horizont IIIa (800–720. godine pr. n. e.) prema hronologiji C. Metzner-Nebelsick.⁵⁷ Nalaz bimetalnih fibula nije isključivo važan u distri- bucijском pogledu, već u kontekstu širenja tehnologija i upoznavanja različitih zajednica sa novim tehničkim dostignućima. Čini se da kombinacija bronza-željezo u matičnom Podunavlju predstavlja vid produkcije koji ima izrazito dekorativan i prestižan karakter i radi se o jasnom tehnološkom izboru, a ne o mogućnostima.⁵⁸ Preduslov širenja ovih novih ideja i praksi u cijeloj Evropi je usko povezana mreža komunikacije koja se temeljila na visokoj mobilnosti artefakata i pojedinaca. Takođe je vrijedno istaknuti da nove metalurške analize pokazuju da je za izradu bimetalnih fibula korištena ruda bakra bogata olovom ili je pak olovo namjerno dodavano.⁵⁹ Ovo je dodatno potvrđeno i analizom bronzanih predmeta perioda Ha B3 iz sjeverne Bosne koja ukazuje na to da predmeti različite funkcije i sa različitih lokacija imaju veoma sličan hemijski sastav (visok udio olova), što svakako ne može

⁵² Popović / Vukmanović 1998, 99.

⁵³ Ložnjak Dizdar 2019, 104.

⁵⁴ Balen-Letunić 2004, 17; Ložnjak Dizdar 2019, 104.

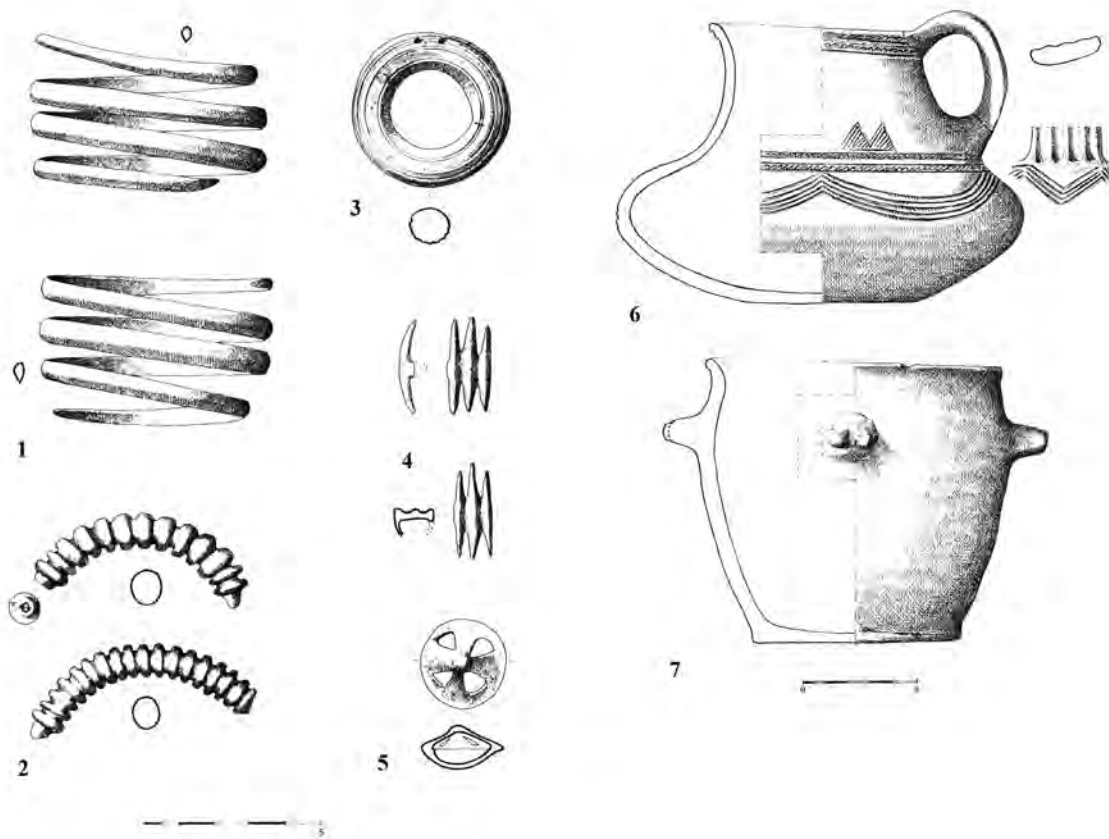
⁵⁵ Popović / Vukmanović 1998, T. 18, 31.

⁵⁶ Balen-Letunić 2004, 17. T. 6, 1.

⁵⁷ Metzner-Nebelsick 2002, 415.

⁵⁸ Popović / Vukmanović 1998, 102.

⁵⁹ Popescu et al. 2020, 13.

Slika 5. Šarengrada – Renovo, grob 1 (prema Balen-Letunić 2004)

biti slučajnost, već je doista riječ o proizvodima sličnih arheometalurških tradicija i tehnologija.⁶⁰

Kopče / privjesci u obliku 8

Obimna mjesna industrija i umijeće u obradi bronzе doveli su do pojave artefakata koji često nemaju svoje paralele u regionalnoj materijalnoj kulturi i za sada predstavljaju izuzetke i predmete vrijedne pažnje. Na cjelokupnu problematiku lijepo se nadovezuje par bronzanih privjesaka / kopči (T. I, 3). Identične forme spadaju u grupu predmeta naočarastog oblika i diskoidne profilacije. Naspramni prošupljeni krajevi spojeni su žlijebljenom pločicom sa po jednim prelomljenim rebrom sa bočnih strana i ažuriranim prostorom između. S obzirom na okolnosti pronalaska, nije poznato da li su nošeni u paru ili pojedinačno.

⁶⁰ Gavranović / Mehofer 2016, 104; Gavranović et al. 2022, 28.

Keramika

Keramički inventar do muzeja došao je u znatno fragmentiranom stanju. Prema analogijama sa ostalih istovremenih nekropola u Tešnju i Petkovom Brdu u Radosavskoj, pojava recipijentata u grobovima dio je ustaljene ritualne prakse koja ima svoju regionalnu manifestaciju.⁶¹ Moguće je bilo izdvojiti svega tri posude, od kojih je jedna u cijelosti rekonstruisana. Najbolje očuvana posuda pripada blago bikoničnoj zdjeli sa neznatno uvučenim ravnim obodom i tankih zidova (T. III, 13). Izrađena je od prečišćene gline, pečena u tamnom mrkom tonu i neukrašena. Tipološki se može pripisati skupini zdjela sa Poda koje su datirane s kraja bronzanog doba i početka željeznog doba, odnosno u fazu Pod B-C.⁶² Na izravne veze sa keramičkom produkcijom srednjobosanske kulturne skupine, ponajprije nalazišta Pod, ukazuje nalaz kantarosa sa dvije trakaste

⁶¹ Truhelka 1907, 71-72; Čović 1966, 163.

⁶² Gavranović 2011, 41.

drške, koje su modelovane iz kratkog, blago povijenog vrata i bikoničnog trbuha (T. III, 14).⁶³ Na prelazu vrata u trbuh postavljen je niz jednostavnih horizontalnih traka, od kojih se vertikalno spušta nekoliko sličnih ornamentalnih frizova, metopno raspoređenih. Čitav ukras ima strogu simetriju, a ukrasi su kanelovani. Tipološki se može pripisati varijantama kantarosa iz faze Pod B,⁶⁴ odnosno faze 2 razvoja srednjobosanske kulturne skupine.⁶⁵ Svakako je riječ o kanonskom obliku sa karakterističnom ornamentikom koja povezuje srednju i sjevernu Bosnu u jedinstvenu kulturnu mrežu simbola i znakovlja u relativno ograničenom periodu.⁶⁶ Posljednja posuda, odnosno fragment, pripada obodu lonca sa razgrnutim obodom (T. III, 15). Prema obliku je najbližiji urnama sa Petkovog brda u Radosavskoj iz perioda Ha B3.⁶⁷ Cjelokupan keramički inventar naglašava jedan složen pogrebni ritualni protokol u kome su žrtveni darovi bili neophodni za zatvaranje ovozemaljskog životnog ciklusa.

Stožaste pojasne kopče / falere

U vizuelnoj kulturi stožaste kopče ili falere zauzimaju posebno mjesto u okviru ženske nošnje. Raskošno dekorisane i u kontekstu s drugim ornamentima označile su period pojave bogato opremljenih grobova i socijalnu stratifikaciju žena kao nositeljica jasno vidljivog znakovlja s kraja bronzanog i početka željeznog doba.⁶⁸ Ovi efektni komadi nakita odabrani s posebnom namjerom pojavljuju se kako u inhumacijskim tako i u paljevinskim grobovima u sjevernoj Bosni.⁶⁹ U pogrebnom inventaru iz Lipca očuvano je pet stožastih kopči, dimenzija 12,5 cm (sl. 6) (T. I, 4-8). Pored toga očuvana je i jedna manja pločica sa trnom koja pripada nekoj od kopči koja je slabije očuvana (T. I, 9). Ornamentalna kompozicija na konusnoj formi sastoji se od šest većih lukova s urezanim visećim trouglovima, kružnicama i motivima u obliku pješčanog sata (sl. 7). Unutrašnja strana je glatka, a ispod čepa fiksirana je ušica za suspendiranje na podlogu pojasa. Žlijebljena pločica sa trnom na rubu pričvršće-

na je naknadno, vjerovatno vrućim lemljenjem. Kompozicija je kod svih primjeraka identična i strogo geometrijska. Kružnice i polukružni motivi urezani su šestarom čiji se ubodna tačka vidi na sredini čepa. Razviti preciznu i unaprijed odabranu kanonsku kompoziciju zahtijevalo je iznimno poznavanje geometrije i tehnologije obrade bronzne. Ova mala umjetnička djela bogatog narativa imaju svoje posebno mjesto u regionalnoj toreutici sjeverne Bosne.

Vrijeme kasnog perioda kulture polja s urnama u sjevernoj Bosni obilježeno je regionalizacijom i širim razvojem mjesnih zanatskih centara koji počinju s produkcijom ornamenata namijenjenih prevashodno lokalnoj populaciji.⁷⁰ Velike stožaste kopče / falere sličnog oblika i dekoracije pojavljuju se već od 9. stoljeća na zapadnom Balkanu.⁷¹ Posvjedočene su nalazima iz ostava Veliki Mošunj,⁷² Krehin Gradac⁷³ i Ometala,⁷⁴ te ritualnim depozitima iz korita Cetine kod Malog Drinića.⁷⁵ Svi su oni u pravilu većih dimenzija, preko 20 cm. Sistem kopčanja nešto je drugačiji, sa dvije fiksirane kuke simetrično raspoređene na obodu, dok je čepasti vrh u pravilu šupalj i punktiran manjim otvorom. Primjerak iz Velikog Mošunja neznatno je tipološki različit, čepasti vrh je plići i širi i nije punktiran, dok je forma manje konusna. No, uzorak je manje-više blizak hercegovačkim i dalmatinskim primjercima.⁷⁶ Svi navedeni oblici datiraju se u 5. fazu ostava Bosne i Hercegovine ili fazu V ostava kontinentalne Hrvatske, tj. horizont Matijević, sinhrono periodu Ha B2-3 prema srednjoevropskoj hronologiji, odnosno vremenu 9. stoljeća.⁷⁷ Iako tipološki različite, a dijelom i hronološki, ono što ih povezuje jeste jedan oblik toreutičke tradicije koja je prenesena na područje sjeverne Bosne, gdje poprima svoje lokalnu manifestaciju i rodnu / polnu atribuciju. Dio je to jednog širokog geografskog i kulturnog prostora koji je B. Čović definisao kao zapadnobalkanski geometrijski stil.⁷⁸

Kopče iz Lipca pripadaju skupini nakita karakterističnoj za sjevernobosanski kulturni krug (sl.

⁶³ Čović 1965, 51.

⁶⁴ Gavranović 2011, 78-81.

⁶⁵ Čović 1987b, 486.

⁶⁶ Gavranović 2020, 435.

⁶⁷ Čović 1967, 164. T. I, 5; T. II, 11.

⁶⁸ Gavranović 2011, 219; Blečić Kavur 2012, 43.

⁶⁹ Gavranović 2018, 437.

⁷⁰ Jašarević 2018, 32.

⁷¹ Gavranović 2011, 219.

⁷² König 2004, T. 64, 9.

⁷³ Ibid., T. 72-74.

⁷⁴ Čović 1976, 286-288; König 2004, T. 67, 5.

⁷⁵ Milošević 1999, 206. sl. 3; Milošević 2017, sl. 6; sl. 8.

⁷⁶ König 2004, 27.

⁷⁷ Ibid.; Gavranović 2016, 99-100; usp. Gavranović 2020, 442.

⁷⁸ Čović 1984, 9; usp. Gavranović 2020, 431.

Slika 6. Stožaste pojasne kopče, Lipac (fotografija: M. Mehofer)

9). Geografski i kulturno najbliže paralele nalazimo u kopčama sa obližnje nekropole Paklenice u Tešnju. U inhumacijskom grobu 3 pronađena su tri jednaka tipa, nešto manjeg prečnika – 10,2 cm.⁷⁹ Zbog svoje bogate dekoracije često su dovođene u kontekst sa keramografijom srednjobosanske grupe kasnog bronzanog doba i datirane u 8. stoljeće, odnosno period Ha B3.⁸⁰ B. Čović išao je korak dalje pa je kopče definisao kao produkt srednjobosanskih lokalnih zanatskih centara.⁸¹ Ova pretpostavka čini se manje mogućom ako uzmemo u obzir da je samo slučajni nalaz pojasne kopče iz Bile registrovan na teritoriji ove kulturne grupe.⁸² Ovoj skupini pridružuje se i zapanjujuće blizak primjerak djelomično očuvane kopče iz naknadno rekonstruisanog i bogato opremljenog groba u Gornjoj Tuzli, datovanog u 8. stoljeće (sl. 3, 6).⁸³ Jedini primjerak iz paljevinskog groba, ujedno i najzapadniji primjerak, potiče iz groba 1 sa nekropole Petkovo Brdo u Radosavskoj (sl. 8, 3).⁸⁴ U pogrebnoj praksi svjedočimo ritualnom protokolu pohranjivanja spaljenih ostataka u urnu i prilaganju ornamenata

Slika 7. Detalj dekoracije sa stožaste pojasne kopče, Lipac (fotografija: M. Mehofer)

od nošnje, koji u pravilu nisu spaljivani na lomači.⁸⁵ Ukrasno dugme prema B. Čoviću naknadno je prerađeno u pojasnu kopču,⁸⁶ što svakako nije tačno, jer se pojasne kopče javljaju u dva tipa sa trnom za fiksiranje ili bez njega, a pošto su kopče često pronađene oštećene i fragmentovane, moguće je da su kopče rekonstruisane bez trna, kao u slučaju kopče iz Lipca. Grob je datiran u prelaz iz 9. na 8. stoljeće.⁸⁷

Mlađi primjerci iz Donje Doline, ali i onaj iz Sanskog Mosta, datovani su u 6, odnosno 5. stoljeće. Kopča iz groba 3 s grede M. Petrovića ml. datovana je u fazu 2b, u prvu polovinu 6. stoljeća,⁸⁸ dok je kopča iz skeletnog groba 103 u Sanskom Mostu, s navodno ulomkom stope fibule tipa Certosa, datovana u prvu polovinu 5.

⁷⁹ Truhelka 1907, 65-66. U istom radu po prvi put se spominje i pojasna kopča istih karakteristika sa lokaliteta Rit-Čardak kod Žepča, navodno pronađena zajedno sa bronzanom strelicom (Truhelka 1907, 66). Predmetna kopča spominje se i u kasnijim radovima (Nikolić 1962, 62; Čović 1966, 164; Jamaković 2011, 108; Gavranović 2011, 253), no nikad nije publikovana ilustracija ili pobliži podaci o kontekstu nalaženja.

⁸⁰ Čović 1966, 164; Vinski-Gasparini 1983, 618; Gavranović 2020, 442.

⁸¹ Čović, 1987, 238.

⁸² Nikolić 1962, 75. T. V, 27; Gavranović 2011, 219.

⁸³ Čović 1957, 252. T. I, 10; Vinski-Gasparini 1983, 620.

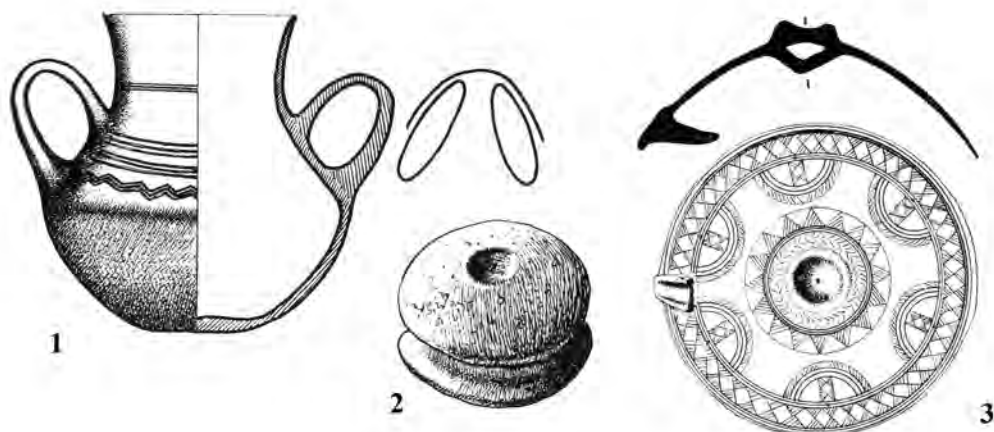
⁸⁴ Čović 1966, 163-164. T. I, 3; Jamaković 2011, 108.

⁸⁵ Čović 1966, 163; 1987, 236-237.

⁸⁶ Čović 1966, 164.

⁸⁷ Ibid.

⁸⁸ Marić 1964, T. V, 15; Čović 1987, 244.

Slika 8. *Petkovo brdo, grob 1. Radosavska* (prema Čović 1966)

stoljeća.⁸⁹ Za razliku od donjodolinskog primjerka, na kopči iz Sanskog Mosta i dalje su vidljivi, u tragovima, ostaci ornamentisanih lukova, dok su trouglovi sada svedeni na urezane crtice, no čitava kompozicija je poprilično izlizana zbog dugotrajne upotrebe.⁹⁰ Ukoliko je grobna cjelina iz Sanskog Mosta sigurna, tada pojedinačnu kopču posmatramo kao namjerno postavljen “stari predmet” u kontekstu prakticanja kulturne ideologije koja svoje korijene ima u tradiciji s kraja kasnog bronzanog doba. Grob najvjerojatnije pripada ženskoj osobi, ako je suditi po većem broju staklenih perli, koje uglavnom ulaze u sastav bogato opremljenih ženskih ili dječijih grobova. Ovo nipošto nije neobična niti izolovana karakteristika jer su slične pojave registrovane i na nekropoli u Rifniku, gdje je oblik starije falere priložen u mlađi grob.⁹¹ No, sam položaj unutar groba u predjelu lijevo od koljena sugerira da se radi o prilogu, a ne o funkcionalnom dijelu nošnje.⁹² Stoga je njeno prilaganje u grob odraz simbolizma i tradicijske vrijednosti od posebnog značaja za pokojnicu i žive pripadnike zajednice koji u tom činu iščitavaju poseban narativ. Nadalje, među nakitom iz nešto udaljenije Klaonice kod Travnika nalaze se i dvije bronzane falere odnosno kopče. Ukrašeni primjerak bi se na osnovu motiva mogao donekle uporediti sa nešto većim, bogato ukrašenim pojasnim kopčama iz Lipca. Jasno je kako nije riječ o istom tipu,

iako je hronološki riječ o usaglašenoj grupi nakita, no ukras je i kod jednih i kod drugih izveden uz pomoć šestara, koristeći pri tome isti spektakularni motiv.⁹³ U studiji o kopčama na zapadnom Balkanu B. Tešmann sjevernobosanski primjerci klasifikovani su kao tip 1 i uspoređeni su sa istovremenim kopčama sa Glasinca.⁹⁴ Ovdje valja napomenuti da su svi s Glasinca nešto drugačije forme, nisu tako stožasto postavljeni, pa usporedba nije opravdana.⁹⁵

Diskusija i zaključna razmatranja

Iako je pogrebni inventar iz Lipca dospio u znatno fragmentiranom arheološkom kontekstu, kvalitet prikupljenih metalnih predmeta svjedoči o snažnoj i inovativnoj lokalnoj produkciji metalnih ornamenta. U hronološkom pogledu Lipac nam pruža usklađen inventar koji se datuje u sam početak 8. stoljeća. Većina predmeta sugerira složen ornamentalni ansambl koji je krasio prevashodno žensku nošnju, dok se najvjerojatnije za muški dio nošnje mogu vezati bronzane toke. Pretpostaviti je da su i muške nošnje bile podjednako vidljive i atraktivne. Prema inventaru iz Paklenice primjetno je da su se ugledni muškarci identificirali kao nositelji bronzanih mačeva, tuljastih sjekira, kopalja ili pak karakterističnih dekorisanih brijanja. Sve ovo dokazuje složene društvene hijerarhije, ekonomskih

⁸⁹ Fiala 1896, 255; Čović 1987, 238; Gavranović 2011, 219.

⁹⁰ Fiala 1896, 255.

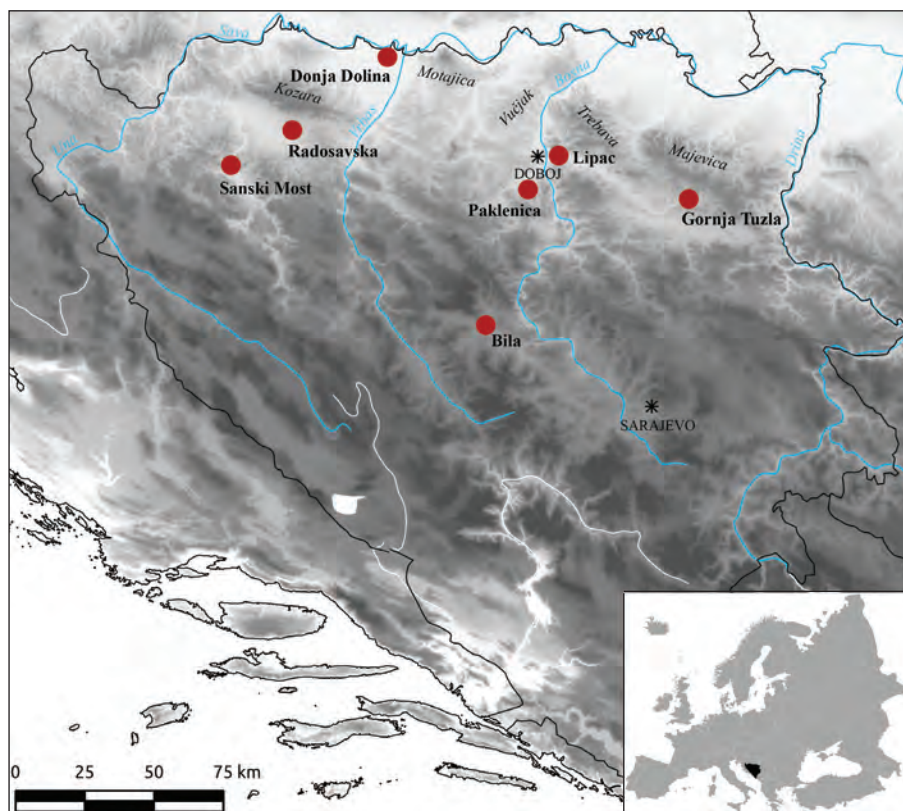
⁹¹ Blečić Kavur 2012, 56.

⁹² Fiala 1896, 255.

⁹³ Gavranović / Sejfuli 2015, 75, 78.

⁹⁴ Tešman 2004, 142.

⁹⁵ Gavranović 2011, 219.

Slika 9. Distribucija stožastih pojasnih kopči (prema Gavranović 2017)

strategija i u konačnici bogatstva zajednice koja je pronašla adekvatne predmete za definisanje svojih kulturnih, društvenih i staleških pripadnosti, što je posredno, ali znatno, uticalo i na formiranje njihovih identiteta.

Pronađeni predmeti smješteni su u kulturni i vremenski kontekst koji ukazuje na iznimno dinamično razdoblje, s najrazličitijim interakcijama i intenzivnim komunikacijama među zajednicama čitave jugoistočne Evrope, ali prvenstveno uže regije zapadnog Balkana. Takva povezanost pružila je osnovu za materijalnu i kulturnu raznolikost. Za razliku od izrazito nadregionalnih elemenata modnog izričaja tokom rane faze kultura polja sa urnama, krajem finalnog bronzanog doba sve više su primjetne društvene promjene u kojima ljudi aktivno pregovaraju o svojim identitetima. Zajednice su takođe signalizirale svoje društvene različitosti i kreirale snažne poruke o rodnoj / polnoj pripadnosti korištenjem novih elemenata u nošnji, prvenstveno metalnih predmeta.⁹⁶ Interakcija i mobilnost između zajednica uticala je na različite distribucije

robe, no u okviru kulturnog krajolika sjeverne Bosne primjetno je grupisanje određenih elemenata materijalne kulture koji sugerišu formiranje nošnji određenih zajednica ili grupa ljudi.⁹⁷ Nošnja i njeni pojedini elementi, poput ovdje predstavljenih stožastih kopči, važan su medij socijalne komunikacije i interakcije. Oni nam svjedoče o tome da je svaka osoba bila prepoznata u smislu složenijih društvenih varijabli, a ženama su omogućavali da izraze svoju kulturnu, društvenu i stalešku pripadnost, čime su posredno, ali znatno uticali i na formiranje njihovog identiteta, koji je kao takav prepoznat u regiji i drugim zajednicama. Nakit i nošnja bili su u konačnici vizuelni konstrukt koji je odražavao stavove određene grupe posmatrača u specifičnom kontekstu.⁹⁸ Činjenica da poseban oblik materijalne kulture ima svoje zajedničko porijeklo govori o mrežama i načinima komunikacije između društvenih skupina i nije puka slučajnost.⁹⁹ Nova pogrebna praksa, inhumacija, ozna-

⁹⁶ Jašarević 2020, 60; usp. Ložnjak Dizdar 2009; usp. Gavranović 2020, 443.

⁹⁷ Gavranović 2017, 110.

⁹⁸ Blečić Kavur, 2019, 40, 50; Blečić Kavur / Kavur 2019, 161; Jašarević 2020, 60.

⁹⁹ Gavranović 2017, 117.

čila je između ostalog i period vidljivije socijalne stratifikacije žena.¹⁰⁰ No, to nije isključivalo i nastavak spaljivanja pokojnika kao dio tradicijske baštine. Različiti oblici tretmana tijela, poput paljevinskih ukopa u Petkovom Brdu ili pak pretpostavljenih inhumacija u Lipcu, Gornjoj Tuzli i Tešnju, nisu uveli bitne razliku u prikazivanju statusnih karakteristika, jer i dalje postoji zajednički simbolički jezik povezan kroz prilaganje efektivnih komada metalnog nakita, što je način promocije statusnih simbola elitnih slojeva društva na širokom zapadnobalkanskom teritoriju.

Materijalna kultura ovog razdoblja pokazuje intenciju u mnogim predmetima. Dizajn stozastih kopči s geometrijskim uzorcima jedan je od takvih eklatantnih primjeraka. Urezani spektar motiva daje jasnu naznaku simboličkog narativa koji ima svoju bogatu kulturnu pozadinu u smislu društvene, ekonomske ili vjerske identifikacije. Krajem bronzanog doba i tokom starijeg željeznog doba iskazivanje antropomorfности često se praktikovalo kroz geometrizaciju ili šematizaciju realnih predmeta i osoba. Tako npr. trapez-trokut postaje arhetipski način manifestiranja ljudskog tijela u praistoriji Evrope.¹⁰¹ Ova pojava bila je osobena za mnoge zajednice na širokom panonskom i peripanonskom prostoru i svoje korijene svakako ima u starijoj tradiciji kultura polja s urnama.¹⁰² U ikonografskom smislu, osnovni koncept počiva na metodi redukcije, ali sadržani elementi treba da ukažu na jasan narativ u kontekstu vizuelne prezentacije. Tako simbol postaje dio komunikacijskog sudjelovanja i posredništva između različitih zajednica, identiteta i kultura.¹⁰³ Razlike u ikonografskom sadržaju na kopčama su minimalne i najvjerojatnije da su te predmete proizvodili različite zanatlije, ali su morali razumjeti značenje simbola. To postavlja pitanja: je li putovao samo simbol, ili njegova priča, ili stvaratelj predmeta? Elitama su bili potrebni jedinstveni, vrlo vidljivi simboli i ukrasi za iskazivanje statusa i prestiža. Razmjena specijalizovanih zanatlija između ravnopravno srodnih

partnera mogla bi se, dakle, smatrati “činom ljubavnosti” i mogla bi predstavljati mali dio mnogo opštijeg i trajnijeg ugovora.¹⁰⁴ U tim situacijama, same zanatlije i njihova stručnost postali su poželjna roba, koja je uklopljena u lokalno društveno, političko i ekonomsko nadmetanje zajedno s drugim slično percipiranim simbolima statusa. Ovdje je od posebne važnosti vrsta mobilnosti koja se odvijala. Različiti obrasci nepravilne mobilnosti uglavnom su uzrokovani egzogenim faktorima i vjerovatno su bili orijentisani duž utvrđenih društvenih struktura.¹⁰⁵ Najprimjenjiviji za zajednice finalnog bronzanog doba je model mikroregionalnih zanatskih centara, no svakako u okviru širokih mreža komunikacije i pristupa sirovinama – bakru i kalaju. Jedan od takvih centara je svakako bio u okolini Tešnja, gdje imamo stariju tradiciju pohranjivanja ostava metala već od perioda Ha B1,¹⁰⁶ tj. tehnološku pozadinu procesa proizvodnje, pa do gotovih metalnih nalaza iz nekropole u Paklenici,¹⁰⁷ ili pak slučajnih nalaza malih tuljastih sjekira sa obližnjih gradinskih naselja i rasturenih grobova.¹⁰⁸ Udaljenost od svega 20 km od Lipca uklapa se u matricu lokalnih centara koji vrše produkciju i distribuciju robe koja ima svoju konzumente prvenstveno među lokalnim elitama istog kulturnog kruga. To je svakako potvrđeno i skupnim nalazima iz Grapske u okolini Doboja.¹⁰⁹ Promjene u prostornoj strukturi naseljavanja i novi oblik pogrebne prakse imali su značajan uticaj na formiranje i oblikovanje zajednica finalnog bronzanog doba sjeverne Bosne. No, lokalizacija nije isključivala regionalne trendove u konzumiranju roba iz udaljenih krajeva, naprotiv, i dalje importovani predmeti igraju bitnu ulogu u definisanju statusnih i prestižnih odlika. Na komunikacijsku povezanost sa udaljenim krajevima nadovezuje se i pojava importovane bimetalne fibule, koja svoje inačice ima u matičnoj regiji Podunavlja.

¹⁰⁰ Gavranović / Ložnjak-Dizdar 2020, 62.

¹⁰¹ Dobić 1982, 302, 303; Čović 1984, 30; Nebelsick 1992, 401-402; Škvor Jernejčić 2011; Tarpini 2016, 75; Blečić Kavur 2017, 124; Blečić Kavur / Kavur 2019, 161; Grömer / Reschreiter 2020, 275-276.

¹⁰² Blečić Kavur 2014, 68-69; Blečić Kavur / Kavur 2019, 160-161; usp. Blečić Kavur 2017, 124-125.

¹⁰³ Blečić Kavur 2017, 124.

¹⁰⁴ Mauss 2002.

¹⁰⁵ Wrobel Nørgaard 2014, 40.

¹⁰⁶ König 2004.

¹⁰⁷ Truhelka 1907, 63-68.

¹⁰⁸ Nepublikovani nalazi iz zavičajne zbirke muzeja u Tešnju; Truhelka 1907, 72-75.

¹⁰⁹ Benac 1954, 163-164.

Katalog

1. **Fibula** sa željeznom oševinom i bronzanom rebrenom oplatom. Očuvan luk fibule. Veličina: duž. 6,8 cm. T. I, 1.
2. **Krstolika pojasna kopča** izrađena od bronzane tehnice livenja, ažuriranja i urezivanja. Centralni motiv ima profilisani obrub i manji dugmetasti izdanak. Vanjski prsten ukrašen je snopovima urezanih kosih crta, metopno raspoređenih. Na rubu kopče izdvojen je lučno povijeni trn, očuvan samo u početnom dijelu. Veličina: pr. 4,5 cm. T. I, 2.
3. **Naočarasti privjesci** izrađeni od bronzane tehnice livenja i ažuriranja. Diskoidne profilacije. Naspramno prošupljeni krajevi spojeni su žljebljenom pločicom sa po jednim prelomljenim rebrom sa bočnih strana i ažuriranim prostorom između. Dva komada. Veličina: duž. 7,2 cm. T. I, 3.
4. **Kopča / falera** konične forme sa plitkim konkavnim vrhom i ubodnom tačkom od šestara. Izrađena od bronzane tehnice livenja, iskućavanja i urezivanja. Ornamentalna kompozicija sastoji se od šest većih lukova s urezanim visećim trouglovima, kružnicama i motivima u obliku pješčanog sata. Unutrašnja strana je glatka, a ispod čepa fiksirana je ušica za suspendiranje na podlogu pojasa. Djelimično oštećen rub. Veličina: duž. 12,2 cm; vis. 5 cm. T. I, 4.
5. **Kopča / falera** identične forme i dekoracija kao prethodno opisana kopča. Nedostaje skoro polovina ruba sa dva dekorisana luka. Veličina: duž. 12,6 cm; vis. 5 cm. T. I, 5.
6. **Kopča / falera** identične forme i dekoracija kao prethodno opisana kopča. Nedostaje skoro čitava površina ruba sa donjim ornamentanim frizom. Veličina: duž. 11 cm; vis. 4,4 cm. T. I, 6.
7. **Kopča / falera** identične forme i dekoracija kao prethodno opisana kopča. Nedostaju manji dijelovi ruba. Veličina: duž. 12,5 cm; vis. 5 cm. T. I, 7.
8. **Kopča / falera** identične forme i dekoracija kao prethodno opisana kopča. U fragmentovanom stanju, rekonstrukcija izvršena prilikom konzervatorskih radova. Nedostaju veći dijelovi ornamentalne kompozicije i ruba. Veličina: duž. 12,3 cm; vis. 5 cm. T. I, 8.
9. **Trn stožaste kopče / falere** sastoji se od žljebljene pločice koja je fiksirana na podlogu od bronzanog lima, koja sadrži tragove dekoracije identične kopčama / falerama. Sa donje strane formiran je blago povijeni trn. Veličina: vis. 3,5 cm; šir. 3 cm. T. I, 9.
10. **Spiralonaočarasti privjesci** izrađeni od bronzane žice oblog presjeka s lučnom petljom između dva diska. Očuvano je ukupno 55 fragmenata od najmanje 17 komada. Veličina: pr. 3–4 cm. T. II, 10.
11. **Kupaste toke** stožaste forme izrađene od bronzane tehnice livenja. S unutrašnje strane postavljena je vertikalna prečka, čija je donja ivica raskucana u omanju pločicu. Ukupno 27 komada. Veličina: pr. 2,6 cm; vis. 3,2 cm. T. III, 11.
12. **Zakovica** izrađena od bronzane pločastom glavicom i malim trnom. Veličina: vis. 0,7 cm. T. III, 12.
13. **Keramička posuda** pripada tipu blago bikoničnih zdjela sa neznatno uvučenim ravnim obodom i tankih zidova. Izrađena od prečišćene gline, pečena u tamnom mrkom tonu i neukrašena. Veličina: vis. 6 cm; šir. oboda 8,6 cm. T. III, 13.
14. **Keramička posuda** pripada tipu kantarosa sa dvije trakaste drške koje su modelovane iz kratkog, blago povijenog vrata i bikoničnog trbuha. Na prelazu vrata u trbuh postavljen je niz jednostavnih horizontalnih traka koje se vertikalno spuštaju u nekoliko sličnih ornamentalnih frizova, metopno raspoređenih. Izrađena od prečišćene gline, pečena u smeđem tonu. Očuvano ukupno 5 fragmenata. T. III, 14.
15. **Keramička posuda** pripada tipu lonca sa jako razgrnutim obodom. Očuvan samo dio oboda. Izrađena od prečišćene gline, pečena u tamnom crvenom tonu. T. III, 15.

Summary

Lipac – finds from the graves of the final stages of the Late Bronze Age in northern Bosnia

During the final stages of the Late Bronze Age (9th–8th century BC) the territory of northern Bosnia was characterised by remarkable cultural dynamics, visible primarily in the distribution of metal finds: weapons, tools, jewellery, and functional costume objects. A new type of funeral practice – inhumation – emerged here, with this perhaps being an important factor in the formation and social stratification of communities living in this area at the end of the Late Bronze Age and the beginning of the Early Iron Age. In this paper, a group of remarkable objects is presented for the first time. The collection of chance finds from Lipac, near Dobož, consists of a group of metal functional-decorative objects of high craftsmanship, and a smaller group of ceramic vessels, most likely found as part of a burial inventory dated to the early 8th century BC. In addition to basic information on the distribution and chronological framework of certain pieces of ornaments themselves, the grave finds from Lipac provide us with exceptional insight into possible local technological innovations and adaptations based on local traditions, models and aesthetic criteria established among communities from this period. Objects in the grave can be divided into two groups: objects related to food and drink, and bronze ornaments related to personal attire. Metal finds consist of a small open-work belt buckle, five large conical buckles/phalerae richly decorated with geometric motifs, conical buttons, small spectacle pendants with a circular cross-section, bimetallic fibula and two spectacle pendants of discoid cross-section. The ceramic inventory came to the museum in a highly fragmented state. Typologically, they can be classified as vessels that have their analogies in the ceramic production of the Central Bosnian cultural group, primarily identified from the site of Pod, near Bugojno. Most of the described items show a strong development of local typologies originating in local workshops. However, it is obvious that links with distant areas also gave rise to the appearance of imported bimetallic fibula, which have their origins in the Danube region.

Although the funerary inventory from Lipac arrived in a significantly fragmented condition, and devoid of archaeological context, the quality of the collected objects testifies to the strong and innovative local production of metal ornaments that adorned women's costumes. In chronological terms, Lipac

provides us with a homogenized inventory dating to the very beginning of the 8th century BC. Most of the items suggest a complex ornamental ensemble of women's costumes, while small conical buttons can be attributed to the men's part of the costume. The choice of jewellery and local costume for the female burials yields information on their origins, affiliations, status, and social and economic role within the community. Furthermore, women's mobility played an important role in spreading cultural habits at the end of the Late Bronze Age and in the Early Iron Age in the Western Balkans, with such mobility being evidenced through the distribution of personal items. It is to be assumed that men's costumes were equally visible and attractive. From the inventory from Paklenica it can be seen that prominent men identified themselves through the bearing of bronze swords, axes, spears or characteristic decorated razors. All of this is proof of a complex social hierarchy, economic strategies and, ultimately, the wealth of a community that found adequate objects to define cultural, social and class affiliations, which indirectly, albeit significantly, influenced the formation of their identities.

Bibliografija

- Bader, T.* 1983. Die Fibeln in Rumänien, Prähistorischen Bronzefunde XIV/8, München 1983.
- Balen-Letunić, D.* 2004. Prilog arheološkoj topografiji šaregradskog prostora, Osječki zbornik 27, Osijek 2004, 15-33.
- Bâsceanu, M.* 2015/2016. Considerations regarding The Early Iron Age fibulae discovered in Desa (2002–2016), Oltenia XXII-XXIII, Craiova 2015/2016, 22-38.
- Bâsceanu, M.* 2018. Early Iron Age fibulae from Desa – “Castravița” discovered in 2017 and 2018, Oltenia XXV, Craiova 2018, 89-96.
- Berciu, D. / Comșa, E.* 1956. Săpăturile arheologice de la Balta Verde și Gogoșu, 1949–1950, Materiale și Cercetări Arheologice 2, Editura Academiei Republicii Populare Romine, București 1956, 251-489.
- Benac, A.* 1954. Novi prehistoriski nalazi iz Bosne i Hercegovine, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 9 (n. s.), Sarajevo 1954, 163-171.
- Benac, A. / Čović, B.* 1956. Glasinac. Dio 1, Bronzano doba, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo 1956.
- Blečić Kavur, M.* 2014. Na razmeđu svjetova za prijelaza milenija: Kasno brončano doba na Kvarneru / At the crossroads of worlds at the turn of the millennium: The Late Bronze Age in the Kvarner region, Musei Archaeologici Zagrabienensis Catalogi

- et Monographiae XI, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb 2014.
- Blečić Kavur, M.* 2017. Mala tijela u velikom svijetu: antropo-ornitomorfnu privjesci željeznog doba Caput Adriae, Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu 34, Zagreb 2017, 123-142.
- Blečić Kavur, M.* 2012. Ukrašene brončane falere s trnom: ornament kao amblem, Godišnjak CBI 41, Sarajevo 2012, 43-66.
- Blečić Kavur, M. / Kavur, B.* 2019. Privjesak kao tijelo – tijelo kao poruka: Repräsentacija tijela u simboličkoj interakciji predmeta, u: Filipović, V. / Bulatović, A. / Kapuran, A. (ur.), Papers in Honour of Rastko Vasić 80th Birthday / Зборник радова у част 80 г. Живота Растка Васића, Institute of Archaeology, Belgrade 2019, 155-164.
- Blečić Kavur, M.* 2019. Grobnički pektoralni privjesci u kontekstu željeznodobne estetike simbola / Pectoral pendants from Grobnik in the context of the Iron Age symbol aesthetics, *Histria archaeologica* 49, Pula 2019, 39-58.
- Cărăbiși, V. S. / Popescu, A. / Petrușeac, M. / Focșăneanu, M. / Cristea-Stan, D. / Constantin, F.* 2020. Early Iron Age fibulae from Balta Verde, Romania: typology, combination and manufacture, u: Mărgărit, M. / Boroneanț, A. (ur.), Top of FormBeauty and the eye of the beholder: personal adornments across the millennia, *Targoviște* 2020, 413-430. Bottom of Form
- Čović, B.* 1957. Nekoliko manjih preistorijskih nalaza iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 12 (n. s.), Sarajevo 1957, 241-255.
- Čović, B.* 1965. Uvod u stratigrafiju i hronologiju praiistorijskih gradina u Bosni, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* XX (n. s.), Sarajevo 1965, 27-145.
- Čović, B.* 1966. Praistorijska nekropola "Petkovo Brdo" u Radosavskoj, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 21 (n. s.), Sarajevo 1966, 161-167.
- Čović, B.* 1976. Nekoliko manjih praiistorijskih nalaza iz Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 29 (n. s.), Sarajevo 1976, 281-288.
- Čović, B.* 1984. Umjetnost kasnog bronzanog i starijeg željeznog doba na istočnoj jadranskoj obali i u njezinom zaleđu, u: Benac, A. (ur.), Duhovna kultura Ilira, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo 1984, 7-40.
- Čović, B.* 1987. Grupa Donja Dolina – Sanski Most, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 232-286.
- Čović, B.* 1987a. Srednjodalmatinska grupa, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 442-481.
- Čović, B.* 1987b. Srednjobosanska grupa, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 481-530.
- Čović, B.* 1987c. Glasinačka kultura, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja V – Željezno doba, Svjetlost, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1987, 575-643.
- Dobiat, C.* 1982. Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik. Eine Bestandsaufnahme, *Acta Arch. Hungarica* 34, Budapest 1982, 279-322.
- Fiala, F.* 1896. Nekropola ravnih grobova kod Sanskog Mosta, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu* 8 (s. s.), Sarajevo 1896, 62-75.
- Филиповић, М.* 1952. Озрењаци или Маглајци – етнолошки приказ, *Гласник Земаљског музеја у Сарајеву* 7 (н. с.), Sarajevo 1952, 337-374.
- Филиповић, В.* 2013. Гробна целина из старијег гвозденог доба из околине Сврљига, *Старинар* LXIII, Београд 2013, 209-218.
- Friberg, Z. / Huvila, I.* 2019. Using object biographies to understand the curation crisis: lessons learned from the museum life of an archaeological collection, *Museum Management and Curatorship* 34 (4), Milton Park 2019, 362-382.
- Furmánek, V.* 1980. Die Anhänger in der Slowakei, *Prähistorische Bronzefunde* XI/3, Stuttgart 1980.
- Gabrovec, S.* 1970. Dvozankaste ločne fibule, *Godišnjak* 8, CBI, Sarajevo 1970, 5-66.
- Gavranović, M.* 2011. Die Spätbronze- und Früheisenzeit in Bosnien, *Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie* 195, Bonn 2011.
- Gavranović, M.* 2013. Spätbronze- und früheisenzeitliche Brandbestattungen südlich der Save, u: Lochner, M. / Ruppenstein, F. (ur.), Brandbestattungen von der Mittelere Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v.Chr. (Cremation Burials in the Region between the Middle Danube and the Aegean, 1300–750 BC), *Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien* 2013, 143-158.
- Gavranović, M.* 2016. Ladies first? Frauenbestattungen der späten Bronze- und frühen Eisenzeit aus Bosnien – Chronologie und kulturelle Zugehörigkeit, u: Širbu, V. / Jevtić, M. / Dmitrović, K. / Ljuština, M. (ur.), *Funerary practices during the Bronze and Iron Ages in Central and Southeast Europe: proceedings of the 14th International Colloquium of Funerary Archaeology in Čačak, 24th–27th September 2015, Faculty of Philosophy, National Museum, Belgrade, Čačak* 2016, 91-108.
- Gavranović, M. / Mehofer, M.* 2016. Local forms and regional distributions. Metallurgical analysis of

- Late Bronze Age objects from Bosnia, *Archaeologia Austriaca* 1, Wien 2016, 87-107.
- Gavranović, M. 2017. Überregionale Netzwerke und lokale Distribution. Verteilungsmuster einiger Bronzeobjekte im westlichen Balkan während der jüngeren und späten Urnenfelderzeit, u: Ložnjak Dizdar, D. / Dizdar, M. (ur.), *The Late Urnfield Culture between the Eastern Alps and the Danube: proceedings of the international conference in Zagreb, November 7–8, 2013*, Institut za arheologiju, Zagreb 2017, 109-124.
- Gavranović, M. / Sejfuli, A. 2017. Neue Schwertfunde aus Bosnien – ein Beitrag zur Erforschung der bronzzeitlichen Bewaffnung im westlichen Balkan, *Godišnjak* 46, CBI, Sarajevo 2017, 86-115.
- Gavranović, M. 2018. No Group, no People? Archaeological Record and Creation of Groups in the Western Balkans, u: Gimatzidis, S. / Pieniżek, M. / Mangaloğlu-Votruba S. (ur.), *Archaeology Across Frontiers and Borderlands: Fragmentation and Connectivity in the North Aegean and the Central Balkans from the Bronze Age to the Iron Age*, Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-historische Klasse – Institute for Oriental and European Archaeology, Vienna 2018, 427-446.
- Gavranović, M. 2020. Late Bronze Age Geometric Decoration in the Western Balkans – Style and Status, u: Maran, J. / Băjenaru, R. / Ailincăi, S.-C. / Popescu, A.-D. / Hansen, S. (ur.), *Objects, Ideas and Travelers Contacts between the Balkans, the Aegean and Western Anatolia during the Bronze and Early Iron Age*, Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg, Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2020, 431-446.
- Gavranović, M. / Ložnjak-Dizdar, D. 2020. To Burn or not to Burn: Inhumation Versus Cremation at the End of the Bronze Age in the Region between the Southern Carpathian Basin and the Western Balkans, u: Gavranović, M. / Heilmann, D. / Kapuran, A. / Verčik, M. (ur.), *Spheres of Interaction: Contacts and Relationships between the Balkans and Adjacent Regions in the Late Bronze / Iron Age (13th–5th Centuries BCE)*, Leidorf, Rahden/Westf. 2020, 53-74.
- Gavranović, M. / Mehoffer, M. / Kapuran, A. / Koledin, J. / Mitrović, J. / Papazovska, A. / Pravidur, A. / Đorđević, A. / Jacanović, D. 2022. Emergence of monopoly – Copper exchange networks during the Late Bronze Age in the western and central Balkans, *PLoS ONE* 17 (3), 1-36.
- Gergova, D. 1987. Früh- und ältereisenzeitliche Fibeln in Bulgarien, *Prähistorischen Bronzefunde XIV/7*, München 1987.
- Grömer, K. / Reschreiter, H. 2020. Ein neues Brettchengewebe mit ungewöhnlichem Design aus dem Salzbergwerk Hallstatt – symbolischer Inhalt oder Probestück?, *Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien CL*, Wien 2020, 267-280.
- Gumă, M. 1993. Civilizația primei epoci a fierului în Sud-vestul României / Die Zivilisation der älteren Eisenzeit in südwest Rumänien, *Bibliotheca Thracologica IV*, Institutul Român de Thracologie, București 1993.
- Iaia, C. 2007. Identità e comunicazione nell'abbigliamento femminile dell'area circumadriatica fra IX e VII secolo a. C., u: Eles, P. von (ur.), *Le ore i giorno delle donne. Dalla quotidianità alla sacralità tra VIII e VII secolo a. C.*, Pazzini Stampatore Editore, Verucchio 2007, 25-36.
- Ilkić, M. 1999. Hrvatsko Podunavlje u željeznom razdoblju – posljednjeg tisućljeća prije Krista, Zadar, neobjavljeni magistarski rad.
- Jamaković, O. 2011. Kraj bronzanog i početak željeznog doba na prostoru sjeverozapadne Bosne, *Godišnjak* 40, CBI, Sarajevo 2011, 91-131.
- Jankovits, K. 2017. Die bronzzeitlichen Anhänger in Ungarn, *Studia ad archaeologiam Pazmaniensia, Veröffentlichungen des Instituts für Archäologische Wissenschaften der Pázmány Péter Katholischen Universität Budapest*, *Archaeolingua Alapítvány*, Budapest 2017.
- Jašarević, A. 2018. Arheološki nasebinski kompleks na Griču, Tešanj, u: Jašarević, A. / Prnjavorac, E. (ur.), *Grad u Bronzi*, Tešanj 2018, 16-57.
- Jašarević, A. 2020. Iгла kao forma specifične materijalne kulture s kraja bronzanog i početka željeznog doba sjeverne Bosne, *Acta Illyrica* 4, Sarajevo 2020, 49-66.
- Jovanović, R. 1958. Dve preistoriske ostave iz severoistočne Bosne, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 2, Tuzla 1958, 23-35.
- König, P. 2004. Spätbronzezeitliche Hortfunde aus Bosnien und der Herzegowina, *Prähistorische Bronzefunde XX/11*, Stuttgart 2004.
- Kosorić, M. 1980. Praistorijska naselja na području Spreče, *Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne* 13, Tuzla 1980, 103-116.
- Ložnjak Dizdar, D. 2019. Status žena u podunavskim zajednicama u starijem željeznom dobu – Primjer groba 1 iz Sotina, *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 36, Zagreb 2019, 85-120.
- Ložnjak Dizdar, D. 2009. Grobovi uglednica mlađe faze kulture polja sa žarama u sjevernoj Hrvatskoj. Prilog poznavanju ženske nošnje kasnog brončanog doba na prostoru južne Panonije, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* 42, Zagreb 2009, 157-182.

- Marić, Z.* 1962. Vis kod Dervente, naselje kasnog bronzanog doba, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 15/16 (n. s.), Sarajevo 1962, 151-171.
- Marić, Z.* 1964. Donja Dolina, Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu 19 (n. s.), Sarajevo 1964, 5-83.
- Mauss, M.* 2002. *The Gift: The form and Reason for Exchange in Archaic Societies*, Routledge, London, New York 2002.
- Metzner-Nebelsick, C.* 2002. Der "Thrako-Kimmerische" Formenkreis aus der Sicht der Unenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien, Vorgeschichtliche Forschungen 23, Rhaden/Westf. 2002.
- Milošević, A.* 1999. Archäologische Probeuntersuchungen im Flussbett der Cetina (Kroatien) zwischen 1990 und 1994, Archäologisches Korrespondenzblatt 29, Mainz 1999, 203-210.
- Milošević, A.* 2017. Arheologija Sinjskoga polja, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika, Split 2017.
- Nebelsick, L.* 1992. Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischem Lebenssti, u: Spindler, K. / Lippert, A. (ur.), Festschrift Innsbruck, Universitätsforschungen zur Prähistorischem Archäologie 8, Bonn 1992, 401-432.
- Nikolić, V.* 1962. Nekoliko predmeta bakarnog i bronzanog doba iz sjeverozapadne Bosne, Zbornik krajiških muzeja I, Banja Luka 1962, 62-79.
- Pabst, S.* 2008. Zur absoluten Datierung des ersten früheisenzeitlichen Horizontes auf dem nördlichen Zentralbalkan, Germania 86 (2), Frankfurt 2008, 592-654.
- Popescu, A. D. / Cărăbiși, V. S. / Sirbu, R. / Petroneac, M. / Stan, D. / Foșăneanu, M. / Mihălceanu, S. / Constantin, F.* 2020. Tehnici de realizare a două fibule din prima epocă a fierului descoperite în Oltenia, Studii și cercetări de istorie veche și arheologie 71, București 2020, 5-22.
- Popović, P. / Vukmanović, M.* 1998. Vajuga – Pesak. Nekropola starijeg gvozdenog doba, Arheološki institut, Narodni muzej u Beogradu, Beograd 1998.
- Škvor Jernejčič, B.* 2011. Motiv trikotnika s podaljški na glinenem posodju v pozni bronasti in zgodnji železni dobi: razmislek o njegovi okrasni in simbolni vrednosti, *Studia mythologica Slavica* 14, Ljubljana 2011, 23-52.
- Tarpini, R.* 2016. Dalla figura al triangolo o dal triangolo alla figura? Alcune considerazioni sulla ceramica con decorazione figurata dell'area hallstattiana orientale, u: Vitali, D. / Goudineau, C. (ur.), *Le monde celtique avant et après la conquête romaine / Il mondo celtico prima e dopo la conquista romana. Mélanges en l'honneur de Jean-Paul Guillaumet, Museo Archeologico "Luigi Fantini", Monterezenzio-Bologna 2016, 75-90.*
- Truhelka, Č.* 1907. Prehistorijski nalazi u Bosni i Hercegovini (Nalazi brončane dobi iz Tešnja i okolice), Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu XIX (s. s.), Sarajevo 1907, 62-75.
- Vasić, R.* 1999. Die Fibeln im Zentralbalkan, Prähistorische Bronzefunde XIV/12, Stuttgart 1999.
- Vinski, Z. / Vinski-Gasparini, K.* 1962. O utjecajima istočno-alpske halštatske kulture i balkanske ilirske kulture na slavonsko-srijemsko Podunavlje, Arheološki radovi i rasprave 2, Zagreb 1962, 263-293.
- Vinski-Gasparini, K.* 1983. Kultura polja sa žarama sa svojim grupama, u: Benac, A. (ur.), Praistorija jugoslavenskih zemalja IV – željezno doba, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1983, 547-646.
- Wels-Weyrauch, U.* 1978. Die Anhänger und Halsringe in Südwestdeutschland und Nordbayer, Prähistorische Bronzefunde XI/1. Stuttgart 1978.
- Wrobel Nørgaard, H.* 2014. Are Valued Craftsmen as Important as Prestige Goods: Ideas about Itinerant Craftsmanship in the Nordic Bronze Age, u: Reiter, S. / Nørgaard, H. W. / Kölcz, Z. / Rassmann, C. (ur.), *Rooted in Movement Aspects of Mobility in Bronze Age Europe*, Aarhus University Press, Aarhus 2014, 37-52.

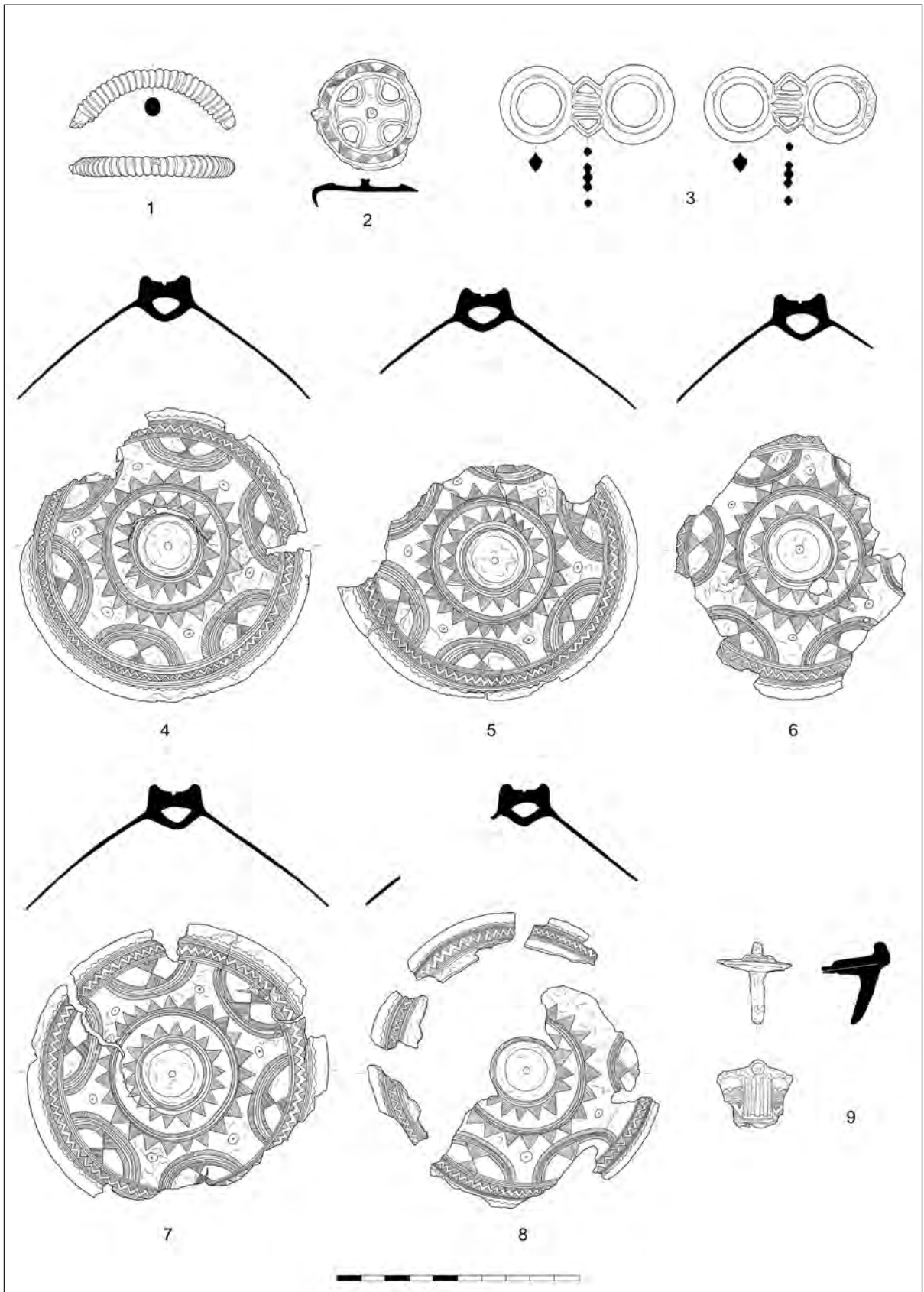

Tabla I

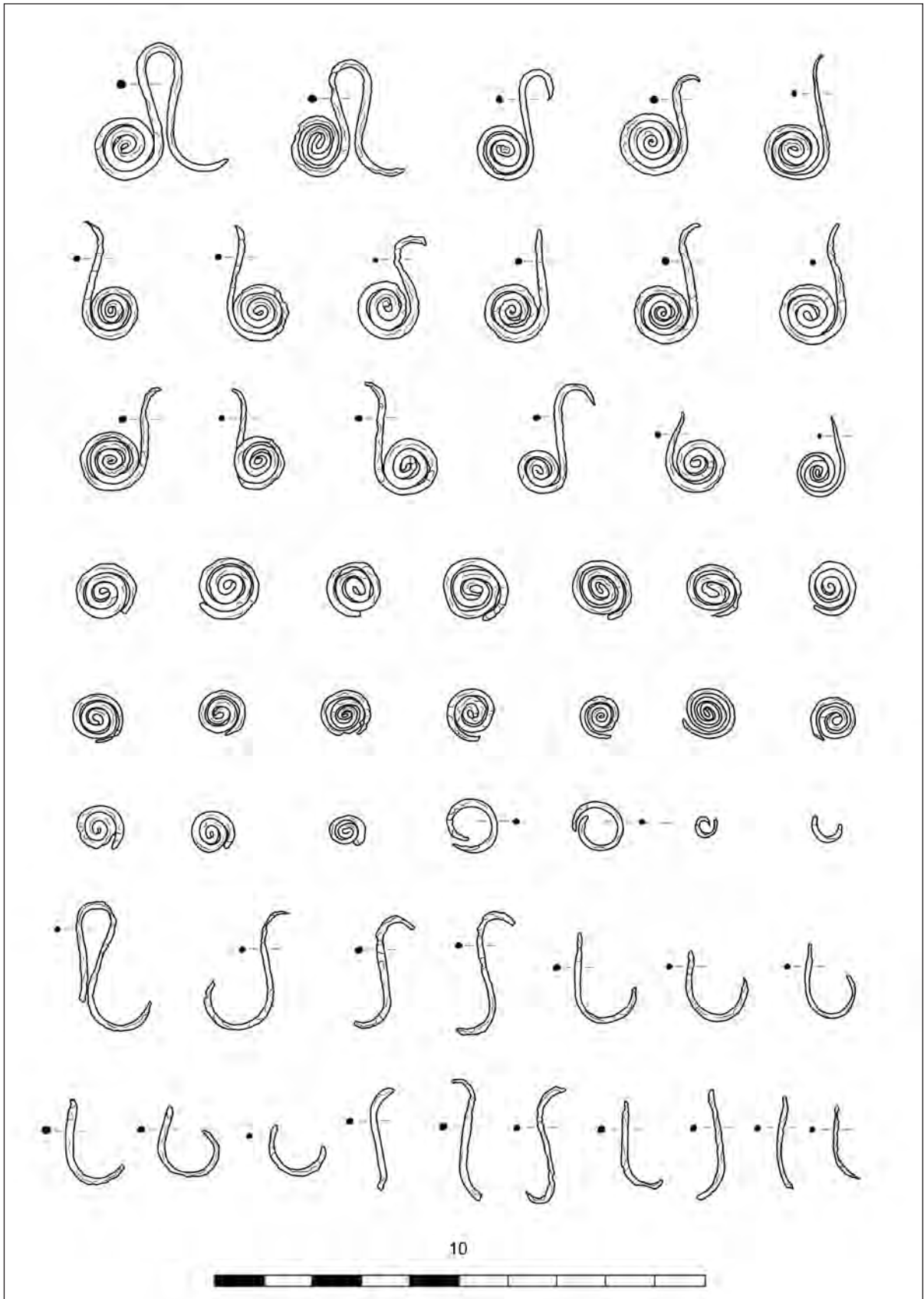

Tabla II

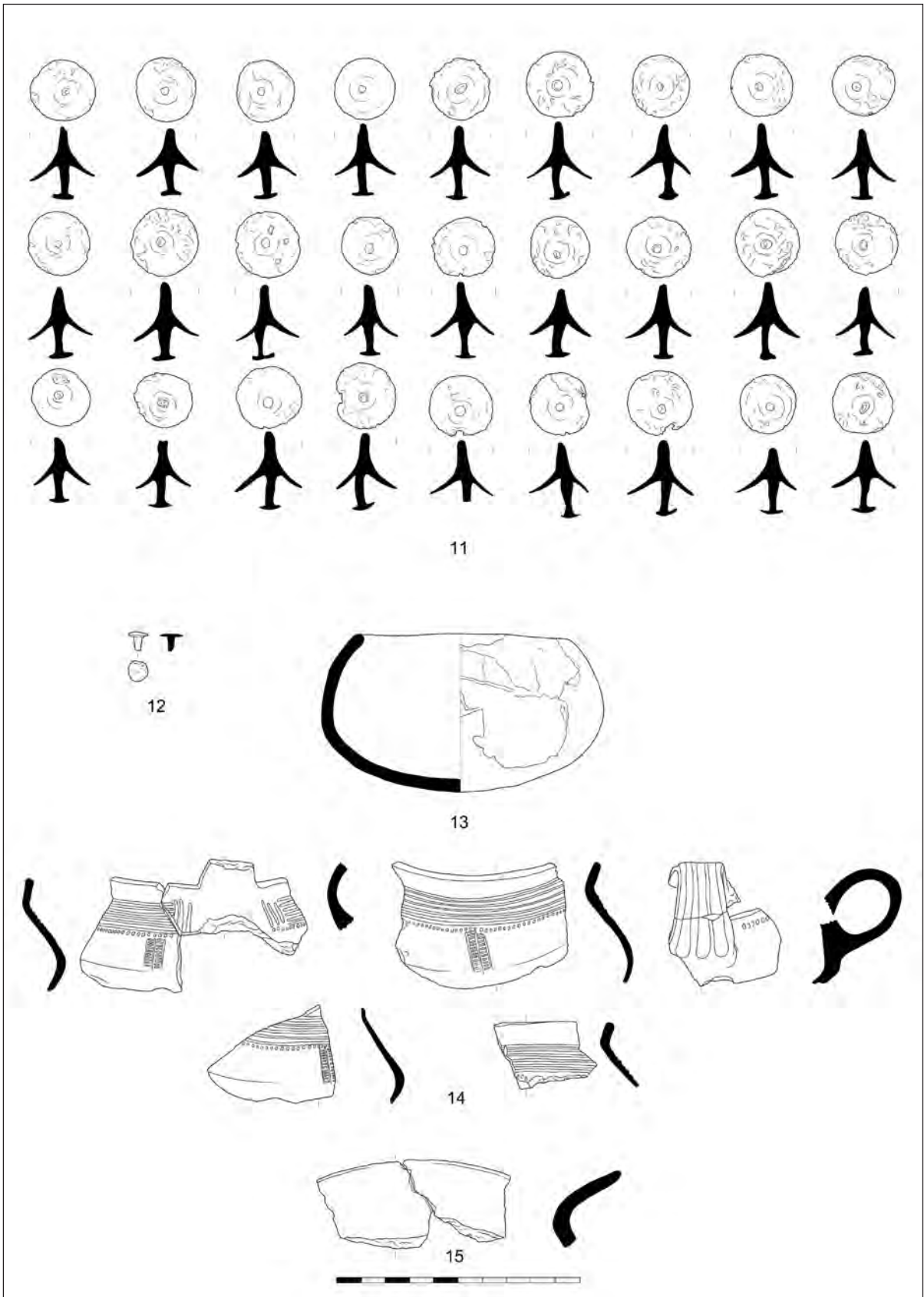

Tabla III

Veliki ilirski ustanak u radovima bosanskohercegovačkih naučnika

Dženana Kurtović
Sarajevo

Abstract: Modern Bosnia and Herzegovina is one of the countries whose territories were most affected by the war during Baton's uprising. Even the main leader of the insurgent forces, Bato Deasidiate, according to sources and literature, was originally from central Bosnia. For that reason, the mentioned uprising can be considered one of the most important events in the history of BiH. Systematic archaeological research in this area began only in the 19th century, after the Austro-Hungarian occupation in 1878. It is important to note that the term Bosnian is not used in this paper only if the scientist came from these areas. Those who worked in Bosnia and Herzegovina (especially Truhelka, Patsch and Bojanovski), whose works have left an indelible mark on the further development of historiography and archeology, will also be taken in this paper. The number of these works points to the fact that in BiH, Bato's uprising is finally at the center of scientific work and research. Any change of government leads to historical events, in this case the Great Illyrian Uprising, being viewed through the prism of the ruling ideology.

Key words: Great Illyrian Uprising, Baton's uprising, Bato Deasidiate, Bosnia and Herzegovina, historiography, methodology.

Austro-Ugarska Monarhija kao predvodnik u istraživanju antičkih lokaliteta

Na Berlinskom kongresu, tačkom XXV, Austro-Ugarska Monarhija je dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu. Jedan od ciljeva austrougarskih vlasti bilo je pokretanje naučnih i kulturnih ustanova.¹ Kao izuzetno arheološki bogata zemlja, Bosna i Hercegovina je bila predmetom interesovanja mnogih naučnika. Iz tog razloga, krenulo se u potragu za bosanskohercegovačkim "blagom". Posebno je bilo značajno otkrivanje butmirske i glasinacke kulture te Argentarije u istočnoj Bosni. Međutim, Veliki ilirski ustanak nije naišao na preveliku zainteresovanost u radovima naučnika ovog perioda.

¹ U tu svrhu osnovan je i Zemaljski muzej u Sarajevu 1888. godine, koji se najviše bavio prahistorijskim i rimskim periodom. Ubrzo se započelo sa sistematskim iskopavanjima na mnogim arheološkim lokalitetima. Činjenica je da je Zemaljski muzej brzo napredovao i razvio se u uglednu evropsku ustanovu svoje vrste.

Ćiro Truhelka² je prvi pokušao otkriti porijeklo imena Baton. Po njemu *Bato* nije osoba, već kneževsko dostojanstvo. Naime, Truhelka je to zaključio prilikom analize teksta *Cassius-a Dio-a Cocceianus-a*, koji opisuje predaju Pinesa te Batonovo preuzimanje vladarske titule kod naroda Breuka.³ Njegovu neutemeljenu tezu odbacio je već Carl Patsch.⁴ Patsch s pravom navodi da je ime Baton dosta rasprostranjeno među domaćim stanovništvom te da "teza Truhelke nije opravdana".⁵ Čak i nakon ove argumentacije Patscha, Truhelka je ostao pri svojim tvrdnjama. U obzir

² Ćiro Truhelka se rodio u Osijeku 1865. godine. Obrazovanje je stekao u Zagrebu. Godine 1886. postao je kustos Zemaljskog muzeja u Sarajevu, a 1903. i direktor te ustanove. Bio je jedan od urednika časopisa "Glasnik Zemaljskog muzeja". Tokom boravka u Sarajevu vodio je arheološka iskopavanja na Glasincu i Donjoj dolini. (Truhelka 2021)

³ Truhelka 1890, 393.

⁴ Roden u Češkoj 1865. godine, gdje je završio i studij. Na poziv austrougarskih vlasti došao je u Sarajevo i u izučavanju prošlosti ovih prostora ostavio veliki trag. U Zemaljskom muzeju vršio je funkciju kustosa. U fokusu njegovog istraživanja bila je antička kultura. Godine 1920. vratio se u Beč, gdje je ostao do kraja svog života. (Dodig 2005/2006, 153-155; Patsch 1899, 107)

⁵ Patsch 1899, 107.

treba uzeti i zategnute odnose između njih dvojice, kao i impulsivan Truhelkin karakter.

Sve je to dovelo do suprotstavljenih mišljenja zasnovanih na vlastitom antagonizmu na polju nauke.⁶ Kada je riječ o Patschu, ovaj naučnik se u enciklopediji *Pauly – Wissowa*, između ostalog, dotakao i Breuka. Vezano za Batonov ustanak, Patsch spominje vođu Batona Breučkog i kralja Pinesa navodeći njihovu predaju na rijeci *Bathinus*.⁷ Puno više podataka Patsch nudi u članku iz 1914. godine, objavljenom u *Glasniku Zemaljskog muzeja*. Naime, u duhu vremena u kojem piše Patsch navodi da se *pleme* Desidijati zbog nakupljene mržnje prema svom nadređenom pobunilo, a Batona Desidijatskog tretira kao *naš Bato*, dok kod Breučkog takvog epiteta nema.⁸ Patsch kaže da “je on (misli se na Batona Desidijatskog, prim. a.) bio duša cijelog ustanka, dokaz je, što se je taj rat nazvao po njemu *Bellum Batonianum*”. Čini se da i on ustanak promatra kroz prizmu nepostojanja jedinstva između dvojice vođa ustanka, a njegov pristup je romantičarski. Patsch navodi glavne bitke koje su se vodile u ustanku, ne ulazeći u dublju problematiku, ali na kraju krajeva, to mu nije ni bio cilj. Također, navodi da je teza oko lociranja Ardube⁹ u Vranduku na klimavim nogama, te ovaj grad smatra simbolom ilirske slobode.¹⁰ Moguće da su Patscheva ljubav i zainteresiranost za Bosnu uslovile činjenicu da je on u Batonu vidio narodnog heroja. Iako naučnici koji su radili i djelovali u periodu Austro-Ugarske Monarhije nisu preveliku pažnju posvetili Velikom ilirskom ustanku, njihovi radovi predstavljaju vrijedno svjedočanstvo vremena o kojem pišu, ali i vremena u kojem djeluju.

⁶ Mesihović 2018b, 277.

⁷ Patsch 1897, 831.

⁸ Patsch 1914, 155.

⁹ Još uvijek u historiografiji nije tačno utvrđeno gdje se nalazi simbol ilirskog otpora, odnosno grad Arduba. Bojanovski je istakao da bi Ardubu trebalo tražiti u blizini Andetrija, a Paškvalin je smješta na teritoriju Delmata. Imamović na osnovu činjenice da su Desidijati započeli ustanak, da su bili aktivni tokom tri godine ustanka i da se na njihovom teritoriju odigrala posljednja bitka, navodi da bi Ardubu trebalo tražiti na teritoriji Desidijata, dok Mesihović ovaj grad smješta na planinskom prostoru jedne veće rijeke. (Bojanovski 1988, 52; Paškvalin 2000, 195; Imamović 1977, 345-346; Mesihović 2018b, 530)

¹⁰ Patsch 1914, 156.

Batonov rat ili partizanski ustanak?

Svaka promjena vlasti dovela je i do drugačijeg pogleda na prošlost. U periodu socijalizma moguće je izdvojiti tek nekoliko radova koji problematiziraju Veliki ilirski ustanak. Sukobi između Rimljana i Ilira podsjećaju na neprijateljstvo između partizana i fašista tokom Drugog svjetskog rata. Prvi bosanskohercegovački historičar i arheolog koji je napisao cjelovit rad na temu Batonovog ustanka bio je Esad Pašalić,¹¹ ali ni on nije u potpunosti oslobođen ideološkog diskursa svog vremena.¹² Pašalić je u radu “*Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicique*” predstavio detaljan opis Batonovog rata, osvrćući se na izvornu građu i relevantnu literaturu do njegovog vremena. Zanimljivo je da on kritikuje časnika snaga Wermachta Ericha Kostermanna, koji je napisao kraći izvještaj o Batonovom ustanku. Naime, Erich Kostermann¹³ je bio časnik njemačke vojske u Drugom svjetskom ratu, a Pašalić je nastojao da umani vrijednost njegovog djela.¹⁴ Džino u svom radu navodi da Pašalić smatra da Kostermann griješi, jer nema simpatije za moralno opravdanje oslobodilačkih ratova, koji su pravedni.¹⁵ Već tu se može prepoznati određeni stepen subjektivizma. Pašalić navodi uzroke, tok i posljedice Batonovog ustanka. Posebno je zanimljivo Pašalićevo viđenje konačnog osvajanja Ilirika. Naime, on smatra da nema dokaza da su Rimljani pokorili Desidijate, Mezeje,

¹¹ Esad Pašalić je rođen u februaru 1915. godine u Tuzli. Studije je završio u Beogradu, a po početku Drugog svjetskog rata bio je aktivni član NOP. Radio je na Filozofskom fakultetu u Sarajevu, gdje je stigao do zvanja redovnog profesora. Preminuo je 1967. godine. U Sarajevu je u oktobru 2017. godine održan skup posvećen životu i radu Esada Pašalića. Organizatori skupa bili su Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih i klasičnih civilizacija *BATHINVS*, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu i JU Muzej Sarajeva. Na skupu su učestvovali mnogi bosanskohercegovački i regionalni naučnici iz različitih oblasti (historičari, arheolozi, pravnici...), poput Alke Domić Kunić, Siniše Bilića Dujmišića, Feđe Milivojevića, Petera Kovácsa, Salmedina Mesihovića, Hrvoja Gračanina, Amre Šaćić Beća i Adnana Busuladžića. (Pašalić 2009, 98-99; Šehović 2018, 1327; Selimović 2018, 457-463)

¹² Džino 2009b, 32.

¹³ Erich Kostermann je isticao da su ustanici tokom Batonovog ustanka imali prednost zbog geografskog poznavanja terena. On se koristi saznanjima koje je i sam stekao tokom borbi u Drugom svjetskom ratu. (Pašalić 1975a, 396)

¹⁴ Pašalić 1975a, 396-397.

¹⁵ Džino 2009b, 32.

Dicione, dio Delmata i još poneka *plemena* prije Batonovog ustanka te je ovu tezu ponovio u svim svojim kasnijim radovima.¹⁶ Pašalić je kritički propitivao pisanje *Velleius*-a *Paterculus*-a i *Cassius Dio*-na, navodeći i njihovu “pozadinu” i razloge pisanja.¹⁷ Njegovo djelo je posebno zanimljivo i kada se pogleda vremenski kontekst. Naime, u fokusu njegovog pisanja je snažno isticanje ratnih dešavanja u okviru modernih granica Bosne i Hercegovine, ali s druge strane on potcjenjuje ulogu Panonaca iz južne Panonije, čiji se dijelovi teritorija nalaze uglavnom u granicama moderne Hrvatske.¹⁸ Kada objašnjava motive rimskih osvajanja, u skladu sa marksističkom historiografijom, Pašalić navodi da se mora poći od činjenice da je Rimsko Carstvo bilo robovlasnička zemlja, te da u osnovi njihovih osvajanja leže imperijalistički motivi.¹⁹ Ipak, sve to ne umanjuje vrijednost Pašalićevog djela, koji se smatra jednim od najvećih stručnjaka na polju antičke historije i arheologije. Jedno od poglavlja u knjizi *Kulturna historija Bosne i Hercegovine* proisteklo je iz pera Esada Pašalića. U poglavlju pod naslovom “Period rimske vladavine do kraja III vijeka n. e.” akcentirao je političku, ekonomsku i kulturnu historiju. Vezano za Batonov ustanak, Pašalić spominje uzroke, kratki tok i posljedice ustanka, ponovo navodeći da je tek završetkom Batonovog ustanka pokoren Ilirik.²⁰ Pored ovih radova, vrijedi spomenuti i njegovu knjigu, objavljenu posthumno, pod nazivom *Batonov ustanak*.²¹ Već na prvi pogled uočljivo

je da Pašalić najviše promatra ona dešavanja u ustanku koja su se desila na području Bosne i Hercegovine. U poglavlju o izvornoj građi, predstavljeno je uglavnom ono što je Pašalić i ranije izrekao o *Velleius*-u *Paterculus*-u i *Cassius*-a *Dio*-na. Međutim, posebno se izdvaja njegovo “veličanje” dalmatinskih plemena, gdje Pašalić navodi da su u ustanku učestvovala tri dalmatinska *plemena*, a panonsko samo jedno, ali ne isključuje ni mogućnost da su u ustanku učestvovali i drugi koji nisu navedeni u izvornoj građi.²² Fokus je i na gradovima koji je osvojio *Germanicus*, odnosno *Splonumu*, *Retiniumu* i *Seretionu* te Pašalić zaključuje da su se sva tri grada nalazila u blizini, na mezejskoj ili japodskoj teritoriji.²³ U obzir treba uzeti i činjenicu da je Pašalić bio aktivni član NOP, pa je i ideja vladajuće ideologije svakako neizostavna u njegovim radovima. U skladu s tim, Pašalić nastoji da pokaže što veću nezavisnost domaćeg ilirskog stanovništva. Međutim, riječ je o jednom od prvih naučnika koji su posvetili veću pažnju Batonovom ustanku.

Ivo Bojanovski u svom kapitalnom djelu *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji* spominje u nekoliko rečenica Batonov ustanak. U spomenutoj knjizi za Batonov ustanak Bojanovski koristi sintagmu delmatsko-panonski ustanak, navodeći da su Desidijati i Breuci bili vođe ustaničkih jedinica.²⁴ Također, prilikom lociranja ceste *Ad Bathinus flumen* spomenuta je predaja Batona Breučkog. Bojanovski navodi da velika poteškoća leži u činjenici što je Solinski natpis²⁵ dosta oštećen, ali ipak on tu rijeku identificira sa rijekom Bosnom. Također, o ovom pitanju referira se na ranije historiografe, kao što su Vulić, Balduin, Alföldy te Budimir.²⁶ Vezano za jedan od najvažnijih gradova na teritoriji Desidijata, *Hedum castellum Daesitiatum*, Bojanovski navodi da je riječ o naselju kod

¹⁶ Pašalić 1975a, 420. S ovom njegovom konstatacijom se ne slažu Salmedin Mesihović i Alka Domić Kunić. Mesihović navodi da je rimska vlast trajala već desetljećima prije početka ustanka, a Alka Domić Kunić je istakla da Rimljani, da nisu vladali ovim područjima, ne bi mogli propisivati poreze. (Mesihović 2018b, 93; Domić Kunić 2006, 110-111)

¹⁷ Pašalić 1975a, 379-395. Pašalić se ovdje ne slaže sa mišljenjem Nikole Vulića, koji je *Velleius*-a *Paterculus*-a okarakterizirao kao diletanta. *Velleius Paterculus* je vrijedan izvor za ustanak, ali se u obzir treba uzeti činjenica da je njegov cilj bio veličanje *Tiberius*-ovih poduhvata. S druge strane, on navodi da je *Cassius Dio* ponekad sklon retorici i dramaturgiji, ali da kod njega nema ličnih ambicija i motiva. U vrijeme kada je djelovao Nikola Vulić, srpska elita je smatrala BiH sastavnim dijelom srpskog “nacionalnog” prostora. (Vulić 1911; 1926; Džino 2009b, 31)

¹⁸ Džino 2009b, 32.

¹⁹ Pašalić 1975b, 23.

²⁰ Pašalić 1984, 194-195.

²¹ Knjiga Esada Pašalića *Batonov ustanak* objavljena je u Zenici 2009. godine povodom 2000 godina od okončanja Ustanka. Zapravo, to je drugo izdanje njegovog rada “Qu-

aestiones de bello Dalmatico Pannonicique”. Taj članak je objavljen i 1975. u zborniku radova posvećenom također Pašaliću, pod naslovom “Sabrano djelo”.

²² Pašalić 2009, 69.

²³ Isto, 76-83.

²⁴ Bojanovski 1974, 183.

²⁵ CIL 03, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = CIL 03, 10156b = CIL XVII / 4 (p. 130-122), Tab. III-IV (= III 3201, 10159 cf. p. 232819) = ILJug I, 263 = AE 2006, 1004.

²⁶ Bojanovski navodi da nije moguće da je riječ o rijeci Bednji, zato što je udaljena od Salone više od 158 rimskih milja. (Bojanovski 1974, 192-298)

današnje Breze.²⁷ S druge strane, u djelu *BiH u antičko doba* Ivo Bojanovski razloge pobune vidi u činjenici što su Iliri bili *slobodoljubiv narod*, odnosno nisu navikli na organiziran sistem plaćanja poreza. Batonov ustanak je *posljednji očajnički pokušaj podjarmljenih Ilira* da se oslobode tuđinske vlasti.²⁸ Na osnovu ovih opisa, može se zaključiti da opisi sukoba Rimljana i domaćeg stanovništva ponekad podsjećaju na scene iz starih partizanskih filmova.²⁹ Pored uzroka ustanka, Bojanovski navodi mjesta u kojima je došlo do najznačajnijih sukoba između Rimljana i domaćeg stanovništva. Ključni trenutak ustanka je predaja na rijeci *Bathinus*, koja po njemu bez dileme označava današnju rijeku Bosnu.³⁰ Bojanovski smatra da bi Ardubu trebalo tražiti u sjevernoj Dalmaciji ili zapadnoj Bosni.³¹ Također, on se ustanka dotiče i u poglavljima u kojima opisuje pojedine municipalne jedinice koje su nastale na prostoru na kojem su se desili događaji vezani za ustanak, a to su *Aquae S...*,³² *Raetinium*,³³ *Splonum*³⁴ i *Municipium S...*³⁵

U monografiji *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine* Enver Imamović je dao kratak osvrt na ustanak. Imamović spominje uzrok, najznačajnije bitke te posljedice ustanka. Međutim, u skladu s ideologijom tog doba, Imamović navodi da su protiv Rimljana prvo ustali "hrabri srednjobosanski Desidijati".³⁶ Njemu sličan pristup moguće je uvi-

djeti i u radu³⁷ u kojem problematizira problem lociranja Ardube, zaključujući da "negdašnji ponos slobodoljubiv domaćih plemena kao i žeđ za slobodom, našao je izlaz iz takvog stanja samo u jednom: latiti se oružja".³⁸ Baton Desidijatski je, naravno, okarakteriziran kao junačina. Poznato je da je bitkom kod Ardube³⁹ praktično završen Batonov ustanak. Imamović nudi historiografske pristupe o pitanju lociranja Ardube. Na osnovu činjenice da su Desidijati započeli ustanak, da su bili aktivni tokom tri godine ustanka te da se na njihovom teritoriju odigrala posljednja bitka, Imamović kaže da nema sumnje da je Arduba zapravo Vranduk.⁴⁰ Padom Ardube, "Iliri su izgubili slobodu i samostalnost".⁴¹ Ono što je na prvi pogled uočljivo jeste da Imamović ustanak promatra kroz prizmu osvajača i osvojenog, odnosno da su Iliri (baš kao i partizani) bili prisiljeni da se hrabro odupru neprijatelju. Međutim, kada je riječ o Ardubi, moglo bi se istaći da je njegova tvrdnja dosta upitna. Nažalost, Ardubu pored *Cassius-a Dio*-na ne spominje niti jedno drugo vrelo. Izvorna građa jeste ponudila informacije da su Desidijati bili ti koji su se prvi digli na ustanak i na čijoj je teritoriji završen ovaj rat. Međutim, arheološka iskopavanja još uvijek nisu potvrdila postojanje antičkog grada na području današnjeg Vranduka. Eventualne nedoumice oko lociranja Ardube otklonio bi pronalazak literarnog, epigrafskog ili arheološkog svjedočanstva. Do tada, Arduba će biti poznata kao posljednje ustaničko uporište u Batonovom ustanku.

Imamović ustanak spominje i u knjizi *Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*.⁴² On je autor poglavlja pod nazivom "Prostor Bosne i Hercegovine u prehistoriji i antici". Baš kako Bojanovski za Ilire 1988. godine navodi da su slobodoljubiv narod, to isto sada čini i Imamović. No, i

²⁷ Bojanovski 1974, 183-184; 1988, 52.

²⁸ Bojanovski 1988, 49-50.

²⁹ Džino 2011, 202.

³⁰ Bojanovski 1988, 51.

³¹ Isto, 52.

³² Bojanovski navodi da je *Aquae S...* bio municipij koji se nalazio na teritoriji koju su naseljavali Desidijati. (Isto, 144-145)

³³ Detaljan opis *Germanicus*-ovog osvajanja *Raetiniama* za-bilježio je *Cassius Dio*. Bojanovski kaže da je nakon osvajanja *Seretiona Tiberius* krenuo u odlučujući napad. Tačna lokacija *Seretiona* nije poznata, ali se spomenuti grad najvjerovatnije nalazio na *Germanicus*-ovom putu od Siscije do dinarskog razvoja. (Isto, 310)

³⁴ Dolina Unca je kao integralni dio pripadala *Dicionima*. Iz tog razloga, Bojanovski *Splonum* locira u Donjim Vrtočama (Donji Unac). Naime, "Donje Vrtoče se nalaze blizu starog puta koji je primorje vezivao s panonskim zaleđem, dakle na potencijalnom pravcu kojim je mogao nastupati i *Germanicus* 9 g. n. e. kad je zauzeo *Splonum*." (Isto, 255)

³⁵ *Municipium S...* se najvjerovatnije nalazio na teritoriji naroda *Pirusta*, koji su se zajedno sa Desidijatima do kraja borili u Batonovom ustanku. (Isto, 204)

³⁶ Imamović 1977, 43-44.

³⁷ Zanimljivo je da u ovom članku Imamović Batonov ustanak naziva "Dalmatsko-panonski rat", odnosno terminom koji je u najvećoj mjeri rasprostranjenoj u srpskoj historiografiji.

³⁸ Imamović 1978, 334.

³⁹ Kod Ardube su Iliri "pokazivali zavojevaču šta za njih znači sloboda". (Isto, 340).

⁴⁰ Isto, 345.

⁴¹ Imamović 1976, 346.

⁴² U Sarajevu je 1993. godine formiran jedan tim historičara koji je imao za cilj pripremu jedne cjelovite sinteze o Bosni i Hercegovini od prehistorije do savremenog perioda.

dalje je primjetan uticaj socijalističke ideologije.⁴³ Također, Imamović spominje kratki tok ustanka, na osnovu kojeg je moguće zaključiti da je glavni cilj veličanje Batona Desidijatskog kao nacionalnog junaka.⁴⁴ Naravno, u obzir treba uzeti da je knjiga pisana neposredno nakon posljednjeg rata na ovim prostorima, odnosno sama ideja o izdanju ove publikacije potekla je još tokom rata.

Počeci izučavanja Batonovog ustanka u XXI stoljeću

Period 1992–1995. obilježila su ratna dešavanja. Iz tog razloga, nauka je pretrpila velike gubitke. Početak novog stoljeća donio je i mnoge promjene. U prvom redu vrijedi spomenuti rad Veljka Paškvalina.⁴⁵ Riječ je o članku⁴⁶ u kojem autor problematizira problem teritorije Desidijata, zajednice iz koje je poticao predvodnik ustanka, Baton. Naime, Paškvalin posebno ističe natpis⁴⁷ na kojem se spominje *Hedum castellum Daesitiatum*, koji je konačno upotpunio znanje o teritoriji koju su naseljavali Desidijati. Po njemu *Hedum castellum* je najvjerovatnije grad ili područje u blizini današnje Breze.⁴⁸ Ovaj grad treba promatrati kao jednu određenu tačku na teritoriji Desidijata. No, riječ *castellum* može implicirati postojanje predrimskog naselja.⁴⁹ Kad je riječ o imenu Baton, Paškvalin navodi da je ovo ime dosta često u srednjodalmatinskoj izvornoj građi. Na području srednje Bosne, ime Baton se

susreće na natpisu iz Župče⁵⁰ i Mošunja.⁵¹ Pored Veljka Paškvalina, i Zdravko Marić locira *Hedum castellum Daesitiatum* u Župču kod Breze. Tu je pronađena grobnica porodice Batona.⁵² Na osnovu natpisa princepsa T. F. Valensa, Marić zaključuje da je grobnica pripadala spomenutoj porodici.⁵³ Mirza Hasan Čeman u svojoj monografiji o naselju *Aqua S...* navodi da je ustanak poznat pod nekoliko naziva, kao što su Veliki ilirski ustanak, Delmatsko-panonski ili *Bellum Batonianum*.⁵⁴

U svojoj doktorskoj disertaciji Salmedin Mesihović je veliku pažnju posvetio ustanku. Glavni fokus disertacije⁵⁵ je na Desidijatima. Na osnovu toga, Mesihović je ponudio historijat istraživanja o Desidijatima i Batonovom ustanku.⁵⁶ Fokus je i na izvorima te natpisima koji se tiču Desidijata. Također, Mesihović je pažnju posvetio analizi rijeke *Bathinus* za koju smatra da je nesumnjivo riječ o rijeci Bosni.⁵⁷ On u najvećoj mjeri, u skladu sa temom rada, analizira Batona iz naroda Desidijata.⁵⁸ U radu su prikazane bitke Batonovog ustanka, gdje se autor referirao uglavnom na izvornu građu.⁵⁹ Džino je istakao da je značajno primijetiti Mesihovićevu melan-

⁵⁰ *Batoni Liccai f(ilio) / Teuta Vietis / Sceno(!) Batonis f(ilius) / maxime natus⁵ / [S]cenocalo Batoni[s f(ilio)] / [S]caevae Batonis f(ilio) / Calloni Batonis f(ilio) / [P]rorado Batonis f(ilio) / [S]cenus Batonis f(ilius)¹⁰ / [mi]nime natus ex eis si[bi et] / [s]uis de sua pecunia fieri iu[ssit]* (ILJug III, 1591).

⁵¹ ANN•XII / MIVSBATOE / VAPARENTESE / INFILICESS /5 FECERV] *ann(os) XII[...]/ mius Bato e[...]/ va parentes e[lius(?)] / infilicess[mo?] /5 feceru[nt]* (CIL III 12779)

⁵² Marić 2004, 120.

⁵³ ILJUG III, 1582.

⁵⁴ Zapravo, naziv ustanka najčešće ovisi o mišljenju koje preovladava u nauci, a tiče se određivanja porijekla i pripadnosti indigenih zajednica koje su dominirale u ustanku. (Čeman 2004, 123)

⁵⁵ Dijelove disertacije je kasnije Mesihović izdao u vidu članaka i knjiga. Iz tog razloga, ovdje se neće ući u dublju problematiku analize doktorata. Osnovne ideje koje je iznio Mesihović je i kasnije ponovio.

⁵⁶ Mesihović 2007, 24-34.

⁵⁷ "Ime zemlje je nesumnjivo izvedeno iz imena rijeke. Ta konstatacija se može dokazati time što je ono posvjedočeno sa dva primjera i to za prve dvije dekade I st. n. e., dok se ime za zemlju javlja tek kod Konstantina Porfirogenita u X. st. Uz to područje gornjeg toka rijeke je sudeći po izvornoj građi nedvosmisleno pripadalo narodnosnoj zajednici i političkoj jedinici sa dezitijatskim imenom, pa bi bilo logični je pretpostaviti da se i prostor Gornje Bosne prije zvao po Dezitijatima nego po rijeci koja je tuda prolazila, odnosno sjekla njihovo područje." (Mesihović 2007, 80)

⁵⁸ Isto, 205-243.

⁵⁹ Isto, 360-616.

⁴³ "Bunt je započeo kod ratobornih i ponosnih Dezidijata u srednjoj Bosni." (Imamović 1998, 27)

⁴⁴ "Na tu vijest dezidijatski Baton je krenuo u tom pravcu, uhvatio je izdajnika i zaslužio ga kaznio, ali to nije moglo izmijeniti nastalu situaciju." (Isto, 18)

⁴⁵ Veljko Paškvalin rođen je u novembru 1926. godine. Studije je završio na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Već je kao student učestvovao u istraživanjima srednjodalmatinskih otoka. U Zemaljskom muzeju u Sarajevu je radio kao kustos. Preminuo je u Sarajevu 2008. godine, a pokopan je u rodnom mjestu u Betini. (Škegro 2008, 263-269)

⁴⁶ Paškvalin je članak podijelio na dva dijela. Naime, u prvom redu je prikazao teritoriju Desidijata na osnovu pisanih izvora i arheoloških ostataka, a potom je predstavio rezultate svojih arheoloških istraživanja.

⁴⁷ CIL III, 3198b (p. 2275, 2328, 19) = CIL III, 10156b = CIL XVII/4 (p. 130-122), Tab III-IV (= III 3201, 10159 cf. p. 2328¹⁹) = ILJug I, 263 = AE 2006, 1004.

⁴⁸ Paškvalin 2000, 193.

⁴⁹ Šaćić Beća 2017, 148-149.

holičnu predodžbu o nedostatku jedinstva među panonskim zajednicama i njihovo prokletstvo razjedinjenosti.⁶⁰

Ukoliko se uzme u obzir činjenica da se *Ovidius* smatra jednim od najvećih rimskih književnika, rad Salmedina Mesihovića iz 2008. godine predstavlja veliki pomak u razumijevanju važnosti Batonovog ustanka. Naime, čini se da je Salmedin Mesihović prvi prepoznao da *Ovidius* u pismu *Germanicus*-u⁶¹ spominje i Batona Desidijatskog.⁶² U dva rada iz 2009. godine, Salmedin Mesihović je problematizirao Batonov ustanak. U prvom članku analizirao je ulogu *Germanicus*-a u Iliriku, gdje je jasno naglasio da je *Velleius Paterculus* znatno umanjio *Germanicus*-ove zasluge u ustanku.⁶³ Fokus rada je na *Germanicus*-ovom osvajanju *Splonuma*, *Raetiniuma* i *Seretiona*. Naime, ukoliko se prihvati da je *Raetinium* Golubić kod Bihaća ili u samoj blizini, Mesihović zaključuje da bi se *Splonum* nalazio negdje blizu *Siscije*, a *Seretion* u unutrašnjosti. Ipak, ostaci tih gradova još uvijek nisu pronađeni.⁶⁴ Pored toga, autor je predstavio *Germanicus*-ov način osvajanja spomenutih gradova, zaključujući da se *Germanicus*-ov način osvajanja razlikovao od načina osvajanja Augustovog nasljednika Tiberija.⁶⁵ Na kraju, *Germanicus*-ovi planovi su propali te Mesihović smatra da je pounjska ofanziva bila poraz za Rimljane. Iako su na terenu Rimljani bili pobjednici, oni su se nadali da će ovom ofanzivom konačno okončati rat. Sukobi su se i dalje nastavili. Ipak, u narednom periodu rimske jedinice su uspjele da organizuju i da slome ustanike. U drugom radu Mesihović problematizira predaju Batona Breučkog, kojeg sve vrijeme gleda kao izdajnika. Mesihović smatra da je predaja na rije-

ci *Bathinus* bila rezultat ranijih dogovora između Batona Breučkog i Tiberija, ali i rezultat dogovora između pojedinaca, a ne svih ustanika.⁶⁶ No, izvorna građa o ovome "šuti", pa bi ipak trebalo biti oprezan pri donošenju ovakvih zaključaka. U obzir treba uzeti i činjenicu da su ustanicke snage pretrpjele dosta gubitaka, a rimska vojska je bila daleko bolje opremljena. U drugom radu Mesihović je nastojao rekonstruisati kada je došlo do podjele provincije Ilirik, budući da to pitanje još uvijek nije riješeno. On je došao do zaključka da je nakon 8. godine n. e. uspostavljena *ad-hoc* rimska uprava u panonskom, a nakon pada Ardube i u dinarskom pojasu. Rimljani nisu ni tokom ratnih dešavanja vršili administrativne poslove. Vjerovatno je podjela provincije izvršena poslije ustanka, a osnovni razlog podjele bio je lakše upravljanje.⁶⁷ Iako u historiografiji još uvijek ne postoji jedinstveno mišljenje oko podjele provincije, Mesihovićev rad je upotpunio znanje o ovoj problematici, a njegovu konstataciju je prihvatila većina naučnika koji se bave ilirskom prošlošću.

Edin Šaković⁶⁸ i Bego Omerčević su u *Gračaničkom glasniku* iz 2009. godine objavili radove koji se direktno tiču Batonovog ustanka. Šaković je predstavio zajednicu Breuka, kroz prizmu izvorne građe i literature. On navodi da je kod Breuka, pored svih uzroka ustanka, veliku ulogu igrala i trauma koja je još bila svježija, a koja je bila rezultat rata koji je vođen ranije, odnosno *Belluma Panonicuma*.⁶⁹ Također, po ovom autoru puno više sposobnosti u ratu pokazao je breučki Baton.⁷⁰ Kada je riječ o potezu Batona Breučkog i predaji na rijeci *Bathinus*, Šaković smatra da je Baton Breučki bio suočen sa velikim poteškoćama te da je ovaj potez bio sasvim logičan. Breuci

⁶⁰ Džino u doktorskoj disertaciji Salmedina Mesihovića prepoznaje jugoslavensku perspektivu. (Džino 2009b, 33)

⁶¹ Samo pismo napisano je u patetičnom tonu. Naime, *Ovidius* je bio protjeran iz Rima te je želio dobiti milost i ponovo život nastaviti u Vječnom gradu. (Mesihović 2008, 91)

⁶² Ovid. *Ex Ponto*. 2.1. "Maxima pars horum uitam ueniamque tulerunt, in quibus et belli summa caputque Bato." (Većini od njih je dodijeljen život i oprost, među njima i Batonu, glavnom starješini rata.)

⁶³ *Velleius Paterculus* je bio "zaljubljenik" Tiberija i njegovih dostignuća, pa je sve ono što je *Tiberius* radio *Velleius* još više preuveličao.

⁶⁴ Mesihović 2009a, 20.

⁶⁵ *Germanicus*-ova taktika se zasnivala na dugotrajnom iscrpljivanju ustanika, dok je *Tiberius* želio brzo riješiti ovaj rat. (Isto, 24).

⁶⁶ Mesihović 2009b, 29.

⁶⁷ Mesihović 2010b, 92-93

⁶⁸ Šaković je kao učesnik skupa u Zagrebu predstavio ulogu Breuka u Batonovom ustanku. U sažecima izlaganja kao naslov njegovog rada stoji "Breuci u vrijeme Panonsko-dalmatinskog rata", dok je u *Gračaničkom glasniku* naslov izmijenjen i glasi "Breuci – najstariji imenom poznati stanovnici sjeveroistočne Bosne".

⁶⁹ Šaković 2009, 18; O *Bellum Panonicum* vidjeti: Domić Kunić 2006; Mesihović / Šaćić 2015, 197-201.

⁷⁰ Šaković smatra da se Baton Desidijatski, umjesto što je krenuo na *Salonu*, trebao uputiti u *Sirmium*. Zanimljivo je da Mesihović, koji inače postupak Batona Breučkog karakterizira kao izdaju, navodi da je desidijatski Baton u toku čitavog ustanka pokazivao iznimnu pokretljivost. (Šaković 2009, 19; Mesihović 2018b, 330)

su podnijeli najveću žrtvu u prve dvije godine rata.⁷¹ Svakako, teritorija koju su naseljavali Breuci predstavljala je važno mjesto tokom čitavog antičkog perioda. Međutim, iako je Baton Breučki pokazao veliku sposobnost, ni u kom slučaju ne treba umanjivati zasluge i Batona Desidijatskog, na čije je insistiranje, bar sudeći po izvorima, došlo do ustanka. Ipak, Šakovićev rad je jedini članak u savremenoj bosanskohercegovačkoj historiografiji koji se bavi kulturnohistorijskim razvojem Breuka te koji kroz perspektivu Breuka analizira ustanak.

S druge strane, Bego Omerčević je predstavio posljedice Batonovog ustanka. Autor je sagledao posljedice kroz tri glavna procesa, a to su kolonizacija, urbanizacija i romanizacija. Omerčević navodi da su nakon Batonovog ustanka Rimljani pokrenuli gradnju cesta, a posebno se tu ističe već spomenuti namjesnik Publije Kornelije Dolabela.⁷² Kada je riječ o procesu kolonizacije, ona je neodvojiva od procesa urbanizacije, a na njih se nadovezuje i romanizacija.⁷³ Iako naslov rada ukazuje na to da će se baviti posljedicama ustanka, Omerčević se u svom pisanju najviše osvrnuo na izgradnju saobraćajne infrastrukture. Time je zanemario i nedovoljno obradio sve ostale posljedice ustanka, koje su bile mnogobrojne, od stradanja lokalnog stanovništva do kulturološko-društvenih promjena. Ukratko, može se istaći da Omerčević nije u punoj mjeri iskoristio potencijal teme koju je naslovio u ovom radu.

Prva monografija o Velikom ilirskom ustanku

Dvojezično izdanje knjige Adnana Busuladžića o rimskim vilama na području Bosne i Hercegovine predstavlja veliki doprinos izučavanju naučnih tema koje su dugo vremena bile marginalizirane u nauci. Na početku ove knjige autor se ukratko osvrnuo na dugogodišnje sukobe Rimskog Carstva i ilirskog stanovništva, odnosno kako ih on naziva ilirskih *plemena*. Busuladžić je pravilno ocijenio da su nagomilani problemi doveli do

⁷¹ Šaković 2009, 21.

⁷² Omerčević 2009, 51-53.

⁷³ Karakala je 212. godine izdao edikt, prema kojem su svi stranci dobili rimsko građanstvo. U skladu s tim domaći ljudi su uzimali novo tročlano ime. (Omerčević 2009, 54)

ustanka, pod vodstvom dvojice Batona. U nekoliko rečenica predstavljen je kratki tok događaja, od kojih Busuladžić posebno izdvaja predaju na rijeci *Bathinus*, koju identificira sa rijekom Bosnom.⁷⁴ Već spomenuti naučnik Salmedin Mesihović se kroz svoja istraživanja sistematski bavio etnogenezom Desidijata.⁷⁵ Veliku poteškoću u razumijevanju porijekla imena Desidijata⁷⁶ predstavlja i nedostatak izvorne građe, budući da se sva saznanja o njima crpe iz pera grčkih i rimskih pisaca. Mesihović zaključuje da ilirski etnički kompleks nije mogao naglo nestati rimskim osvajanjem, već je bio izložen procesu romanizacije.⁷⁷ Kod ilirskih naroda veliku ulogu je igrao totemizam,⁷⁸ pa su tako i imena pojedinih naroda proizašla iz totemizma. Na osnovu činjenice da je kod *Dezidijata* veliku ulogu imalo stočarstvo, Mesihović zaključuje da bi upravo u etimološkom značenju njihovog imena trebalo usmjeriti na stočarsku djelatnost. Da bi potkrijepio svoju tezu, on navodi da u albanskom jeziku postoji riječ *dash*, što zapravo znači ovan. Desidijati su najvjerovatnije "narod ovna".⁷⁹ U drugom se radu bavio promjenama u identitetu Desidijata koje su nastupile usljed procesa romanizacije. Naime, u skladu s tim da Mesihović ustanak promatra kroz prizmu nepostojanja jedinstva između ustanika, on navodi da je ustanak pokazao da zajednički identitet nije imao trajni karakter.⁸⁰ On pravilno zaključuje da romanizacija nije proces koji se desio odjednom, ali nakon završetka romanizacije obrisi ranijih Desidijata više ne postoje.⁸¹ U daljem tekstu, autor problematizira

⁷⁴ Busuladžić 2011, 15-16.

⁷⁵ U radu objavljenom u Prilozima instituta za istoriju predstavio je porijeklo imena Desidijata, dok drugi rad iz 2011. godine nosi naziv "Transformacija identiteta Desidijata kroz proces romanizacije, Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju", a objavljen je u Zborniku radova Instituta za istoriju.

⁷⁶ U odnosu na Mesihovića, Danijel Džino smatra da se ne može govoriti o jedinstvenom desidijatskom identitetu (Džino 2009a).

⁷⁷ Mesihović 2011a, 16.

⁷⁸ O prisutnosti totemizma kod Ilira vidjeti: Stipčević 1989, 157-158.

⁷⁹ Mesihović 2011a, 17.

⁸⁰ Mesihović 2011c, 192.

⁸¹ "Nakon završetka političke romanizacije Desidijata više nema, pa i oni dijelovi koji su slabije kulturno romanizirani nemaju osjećaj pripadnosti nekoj autohtonoj politici i njenoj tradiciji, nego se i oni u tom pogledu identificiraju kao rimsko provincijalno stanovništvo Gornje Bosne i lašvanskog porječja, pogotovu ako su bili slobodni i samim tim bili i nositelji rimskog građanstva." (Mesihović 2011c, 195)

proces političke romanizacije, odnosno primanje rimskog državljanstva.⁸²

U elektronskom izdavaštvu Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu, 2011. godine predstavljena je knjiga *Rimski vuk i ilirska zmi-ja. Posljednja borba*. Naime, riječ je o prvoj knjizi na južnoslavenskim jezicima koja je u potpunosti posvećena Velikom ilirskom ustanku, a predstavlja dio izuzetno obimne doktorske disertacije Salmedina Mesihovića. Prvi dio knjige autor je posvetio izvornoj građi koja spominje ustanak. Posebno je značajno što je Mesihović raspravljao o vjerodostojnosti korištenih izvora, naročito analizi djela *Velleius-a Paterculusa* i *Cassius-a Dio-na*.⁸³ Za razliku od Pašalića koji smatra da nema dokaza da su Rimljani uspostavili vlast duboko u unutrašnjosti Ilirika,⁸⁴ Mesihović navodi da je ona trajala već desetljećima.⁸⁵ Samo poglavlje "Zamagljeno sjećanje" u knjizi ukazuje na to da o Batonovom ustanku ne postoji veći broj radova.⁸⁶ Mesihović zaključuje da je Batonov ustanak "neplanska" pobuna, odnosno da nije postojala ideologija slobode Ilira, nego se razvila prilikom regrutacije za ratovanje u Germaniji. Teško stanje u kojem su se nalazili domaći stanovnici dovelo je do pobune, prvenstveno porezi, eksploatacija rudnika i česti pozivi za mobilizaciju. Zapravo, autor zaključuje da su temeljni uzroci nezadovoljstva bili primarno ekonomske prirode.⁸⁷ Mesihović je uspio dokazati da je pobuna najprije započela među Desidijatima na čelu sa Batonom Desidijatskim. Kada je riječ o glavnom protagonistu ustanka, desidijatskom Batonu, Mesihović smatra da je on

bio politički dužnosnik desidijatske politije i jedan od zapovjednika čete koja je trebala biti upućena u rat protiv Markomanskog Kraljevstva.⁸⁸ U djelu je opisan detaljan tok rata na temelju izvorne građe. Za razliku od Šakovića koji smatra da je puno više sposobnosti u ratu pokazao breučki Baton,⁸⁹ Mesihović veliča ličnost i postupke Batona Desidijatskog.⁹⁰ S druge strane, on navodi da je Baton Desidijatski imao i određene mane. Međutim, i te mane on nastoji "ublažiti" navodeći da je sve činio zbog zajedničkog cilja (oslobađanja od Rimljana), ali da njegovi sunarodnici to nisu prihvatili.⁹¹ Čak bi se moglo reći da u nekom neoromantičarskom duhu Mesihović poredi Batona Desidijatskog sa kraljem Tvrtkom i Josipom Brozom Titom.⁹² On ne spominje motive i lične ambicije dvojice vođa ustanka, kako to kasnije čine Džino i Domić Kunić.⁹³ Kada je riječ o jednom od najznačajnijih događaja u ustanku, predaji na rijeci *Bathinus*, Mesihović ponavlja ono što je i ranije izrekao. Baton Breučki je izdajnik.⁹⁴ Završni dio knjige autor je posvetio problematiziranju brojčanog stanja ustanika, dolazeći do cifre od 550.000 do 600.000 osoba.⁹⁵ Posebnu vrijednost djelu daje činjenica da se na kraju nalaze karte, koje je lično izradio autor, a na kojima su prikazana kretanja ustanika. Kada se navedeno sumira, može se zaključiti da ovo djelo predstavlja značajan iskorak u kontekstu problematiziranja ustanka unutar jednog monografskog okvira. Pored poznavanja ilirske prošlosti, autor odlično poznaje rimsku povijest. Međutim,

⁸² Intenzivnije primanje rimskog građanstva započelo je u vrijeme cara Trajana, pa se Trajanovo gentilno ime *Ulpianus* susreće na nizu epigrafskih spomenika. (Mesihović 2011c, 197-200)

⁸³ Mesihović 2011b, 3-33.

⁸⁴ Pašalić 1975, 420; 2009, 93.

⁸⁵ Mesihović navodi da bi teško bilo zamisliti regrutaciju Desidijata, a da nije postojala stvarna rimska vlast. Pored toga, porezi koje je propisivala Rimski država ne bi postojali te ne bi dolazilo do većeg naseljavanja rimskih veterana. Teško je zamisliti da su August i njegovi saradnici pokrenuli osvajanje Germanije, a da su u zaleđu "ostavili neprijatelje". (Mesihović 2011b, 38-42)

⁸⁶ Naime, Mesihović ističe da je Veliki ilirski ustanak označio prekretnicu u razvoju ovih prostora, a i doveo do mnogih promjena u Carstvu. Ali, i pored toga, ustanak u široj evropskoj i svjetskoj javnosti ne zauzima ono mjesto koje mu pripada. (Mesihović 2011b, 146)

⁸⁷ Mesihović 2011b, 153-194.

⁸⁸ Mesihović 2011c, 184.

⁸⁹ Šaković 2009, 19.

⁹⁰ "Možemo slobodni reći da je Baton Desidijatski, više od svih drugih vođa ustanka, predstavljao istinski 'alter ego' čitavog ustanka, čiji je duh i potrebe on najbolje shvaćao i primjenjivao. Sa Batonom Desidijatskim je i započeo ustanak zapadnobalkanskih i panonskih naroda i sa njim se i završio." (Mesihović 2011c, 195)

⁹¹ Mesihović 2011c, 195.

⁹² Isto, 1.

⁹³ Džino / Domić Kunić 2013, 175.

⁹⁴ Osnovni uzrok poraza pobunjenih ilirskih jedinica ležao je u počinjenoj izdaji Batona Breučkog. Nije tim potezom samo narušeno jedinstvo ustanka, zajednički ustroj otpora, Savez i oružana borba, nego je primarno narušeno načelo međusobnog povjerenja unutar ustaničkih snaga. (Mesihović 2011c, 452-453)

⁹⁵ Mesihović 2011c, 438; Pored Mesihovića, brojem ustanika bavio se i Danijel Džino. Džino je došao do brojke od 69.000 vojnika, tj. 100.000 pješaka i 9.000 konjice, odnosno 85.000 pješaka ako se uzme srednja vrijednost. (Džino 2006, 153-154).

na prvi pogled uočljivo je da Mesihović ustanak promatra kroz prizmu nepostojanja jedinstva među ustanicima. Ono što je bitno istaći jeste da izvorna građa ne donosi skoro nikakve podatke o ustanicima, "običnim" ljudima bez čije snage i moći ne bi bilo moguće ratovanje pune tri godine. Učiteljica života je dugo vremena bila nauka u čijem su fokusu interesovanja bile velike ličnosti. Iako su Baton Desidijatski, ali i Breučki, bili ti koji su okupili svoje sunarodnjake, bez podrške ostalih rat bi zasigurno brzo bio završen. Najveću poteškoću u analiziranju ovakvih tema predstavlja nedostatak izvorne građe.

Salmedin Mesihović se bavio epigrafskim spomenicima pronađenim na teritoriji nekadašnjeg Ilirika u knjizi *Antiqvi homines Bosnae*. U radu je obrađena i ličnost Batona Desidijatskog, za kojeg Mesihović tvrdi da u vrijeme ustanka nije imao više od 35 godina. Pored Batona, spominje i njegovog sina Skevu. Izuzev *Cassius Dio*-na, Skevin lik se ne susreće više u izvorima.⁹⁶ Vezano za gradove koji se spominju u ustanku, Mesihović obrađuje *Splonum* i *Raetinium*. Potonji grad locira u Golubić kod Bihaća ili bar u blizini, a sudeći po tekstu *Cassius*-a *Dio*-na, tu se nalazio i *Splonum*.⁹⁷ Autor se dotakao i uloge Japoda u ustanku smatrajući da je njihov teritorij bio podijeljen na dva dijela, lojalni i ustanički. Inače, prostor današnje sjeverozapadne Bosne je u velikoj mjeri stradao tokom ustanka.⁹⁸ Vrijednost ove knjige leži u činjenici što su na jednom mjestu sabrani epigrafski spomenici pronađeni na teritoriji Bosne i Hercegovine, ali i okoline.

Amra Šaćić u članku "Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Naresa (*civitas Narensium*)" iznijela je zaključak da su Naresi učestvovali u ustanku, napominjući da izvorna građa o ovom "šuti". Autorica je svoju tezu potkrijepila činjenicom da je stočarstvo bilo osnovna grana preživljavanja spomenutog naroda. Samim tim, kako je jedan od glavnih uzroka pobune pojava "skupog novca", teško je zamisliti da Naresi nisu dali podršku ustanicima.⁹⁹ Čini se da je autorica bila na pravom putu, jer bez podrške ovog naroda, posao

⁹⁶ Dio 56.16.1. "U međuvremenu, Baton je Tiberiju poslao svog sina Skeuasa, obećavši predaju sebe i svojih sljedbenika ako on dobije milost."

⁹⁷ Mesihović 2011d, 366.

⁹⁸ Isto, 372-373.

⁹⁹ Šaćić 2012, 100.

ustanika bi bio otežan. Osim toga, njihova teritorija se nalazila na važnim putevima kojim su se kretale i ustaničke snage. Također, Šaćić Beća se bavila i ulogom Desidijata u ustanku u članku "Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?". Ona spominje *Velleius*-a *Paterculus*-a koji je zabilježio da je zemlja Desidijata planinska i puna uskih prolaza. Također, na osnovu njegovog podatka o predaji na rijeci *Bathinus*, autorica zaključuje da područje donjeg toka spomenute rijeke nije pripadalo Desidijatima.¹⁰⁰

Porijeklom imena Baton¹⁰¹ i ulogom Batona u ustanku ponovo se bavio Salmedin Mesihović u radu "Baton – prilozi istraživanja naše ilirske i antičke baštine". Naime, kada je riječ o Batonu Desidijatskom, autor ponavlja da se on nalazio u dobi kada je mogao svojim iskustvom, znanjem i harizmom da podigne ustanike. Mesihović obrađuje doprinos Batona Desidijatskog u ustanku, navodeći bitke u kojima je učestvovao.¹⁰² Pored Batona Desidijatskog, u fokusu je i Baton Breučki, tretiran, naravno, kao izdajnik.¹⁰³ U ovom članku autor se bavio i epigrafskim spomenicima na kojima se spominje ime Baton, zaključujući da se to ime najviše sačuvalo u desidijatskom području. Također, ovo ime bi se na neki od južnoslavenskih jezika moglo prevesti kao Dobri, Dobrivoje, Dobran ili Blagoje.¹⁰⁴

Pored ovih radova, vrijedi spomenuti i knjigu Salmedina Mesihovića i Amre Šaćić *Historija Ilira*.¹⁰⁵ Jedno posebno poglavlje posvećeno je problematici Batonovog ustanka. Autori su predstavili uzroke, tok i posljedice ustanka ulazeći čak i u dublju analizu pojedinih fenomena. Posebno je pažnja posvećena uzrocima ustanka, bez kojih je nemoguće razumjeti čitav tok ustanka i njegov značaj. Autori su jasno prepoznali da je glavni uzrok neadekvatno sakupljanje poreza, pojava "skupog" novca, bahatost rimskih funkcionera te

¹⁰⁰ Šaćić Beća 2018b, 151.

¹⁰¹ Mesihović u ovom radu navodi da je najstariji spomen ilirskog imena Baton sačuvan u djelu Tita Livija *Ab urbe condita*. Također, *Cassius Dio* spominje Batona gladijatora. (Mesihović 2014b, 39-40)

¹⁰² Mesihović 2014b, 23-33.

¹⁰³ Isto, 34-38.

¹⁰⁴ Isto, 119.

¹⁰⁵ *Historija Ilira* je prvi udžbenik koji su napisali domaći autori na bosanskom jeziku te predstavlja pravi pomak u istraživanju prošlosti ilirskih naroda. Knjiga može poslužiti kao odlična osnova naučnicima da započnu kvalitetna istraživanja na osnovu tema koje su ovdje spomenute.

regrutacija domaćeg stanovništva.¹⁰⁶ Mesihović i Šaćić su se fokusirali i na bitke ustanka, navodeći da su u početku tri glavna središta borbi *Salona*, *Siscia* i *Sirmium*. Fokus je i na stvaranju saveza dvojice Batona i njihovim zajedničkim akcijama. Na kraju su istaknute posljedice ustanka, gdje su autori naveli da su najveće gubitke pretrpjeli Desidijati i Pirusti. Ipak, najznačajnija posljedica je podjela provincije Ilirik.¹⁰⁷ Mesihović i Šaćić su istakli da "je antička izvorna građa posvetila dostojnu pažnju Velikom ilirskom ustanku od 6. do 9. god. n. e."¹⁰⁸ Naime, ukoliko se kompariraju drugi događaji, poput *Bellum Panonicum*, činjenica je da o Batonovom ustanku postoji dosta više podataka. Ipak, i pored toga, mnoga pitanja su i dalje neriješena. Premda je monografija produkt zajedničkog rada, iz sadržaja poglavlja koja se odnose na ustanak naslućuje se da je autor tog dijela teksta koji se odnosi na rimska osvajanja, pa time i na Batonov ustanak, Mesihović. Zaključci i teze su bliži metodološkom pristupu koji se prepoznaje u Mesihovićevom naučnom opusu u odnosu na metodološke postavke na kojima svoj rad temelji Šaćić Beća.

Na kraju treba istaći i tri magistarska rada odbranjena na Filozofskom fakultetu u Sarajevu te doktorsku disertaciju odbranjenju u Ljubljani.¹⁰⁹ Prvi magistarski rad potiče iz pera Dženana Brigića koji ustanak sagledava iz perspektive Breuka. Budući da se njegov magistarski rad tiče Panonije, Brigić navodi da je *Velleius Paternulus* usputno opisao dešavanja u Panoniji, navodeći da mu je cilj pisanje nove knjige. Autor se u svom magistarskom radu referira na izvornu građu koja spominje Breuke kao i njihov doprinos u ustanku.¹¹⁰ Također, Brigić je ukratko predstavio tok Batonovog ustanka kroz relevantnu literaturu i izvornu građu.¹¹¹ Autor drugog rada je Moamer Šehović na temu *Sarajevo u antičko doba*. Šehović nije ulazio u detalje ustanka. Istaknuo je da je rat vođen sa promjenljivom ratnom srećom, a da je

ključni trenutak u ustanku bila predaja na rijeci *Bathinus*.¹¹² Treći magistarski rad u kojem se spominje ustanak je rad Aldina Čatića. Naime, za razliku od Šehovića, Čatić je puno više pažnje posvetio ustanku. Autor je naveo uzroke, tok i posljedice ustanka. U njegovom radu dominiraju monografije iz bosanskohercegovačke i hrvatske naučne zajednice. Zanimljivo je da bitku kod Ardube Čatić poredi sa bitkom kod Metuluma.¹¹³ Također, Čatić navodi da su uzroci ustanka kompleksni, ali da su Rimljani konačno shvatili da moraju na drugačiji način upravljati Ilirikom. Posebno se to odnosi na područje Gornje Bosne, gdje je došlo do izgradnje mnogih putnih komunikacija.¹¹⁴ Primjetno je da se Brigićev rad jasno razlikuje od ova dva. On ustanak sagledava kroz perspektivu Breuka, dok je Šehovićev i Čatićev fokus na Desidijatima. Amra Šaćić (Beća) se u svojoj doktorskoj disertaciji dotakla Batonovog ustanka. Autoricin fokus je bio na izvornoj građi, ali i relevantnoj literaturi prilikom oslikavanja najvažnijih događaja u ustanku. Pored izvorne građe, autorica je istakla da se ustanak spominje i na nekoliko epigrafskih spomenika.¹¹⁵ Ono što je kao posljedicu ustanka Šaćić istakla jeste da je pobuna pokazala Rimljanima da trebaju podijeliti vojno zapovjedništvo nad Ilirikom u dvije pokrajine, ne samo u svrhu lakše kontrole već i kako bi se spriječila koncentracija vojne i političke moći u rukama jednog legata.¹¹⁶

Batonov ustanak kao jedan od najznačajnijih događaja nacionalne historije?

Edin Veletovac se bavio Oktavijanovim osvajanjem Zapadnog Ilirika kroz prizmu kasnoantičkih autora. Svakako, kasnoantički izvori se obimom i kvalitetom podataka o ustanku ne mogu mjeriti s izvorima iz perioda principata, ali se u njihovim radovima mogu pronaći

¹⁰⁶ Mesihović / Šaćić 2015, 208-210.

¹⁰⁷ Isto, 223.

¹⁰⁸ Isto, 224.

¹⁰⁹ Riječ je o doktorskoj disertaciji Amre Šaćić (Beća) koja je odbranjena u Ljubljani. Ovaj rad se posmatra u okviru bosanskohercegovačke historiografije, budući da je Šaćić Beća trenutna zaposlenica Filozofskog fakulteta u Sarajevu i u najvećoj mjeri svojim radovima doprinosi razumijevanju "bosanskohercegovačke antičke prošlosti".

¹¹⁰ Brigić 2014, 131-136.

¹¹¹ Isto, 125-130.

¹¹² Šehović 2015, 73-74.

¹¹³ Čatić 2019, 48. Naime, prilikom borbi za Metulum povrijeđen je Oktavijan August. Neke Metuljanke su se bacale sa djecom u naručju kako ne bi pale u rimsko ropstvo, baš kao što su to činile "ilirske" žene pod Ardubom. (Mesihović / Šaćić 2015, 183)

¹¹⁴ Čatić 2019, 53.

¹¹⁵ Šaćić 2016, 65-66.

¹¹⁶ Isto, 71.

određeni detalji koji oslikavaju najviše duh vremena u kojim su autori živjeli. Veletovac je istakao da samo dva kasnoantička izvora spominju Batonov ustanak, a to su Jeronim i Jordanes. Jeronim navodi da je *Tiberius* svojoj vlasti podvrgnuo Delmate i Sarmate. Kako su Delmati u ovom ustanku vodili sporednu ulogu, Veletovac zaključuje da je Jeronim najvjerojatnije mislio na Dalmatince jedne administrativne oblasti. Kada je riječ o Jordanesu, on je prenio podatke da su Delmati, kao i Panoni, vršili razbojništva, ali da ih je porazio August.¹¹⁷ Rad Edina Veletovca "Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih izvora" predstavlja važan segment razumijevanja problematike Batonovog ustanka. Naime, većina naučnika koji se bave ustankom njegov tok zasnivaju na radovima onih koji su živjeli u periodu principata. Međutim, spominjanje Batonovog ustanka u djelima kasnoantičkih autora ukazuje na činjenicu da je ovaj ustanak ostao u kolektivnom sjećanju ljudi kasnijeg perioda i da se priča o njemu prenosila s koljena na koljeno. Važno je ispitati i razloge i motive pisanja kasnoantičkih autora. Također, Veletovac je predstavio da je Rufije Fest spomenuo da je pokoren ilirski kralj Baton, ali autor navodi da je najvjerojatnije riječ o nekom drugom Batonu iz perioda *Bellum Panonicum*, a ne vođama Velikog ilirskog ustanka.¹¹⁸

U tri rada iz 2018. godine Salmedin Mesihović se ponovo bavio Velikim ilirskim ustankom. U prvom radu, koji je objavljen u *Radovima Filozofskog fakulteta u Sarajevu* pod nazivom "Baton Dezitijatski, dezidijatska politija i vizija ustanka", Mesihović u početku spominje "kratku biografiju"¹¹⁹ Batona Desidijatskog, a potom se osvrće na izvore i epigrafske spomenike. Kada je riječ o desidijatskoj politiji, Mesihović iznosi zaključak da se ona može promatrati kao vojni savez u koji su se udružila plemena i narodi, poredeći tu politiju sa Samnitskom ligom.¹²⁰ Autor se dalje osvrće na uzroke ustanka, komparirajući ih sa promjenama koje su se desile u Rimskom Carstvu te onim što je August uradio za Rimsko Carstvo. Iako je prvi rimski princeps nastojao

spriječiti zloupotrebe rimskih predstavnika, domaće ilirsko stanovništvo nije imalo dovoljno novca te se pobunilo.¹²¹ Najznačajnije istupanje desidijatskog elementa Mesihović vidi u predaji Batona Breučkog, a potom i kažnjavanja od strane Batona Desidijatskog.¹²² Posljednji dio članka Mesihović je posvetio viziji ustaničkog saveza zaključujući da su saveznici imali ideju trajnije političke formacije.¹²³ Također, Mesihović je u radu "Predstave ilirskih ethnē u *augusteumu* u Afrodisiu" analizirao koji se to ilirski narodi spominju na ovom spomeniku. Kompleks je posvećen boginji Afroditi. Naime, na tom natpisu su identificirana četiri naroda iz Ilirika, a to su Japodi, Andizeti, Pirusti i Dardanci. Pored toga, autor donosi podatke da je natpis na određenim mjestima oštećen, a možda je krio imena još nekih ilirskih naroda koje je osvojio August. Rad Mesihovića ukazuje na činjenicu da je nužno prilikom rekonstrukcije Augustovog načina osvajanja Zapadnog Balkana i njegovih ciljeva pažnju posvetiti i sačuvanim spomenicima.¹²⁴ Moguće da spomenici kriju neka nova saznanja koja bi upotpunila sliku njegove vladavine, ali i značajno obogatila razumijevanje ilirske prošlosti.

Iz pera Salmedina Mesihovića izašla je još jedna monografija pod nazivom *Bitka za Ilirik*, koja predstavlja dopunjeno izdanje knjige *Rimski vuk i ilirska zmija. Posljednja borba* iz 2011. godine. Za razliku od ranije, autor sagledava ustanak kroz opće prilike u Rimskom Carstvu. Ovaj put Mesihović je ponudio hrestomatiju literarnih izvora koji se dotiču Velikog ilirskog ustanka.¹²⁵ Samim tim, kako historičari svoja istraživanja temelje na izvornoj građi, izvori koje je predstavio Mesihović sigurno da omogućavaju lakšu rekonstrukciju događaja. Također, knjiga je obogaćena novim poglavljem "Desidijatski 'bog

¹²¹ Isto, 97.

¹²² Isto, 98.

¹²³ Naime, u skladu s tim što je Mesihović poznat po tome što veliča postupke Batona Desidijatskog, a s druge strane Batona Breučkog promatra kao izdajnika, autor zaključuje da je Baton Desidijatski imao za cilj stvaranje jedne trajne organizacije. Čak i sama činjenica da je on kaznio izdajnika ukazuje na njegovu želju. Zapravo, savez nije bio samo neka trenutna organizacija. (Mesihović 2018a, 99-101)

¹²⁴ Dragana Grbić navodi činjenicu da bi se u narednom periodu pažnja trebala posvetiti analiziranju spomenika, koji su igrali važnu ulogu u propagandnom djelovanju Oktavijana Avgusta. (Grbić, 2011)

¹²⁵ Mesihović 2018c, 138-139.

¹¹⁷ Veletovac 2017, 160-161.

¹¹⁸ Isto, 157-158.

¹¹⁹ Misli se na pretpostavljene godine rođenja i mjesto, budući da se o Batonu podaci crpe samo na osnovu tri godine ustanka.

¹²⁰ Mesihović 2018a, 91-92.

Mars” u kojem autor predstavlja sačuvan arheološki materijal ilirskog naroda Desidijata. Na kraju, Mesihović je predstavio historiju istraživanja ilirske prošlosti. Ukratko je dat osvrt na antičke izvore, a zatim na pojedina djela, poput *Kraljevstva Slavena* Mavra Orbinija. Autor je ukazao na historiografiju o ilirskoj prošlosti od XIX stoljeća do današnjih vremena naglašavajući da “iliroslavenstvo ne pretendira da ugrožava postojanje modernih srpske, hrvatske, bošnjačke i crnogorske, pa i slovenačke nacije”. Knjiga je obogaćena i novim kartama i slikovnim prikazima. Studija Salmedina Mesihovića, duboko fundirana na izvornoj građi, vjerno oslikava dešavanja u Velikom ilirskom ustanku. Ona predstavlja rezultat dugogodišnjeg istraživanja autora i konačno su na jednom mjestu sabrani izvori o ustanku. Upravo, ovaj događaj knjigom *Bitka za Ilirik* dobija svoje zasluženno mjesto u historiografiji o Velikom ilirskom ustanku. Knjiga je pisana svestrano i predstavlja korak naprijed u razumijevanju ove teme te je opskrpljena neophodnim naučnim aparatom.

Na kraju vrijedi spomenuti zajednički rad Amre Šaćić Beća i Edina Veletovca pod nazivom “Roman conquest of the Sarajevo Region and its consequences on the example of urbanism and Early Christian (*Late Antique*) architecture” iz 2019. godine koji je objavljen u časopisu *Acta Illyrica*. U ovom radu autori su ponudili hronološki pregled moderne literature koja govori o rimskom osvajanju Sarajevske regije. Vezano za ustanak, istaknuto je da za prve dvije godine ratovanja nije došlo do sukoba na području današnjeg Sarajeva.¹²⁶ Naime, sve dok se Baton Breučki nije predao na rijeci *Bathinus*, sukobi su se uglavnom odvijali u panonskom dijelu Ilirika, na teritoriji Breuka.¹²⁷ Zanimljivo je da autori predaju Batona Breučkog ne tretiraju kao izdaju. Naime, oni govore da je Baton Breučki učinio najbolje što je mogao da zaštiti svoj narod od daljih nevolja. Ova odluka koštala ga je života. Kako je poznato, Baton Desidijatski je održao skupštinu na kojoj je izglasano da se Breučki uhvati te Šaćić Beća i Veletovac navode da je to prvi oblik parlamentarizma na ovim prostorima. Kraj Batonovog ustanka označio je novu epohu u historijskom razvoju današnje

bosanskohercegovačke prijestolnice. U narednih pet vijekova Sarajevska regija je bila područje u kojem je lokalno stanovništvo živjelo u skladu sa rimskim civilizacijskim naslijeđem.¹²⁸ Rad Šaćić Beća i Edina Veletovca pokazuje koliko je Batonov ustanak na primjeru Sarajevske regije bio značajan.

Samim završetkom ustanka, desile su se mnoge promjene. To ukazuje na činjenicu da bi se u narednom periodu, pored toka rata, pažnja trebala posvetiti upravo njegovim posljedicama. Brojnost spomenutih radova, kao i spoznaja da o Batonovom ustanku postoji cjelovita monografija, pokazuje da je taj događaj u odnosu na raniji period, konačno, našao svoje mjesto u povijesti ovih prostora te da se smatra sastavnim dijelom nacionalne prošlosti. Posebno je to vidljivo u radovima Salmedina Mesihovića koji nastoji popularizirati ustanak i ličnost Batona Desidijatskog, kojeg čak poredi sa kraljem Tvrtkom i Josipom Brozom Titom. Ipak, za razliku od Danijela Džine koji svoj rad temelji na kritičkoj analizi, većina bosanskohercegovačkih naučnika koji se bave ustankom, izuzev Mesihovića, fokusira se na deskripciju izvorne građe.

Summary

The Great Illyrian Rebellion in the Works of Bosnian-Herzegovinian Scientists

Based on all the above, it is quite clear that Baton's uprising is one of the most significant events in Bosnia and Herzegovina's past. The most significant battles were fought in this area, and to all this we must add the fact that Bato Daesidiatei most likely came from the territories that are now part of Bosnia and Herzegovina. Yet it is evident that events are not observed through the prism of the time in which they occurred, but through the prism of the time in which scientists who write and act. The change in ideology also led to a different view of the past. However, it should be noted that in the countries of the former Yugoslavia, only in Bosnia and Herzegovina was a complete synthesis dedicated to the Great Illyrian

¹²⁶ Šaćić Beća / Veletovac 2019, 36.

¹²⁷ Isto, 36.

¹²⁸ Isto, 37-38.

Uprising. It is the result of Salmedin Mesihović's writing. It is important to point out that scientists should pay attention to the critique of the original material and its comparison, and less to its description.

Izvori

Dio Cassius, Dio's Roman history, ur. E. Cary, LCL, Cambridge (Mass.) 1954.

Dio Cassius, Roman History, Dio's Roman History in Six Volumes, Halcyon Classics, ur. H. B. Foster, Houston (Tex.) 2010.

Literatura

Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela XLVII, CBI 2, ANU-BiH, Sarajevo 1974.

Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba, Djela LXVI, CBI 6, ANUBiH, Sarajevo 1988.

Brigić, Dž. 2014, Istočni dio Panonije u protohistoriji i klasičnom periodu rukopis završnog magistarskog rada, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2014.

Busuladžić, A. 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2011.

Čatić, A. 2019, Gornji tok rijeke Bosne u principatu (I-III stoljeća), rukopis završnog magistarskog rada, Filozofski fakultet Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo 2019.

Ćeman, M. H. 2004, Res Publica Aquarum S..., u: Ćeman, M. H. (ur.) Ilidža – Sarajevo – Cultural and Historical Monograph, Sarajevo 2004, 122-169.

Dodig, R. 2005–2006, In memoriam Carl Patsch (1865–1945), Magazin za (političku) kulturu i društvena pitanja "Status" 8, Mostar 2005–2006, 153-155.

Domić Kunić, A. 2006, Bellum Panonicum (12–11 pr. Kr.) posljednja faza osvajanja Južne Panonije, VAMZ 3s, XXXIX, Zagreb 2006, 59-164.

Džino, D. 2006, Velleius Paterculus and the Panonii: Making up the numbers / Velej Paterkul i Panoni: premetanje brojki, Godišnjak Centra za balkanološka pitanja 33, Sarajevo 2006, 145-161.

Džino, D. 2009a, "Dezidijati": Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija, Godišnjak XXXVIII, CBI 36, Sarajevo 2009, 75-97.

Džino, D. 2009b, The Bellum Batonianum in Contemporary Historiographical Narratives, Arheološki radovi i rasprave 16, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 2009, 29-45.

Džino, D. / Domić Kunić, A. 2012, Pannonians: Identity-perceptions from the late Iron Age to Later

Antiquity, u: Migotti, B. (ur.), Archaeology of Roman Southern Pannonia: The state of research and selected problems in the Croatian part of the Roman province of Pannonia, Archaeopress, Oxford 2012, 93-115.

Grbić, D. 2011, Augustan Conquest of the Balkans in the Light of Triumphal Monuments, Živa Antika 61, Skoplje 2011, 129-139.

Imamović, E. 1977, Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine, Veselin Masleša, Sarajevo 1977.

Imamović, E. 1978, Da li je rimska Arduba današnji Vranduk u Bosni, Prilozi instituta za istoriju XIV, Sarajevo 1978, 337-347.

Imamović, E. 1988, Prehistorija i antika – Prostor Bosne i Hercegovine u prehistoriji i antici, u: Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata, Bosanski kulturni centar, Sarajevo 1988.

Marić, Z. 2004, Od Butmira do Dezitijata: Monografija Ilidža, Sarajevo 2004, 98-121.

Mesihović, S. 2007, Desidijati: kulturna i narodnosnopolitička zajednica u Iliriku i osvajanja Oktavijanova doba, rukopis doktorske disertacije, Zagreb 2007.

Mesihović, S. 2008, Ovidije i Ilirik – Ovidius et Illyricum, Godišnjak 37, Centar za balkanološka ispitivanja, ANUBiH, Sarajevo 2008, 89-100.

Mesihović, S. 2009a, Supplementum rebellio Illyrici Germanikova "pounjska ofanziva", Historijska tražanja 4, Sarajevo 2009, 9-33.

Mesihović, S. 2009b, Baton Breučki – predaja i kazna. Prilozi antičkoj historiji sjeveroistočne Bosne, Gračanički glasnik XIII/27, Gračanica 2009, 24-50.

Mesihović, S. 2010a, Salmedin Mesihović, Aevum Dolabellae – Dolabelino doba, Godišnjak XXXIX, CBI, Sarajevo 2010, 99-123.

Mesihović, S. 2010b, Podjela provincije Ilirik, Pregled, časopis za društvena pitanja 2, Sarajevo 2010, 87-100.

Mesihović, S. 2011a, Ime ilirskog naroda Dezitijata, Prilozi 40, Institut za istoriju, Sarajevo 2011, 11-22.

Mesihović, S. 2011b, Rimski vuk i ilirska zmija – posljednja borba (elektronsko izdanje), Sarajevo 2011.

Mesihović, S. 2011c, Transformacija identiteta Dezitijata kroz proces romanizacije, u: Identitet Bosne i Hercegovine kroz historiju, Zbornik radova I, Institut za istoriju, Sarajevo 2011, 191-213.

Mesihović, S. 2011c, Antiqui homines Bosnae (elektronsko izdanje), Sarajevo 2011.

Mesihović, S. 2014a, Proconsules, legati et praesides. Rimski namjesnici Ilirika, Gornjeg Ilirika i Dalmacije, Sarajevo 2014.

Mesihović, S. 2014b, Baton – prilozi istraživanju naše ilirske i antičke baštine, u: Zbornik za zaštitu, proučavanje i promociju kulturno-historijskog naslijeđa Gradina, Zenica 2014, 21-136.

- Mesihović, S. / Šačić, A. 2015, Historija Ilira, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo 2015.
- Mesihović, S. 2017, Familija Publija Kornelije Dolabele, *Acta Illyrica*, Godišnjak Udruženja BATHINVS I/1, Sarajevo 2017, 10-22.
- Mesihović, S. 2018a, Baton Dezitijatski, dezidijatska politija i vizija ustanka, *Radovi Filozofskog fakulteta u Sarajevu* 5, Sarajevo 2018, 87-111.
- Mesihović, S. 2018b, Bitka za Ilirik, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih klasičnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo 2018.
- Mesihović, S. 2018c, Predstave ilirskih ethnē u augusteumu u Afrodisiju, *Acta Illyrica*, Godišnjak Udruženja BATHINVS II/2, Sarajevo 2018, 131-149.
- Omerčević, B. 2009, Posljedice Batonovog ustanka: odrazi na tlu sjeveroistočne Bosne, *Gračanički glasnik* 28, Gračanica 2009, 50-58.
- Pašalić, E. 1975a, Quaestiones de bello Dalmatico Pannonicique, u: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 376-421.
- Pašalić, E. 1975b, Osnovni motivi rimskih osvajanja naših krajeva, u: *Sabrano djelo*, Sarajevo 1975, 21-27.
- Pašalić, E. 1984, Period rimske vladavine do kraja III vijeka naše ere, u: *Kulturna istorija Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1984, 191-307.
- Pašalić, E. 2009, Batonov ustanak (a. 6–9 n. ae) quaestiones de bello Dalmatico Pannonicique, *Zenica* 2009.
- Paškvalin, V. 2000, Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja, *Godišnjak XXXI*, CBI 29, ANUBiH, Sarajevo 2000, 191-241.
- Patsch, C. 1896, Japodi, *GZM VII*, Sarajevo 1896, 113-140.
- Patsch, C. 1897, Breuci, *PWRE III*, col. 831, Stuttgart 1897.
- Patsch, C. 1899, Arheološko-epigrafska istraživanja, *GZM 11/I*, Sarajevo 1899, 69-123.
- Patsch, C. 1914, Zbirke rimskih i grčkih starina u bos.-herc. Zemaljskom muzeju, *GZM 26*, Sarajevo 1914, 141-220.
- Selimović, A. 2019, Municipium S..., *Acta Illyrica*, Godišnjak udruženja BATHINVS III/3, Sarajevo 2019, 97-121.
- Stipčević, A. 1989, Iliri – povijest, život, kultura, II dopunjeno izdanje, Školska knjiga, Zagreb 1989.
- Šačić, A. 2012, Kulturno-historijski razvoj naroda Naresa (civitas Narensium), *Godišnjak* 41, ANUBiH, Sarajevo 2012, 97-112.
- Šačić, A. 2016, Administrative Organization of Today's Bosnia and Herzegovina during the Roman Empire (I–III century), rukopis doktorske disertacije, Filozofski fakultet u Ljubljani, Sarajevo 2016.
- Šačić Beća, A. 2017, Rimske administrativne jedinice na pretpostavljenoj teritoriji panonskog naroda Oserijatâ: municipium Faustinianum i Servitium / Roman administrative units on the presumed territory of the Pannonian community of the Oseriates: municipium Faustinianum and Servitium, *GZM 54*, Sarajevo 2017, 109-166.
- Šačić Beća, A. 2018a, Administrativne jedinice nepoznatog imena iz istočne Bosne i Podrinja, *Radovi (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)* 5, Sarajevo 2018, 111-134.
- Šačić Beća, A. 2018b, Koji je administrativni status rimskog naselja na Ilidži?, *Acta Illyrica*, Godišnjak Udruženja BATHINVS II/2, Sarajevo 2018, 149-179.
- Šačić Beća, A. / Veletovac, E. 2019, Roman conquest of the Sarajevo Region and its consequences on the example of urbanism and Early Christian (Late Antique) architecture, *Acta Illyrica*, Godišnjak udruženja BATHINVS III/3, Sarajevo 2019, 31-62.
- Šačić Beća, A. 2020, Bosna i Hercegovina u antičko doba u kontekstu zapadnobalkanske historiografije u prve dvije decenije 21. stoljeća, u: *Prilozi o istoriografiji Bosne i Hercegovine (2001–2017)*, ANUBiH, Sarajevo 2020, 13-54.
- Šaković, E. 2009, Breuci – najstariji imenom poznati stanovnici sjeveroistočne Bosne, *Gračanički glasnik XIII/28*, Gračanica 2009, 12-23.
- Šehović, M. 2015, Sarajevo u antičko doba, rukopis magistarskog rada, Sarajevo 2015.
- Šehović, M. 2018, In honorem et memoriam Esada Pašalića, *Acta Illyrica*, Godišnjak Udruženja BATHINVS II/2, Sarajevo 2018, 13-27.
- Škegro, A. 2008, Veljko Pašvaklin (29. 11. 1926. – 1. 2. 2008), *Hrvatska misao, časopis za umjetnost i znanost XII*, Zagreb 2008, 263-268.
- Truhelka, Č. 1890, Rimski natpisi u Bosni i Hercegovini, *GZM II/2*, Sarajevo 1890, 188-191.
- Veletovac, E. 2017, Oktavijanovo osvajanje Zapadnog Ilirika u djelima kasnoantičkih autora, *Acta Illyrica*, Godišnjak Udruženja BATHINVS I/1, Sarajevo 2017, 148-167.
- Vulić, N. 1911, Dalmatsko-panonski ustanak (od 6–9. g. po Hr.), *Glas SKA LXXXVIII*, Beograd 1911, 201-202.
- Vulić, N. 1926, Dalmatsko-panonski ustanak od 6 do 9. g. Po Hr., *Glas SKA CXXI*, Beograd 1926, 55-72.

Web

- Truhelka, Č. 2021, Hrvatska enciklopedija, mrežno izdanje, Leksikografski zavod Miroslav Krleža, <http://www.enciklopedija.hr/Natuknica.aspx?ID=62534>, 26. 2. 2022.

Ranobizantijske oklopne lamele sa Gradine u Biogracima kod Širokog Brijega

Adisa Lepić
Sarajevo

Abstract: In this paper named *Early Byzantine armored lamellae from the Gradina in Biograci near Široki Brijeg*, the subject of determination and identification are the remains of lamellar armor found in 1969/1970 at the Late Antique site of Gradina in Biograci. A part of the armored lamellae from Biograci was published in the work of Irma Čremošnik in 1989, where they were identified as part of a military belt, respectively a fitting for a belt. Identification of materials as armor lamellae was performed on the basis of analogies of lamellae or whole lamella armor from geographically nearest localities such as Kranj v Lajh in Slovenia and Svetinja in Serbia, but there are also some typological similarities of these lamellae with the same material found at Gradac on Ilinjača near Sarajevo in Bosnia and Herzegovina.

In addition to the basic issue of identification, special accent is placed on the issue of dating lamellae from Biograci. So far, about a hundred parts or whole lamellar armor has been found throughout Europe from the Caucasus in the east to Spain in the west. All are mostly dated to the second half of the 6th and the 7th century, when lamellae armor was introduced into Byzantine military equipment and among the Germans and Avars because of a change in war tactics. Due to its convenient position, Gradina on Biograci was constantly inhabited from prehistoric times to the developed Middle Ages which influenced the mixing of Roman and late antique materials and made it difficult to identify and date this material during excavations.

According to some authors, lamellar armor of the second half of the 6th century is considered an elite military equipment and thus a status symbol. Their appearance on Biograci is a rare and unique find in Bosnia and Herzegovina's early byzantine site.

Keywords: lamellas, lamella armor, Biograci, military equipment, early Byzantine horizon

Osnovni podaci o Gradini na Biogracima kod Lištice

Prvi zapisi o lokalitetu Gradina na Biogracima kod Lištice potiču još iz 1867. godine kada je Petar Bakula zabilježio da se radi o veličanstvenim ruševinama citadele.¹ Nešto detaljnije opise dali su M. Hornes² i W. Radimsky.³ Prema

¹ "arcis rudera magnificentiam operis antiqui et praegrandis indicant" Petar Bakula, *Schematismus topographico-historicus Custodiae provincialis et Vicariatus apostolici in Hercegovina sub regimine spirituali Fratrum min(or)um observ(antium) sancti Francisci pro anno Domini 1867.*, Spalati 1867. (prijevod: *Hercegovina prije sto godina. Topografsko-historijski šematizam franjevačke kustodije i apostolskog vikarijata u Hercegovini za godinu 1867.*, S latinskog originala iz god. 1867. preveo dr. fra Vencel Kosir, Mostar 1970, 74)

² Hornes 1880, 573.

³ Radimsky 1894, 443-445.

zapisima Radimskog ostaci bedema gradine bili su očuvani do 60 cm u visinu, a mogli su se raspoznati neki od dijelova gradine kao što je bedem, južna kula, sjeverna četvrtasta kula, bastija i druge prostorije čija namjena nije poznata.⁴

Biogradska gradina smještena je na blago uzvišenom brežuljku koji se uglavnom sastoji od kamenog masiva. Sama gradina zauzima dužinu od oko 90 m, širinu 40 m i visinu oko 15 m, što je zabilježeno 1969. godine.⁵ Položaj samog lokaliteta je takav da se sa njega otvara pogled na cijelo Mostarsko blato, pa je vjerovatno zbog ovog pogodnog položaja bio naseljen i u prahistorijsko doba.

⁴ Ibid., 444.

⁵ Čremošnik 1989, 83.

Raspored i funkcija prostorija unutar gradine sa osvrtom na arheološki kontekst u kojem su pronađene oklopne lamele

Utvrđenje je u obliku izdužene elipse koje zauzima cijeli prethodno opisani plato brežuljka Gradina. Cijelo utvrđenje okruženo je bedemom širine od 0,60 do 0,70 m. Prilikom arheoloških istraživanja 1969/1970. godine uočeni su i tragovi vanjskog bedema koji se očuvao na istočnoj padini u podnožju četvrtaste kule. Unutar utvrđenja istraživanjem je definisano do 38 prostorija različitog oblika, veličine i namjene. Prema namjeni mogu se izdvojiti dvije vrste prostorija i to: prostorije uz unutrašnju zapadnu i istočnu stranu bedema u kojima je najvjerojatnije bila smještena vojna posada (prostorije 1–5 i 16–35 uz zapadni bedem raspoređene u dvostruki niz i 10–15 uz istočni bedem smještene u dva reda) i prostorije na sjevernoj i južnoj strani koje su služile kao odbrambene kule i ulazi u Gradinu (36–38 uz sjeverni dio bedema i 6–8 uz južni dio bedema).⁶ Navedeni raspored i plan prostorija kao i njihova interpretacija preuzeti su iz terenske dokumentacije 76/69–70 Biograci 1969. i 76/71 Biograci 1970, kao i iz naučnog rada Irme Čremošnik.⁷

Prostorije u kojima su pronađeni fragmenti lamelnog oklopa su prostorije 8, 9, 26 i 37. (Plan 1)

Prostorije 8 i 9 smještene na južnoj unutrašnjoj strani bedema Gradine vjerovatno su služile kao kula (Sl. 1–2).⁸ U prostorijama 8 i 9 zabilježeni su podrumski prostori u kojima su vidljivi prolazi u druge prostorije. Prostorija 9 izlazi iz bedema te se završava polukružno u obliku apside sa unutrašnje strane, dok je četverougona sa vanjske strane.⁹ Unutar ovih prostorija zabilježen je deblji sloj sa nalazima slavenske keramike koji ide čak ispod nivoa rimske podnice, pa se pretpostavlja da su tu bile ukopane slavenske nastambe-zemunice.

U obje prostorije pronađena je po jedna oklopna lamela. U prostoriji 8 pronađena je manja fragmentirana lamela¹⁰ sa 5 perforiranih rupa

raspoređenih u dva reda po dvije rupe jedna pored druge i jedna na sredini uz očuvani zaobljeni rub lamele. Prema sredini lamele zapaža se bočno udubljenje djelomično očuvano svega 1 cm. Ukupne dimenzije iznose 3,4x8 cm, a promjer rupe je 1 mm. Unutar prostorije 9 nađena je još jedna oštećena lamela¹¹ koja je također perforirana sa 5 rupa koje su vjerovatno raspoređene kao i kod prethodne lamele iz prostorije 8.¹² Krajevi lamele su blago zaobljeni, dok se prema sredini ističe blago bočno udubljenje. Ukupne dimenzije iznose 6x1,7 cm, a promjer rupe je 3 mm.

Obje lamele pronađene su na dubini od 0,80 do 1,20 m koji je prema terenskoj dokumentaciji I. Čremošnik rimski sloj¹³ kod sjevernih i južnih prostorija na Biogracima.¹⁴

Prostorija 26 smještena je u prvom nizu na zapadnoj strani uz unutrašnji bedem Gradine. Kako je poprilično dobro očuvana, moguće je dati nešto detaljniji opis ove prostorije (Sl. 3). Naime, u ovoj prostoriji rimska podnica od estriha potpuno je očuvana, zidovi prostorije su malterisani prvo debelim slojem maltera, da bi nešto kasnije naknadno bili obloženi zidom debljine 0,20 do 0,30 cm koji je u uglovima zaobljen i malterisan hidrauličnim malterom. Tehnika građenja kao i oblik ove podrumске prostorije odgovaraju rimskim cisternama koje su mogle služiti kao cisterne za vodu.¹⁵ S obzirom na očuvanost istočnog zida ove prostorije koji je visok 1,90 m, može se pretpostaviti da je dubina rezervoara mogla biti i do 2 m.¹⁶

Unutar ove prostorije pronađeno je ukupno 10 oklopnih lamela¹⁷ i jedna željezna pređica¹⁸ ukrašena tehnikom tauširanja. Od oklopnih lamela razlikuju se dva različita tipa. Jedna potpuno očuvana lamela mogla bi se opisati na sljedeći način: u donjem dijelu završava pravougaono sa blago zaobljenim rubovima, dok su gornji rubovi

¹¹ IB 7192 antička zbirka, inventar sitnih predmeta.

¹² Zbog velikih oštećenja nemoguće je dati precizniji opis ovog fragmenta.

¹³ Na osnovu cjelokupne interpretacije materijala sa Biograca Čremošnik pod "rimskim slojem" podrazumijeva materijal datiran u 1–4. stoljeće, dok materijal datiran u 5. i 6. stoljeće izdvaja kao "kasnoantički sloj".

¹⁴ Oznaka terenske dokumentacije: 76/69-70 Biograci 1969. i 76/71 Biograci 1970.

¹⁵ Čremošnik 1989, 84.

¹⁶ Ibid.

¹⁷ IB 7161, antička zbirka, inventar sitnih predmeta.

¹⁸ IB 7161/8 antička zbirka, inventar sitnih predmeta.

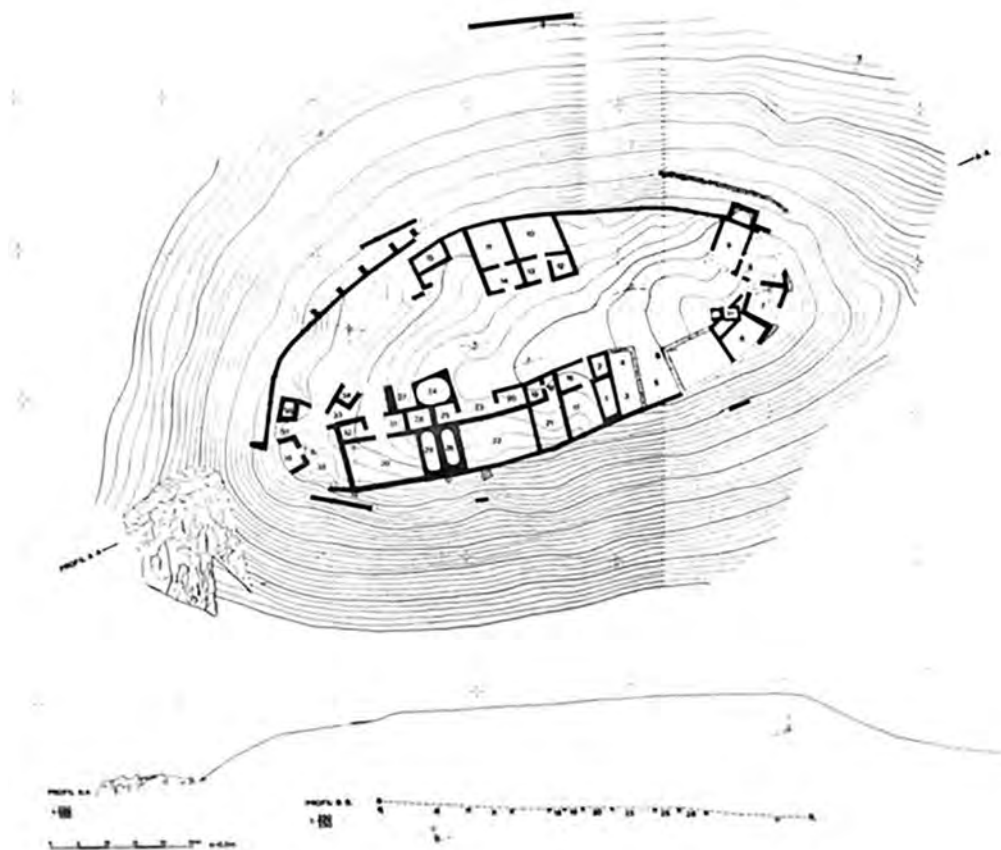
⁶ Ibid., 83-128.

⁷ Ibid., 83-128.

⁸ Ibid., 86.

⁹ Ibid., 89.

¹⁰ IB 7189 antička zbirka, inventar sitnih predmeta.

Plan 1. Tlocrt gradine na Biograticima s rasporedom prostorija nakon istraživanja 1971. godine
(preuzeto iz: Čremošnik 1989, 85)

Sl. 1. Prostorija 8 na Gradini u Biograticima prilikom iskopavanja 1970. godine

Sl. 2. Prostorija 9 na Gradini u Biograticima prilikom iskopavanja 1970. godine

(Foto Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, terenska dokumentacija 76/71 Biograci 1970.)

Sl. 3. Prostorija 26 prilikom iskopavanja 1970. godine

Sl. 4. Prostorija 36 i 37 prilikom iskopavanja 1970. godine

(Foto Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, terenska dokumentacija 76/71 Biograci 1970.)

lamelle potpuno zaobljeni. Perforirana je sa ukupno 9 rupa raspoređenih tako što su po dvije lamelle u dva reda u gornjem i donjem dijelu lamelle i jedna rupa na vrhu uz potpuno zaobljeni rub lamelle. Na sredini lamela se sužava sa jedne bočne strane čineći tako ovalno udubljenje za uklanjanje drugih lamela na oklopu. Ukupna dužina najbolje očuvanih lamela iznosi 9,3 cm, dok širina varira od 2,1 do 2,2 cm. Promjer rupa je oko 3 mm, dok je bočno udubljenje promjera do 3 cm

Ostale lamelle iz ove prostorije potpuno se razlikuju od prethodno opisanih. Na većim očuvanim primjercima donji dio lamelle potpuno je zaobljen. Perforirane su sa 1 do 6 rupa na najbolje očuvanim primjercima. Rupe su raspoređene po dvije u dva reda, dok je jedna sa znatno velikim razmakom postavljena na sredinu uz sami donji rub lamelle. Ukupne dimenzije najbolje očuvanog primjerka iznosi: 3,9x2,2 cm. Promjer rupa je oko 3 mm, a promjer bočnog udubljenja 1,6 cm.

Oklopne lamelle kao i željezna četvrtasta predica iz prostorije 26 pronađene su na dubini od 1,20 m, što je prema terenskoj dokumentaciji I. Čremošnik rimski kulturni sloj.

“Prostorija” 37 smještena je na sjevernom dijelu Gradine te se smatra prolazom, odnosno ulazom u Gradinu (Sl. 4).¹⁹ Smještena je između prostorija 36 i 38 koje se interpretiraju kao odbrambene kule. U neposrednoj blizini ovih prostorija smještena je prostorija 35 nepoznate namjene, ali sa debljim slojem gareži, ognjišta i tragovima

slavenske zemunice.²⁰ Sloj gareži i drugo ognjište prostorije 35 dalje se širi prema istočnom dijelu Gradine u blizini prostorije 37. Unutar prostorije 37 zabilježena je skoro slična situacija: slavenska zemunica, sloj gareži dubine do 0,20 do 1,60 m i ognjište na dubini od 0,80 m.

U prolazu označenom kao prostorija 37²¹ nađeno je najviše fragmenata oklopnih lamela na Biogracima, i to ukupno 122 lamelle, a od toga 37 kojima je bilo moguće približno odrediti tip i funkciju na oklopu. Za razliku od lamela iz ostalih prostorija ove se izdvajaju po tome što nemaju bočno ovalno udubljenje sa jedne strane lamelle, kao i po svojoj zakrivljenosti, što nije slučaj sa ostalim lamelama. Ostali primjerci pripadaju već ukratko opisanim lamelama iz drugih prostorija. Ukupne dimenzije lamela bez bočnog udubljenja iznose: 6,9x1,8–2,0 cm sa promjerom rupa od 3 mm. Dimenzije zakrivljenih lamela iznose: 5,3x2,1 cm sa promjerom rupa od 3 mm i promjerom bočnog udubljenja od 3,4 cm. Dubina kulturnog sloja u kojem su pronađene lamelle iz prostorije 37 nije zabilježena i one nisu inventarisane u antičkoj zbirci niti su bile predmet naučne obrade I. Čremošnik.

¹⁹ Čremošnik 1989, 84.

²⁰ Ibid., 89.

²¹ Ibid., 84.

Tipologija i funkcija oklopnih lamela sa Gradine u Biogracima

Neke od opisanih oklopnih lamela, kao što su one iz prostorija 8, 9 i 26, prethodno su već publikovane u radu I. Čremošnik pod nazivom "Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogracima kod Lištice".²² Prilikom radova na stručnoj reviziji antičke zbirke Zemaljskog muzeja BiH javila se, između ostalog, potreba da se ovaj materijal naučno revidira i determinira. S obzirom na to da su fragmenti oklopnih lamela kao i cijele lamele sa Biograca znatno brojnije od onoga što je predstavljeno u radu I. Čremošnik, danas se pouzdano može tvrditi da se ne radi o pojavnim jezičcima, odnosno okovima za remen. Već je u radu Ivana Bugarskog pod nazivom "A contribution to the study of lamellar armour",²³ ukazano na pogrešnu interpretaciju oklopnih lamela sa Biograca, a u kojem se autor prvenstveno fokusira na nalaze lamelnih oklopa sa ranovizantijskog lokaliteta Svetinja u Viminacijumu (Srbija).²⁴ Kako je u objavljenoj literaturi²⁵ predstavljeno svega 6 lamela, I. Bugarski samo ih navodi kao analogiju za lamele pronađene na Svetinji zajedno sa još tri najbliža lokaliteta sa ovim nalazima poput gradina Zidani gaber nad Mihovim, Gradišće nad Bašljem i Rifnik pri Šentjurju u Sloveniji.²⁶

Ukupan broj pronađenih oklopnih lamela na Gradini u Biogracima iznosi 382 lamele, od čega je 42 cjelovite i fragmentirane lamele koje su se mogle uzeti u razmatranje za približno određivanje tipa, njihove pozicije na lamelnom oklopu i funkcije. Razvrstavanje oklopnih lamela sa Biograca izvršeno je na osnovu ukupnih dimenzija najcjelovitijih lamela, broju perforiranih rupa i njihovom rasporedu i bočnom udubljenju.

Tako možemo govoriti o lamelama iz "prostorije" 37 (Tab. 1, 1-2) koje se izdvajaju po svom obliku i broju perforiranih rupa. Lamele su u gornjem dijelu pravougaone sa blago zaobljenim uglovima, dok se pri donjem dijelu blago sužavaju i izgledaju istrošeno. Lamele su bez bočnog udubljenja sa manjim tragovima oštećenja po cijeloj površini. Perforirane su sa četiri rupe

Tabla I (foto A. Lepić, crtež M. Bešlić)

raspoređene po dvije u dva reda jedan iznad drugog na sredini lamele.

Prema obliku podsjećaju na lamele sa lokaliteta Carthago Spartaria, Cartagena u Španiji (tip A)²⁷ i nekropole Schretzheim grob 580 u Njemačkoj.²⁸ Lamele tipa A sa lokaliteta Carthago Spartaria karakteristične su po širem gornjem dijelu,²⁹ dok se pri donjem dijelu sužavaju, odnosno primjetna su manja oštećenja. Perforirane su sa 3 do 6 rupa ali na većini primjeraka 4 perforirane rupe su postavljene na sredini lamele i bez bočnog udubljenja. Njihova funkcija i pozicija na oklopima iz Carthago Spartarie nije jasno određena.

Među najbrojnijim lamelama sa Biograca su one koje bi prema Paulsenovoj tipologiji odgovarale tipu 3 koji je definisan na osnovu skoro cjelovitih lamelnih oklopa, pronađenih u trostrukom grobu broj 12 na alamanskoj nekropoli u Niedertotzingenu u Njemačkoj.³⁰ Na osnovu potpuno očuvane jedne lamele ovog tipa na Biogracima (Tab. 3, 9) moguće je dati detaljniji opis. U donjem dijelu lamela završava pravougaono sa blago zaobljenim rubovima, dok je u gornjem dijelu potpuno zaobljena. Sadrži ukupno 9 perforiranih rupa raspoređenih po dvije u dva reda jedan iznad drugog na gornjoj i donjoj strani te jedna perforirana rupa na gornjem dijelu lamele pozicionirana na sredini uz rub lamele. Nije isključeno da se još jedna perforirana rupa mogla nalaziti na donjoj strani, ali zbog

²² Ibid., 83-128.

²³ Bugarski 2005, 161-179.

²⁴ Popović, 1987, 1-37.

²⁵ Čremošnik, 1989, 83-128.

²⁶ Bugarski 2005, 168.

²⁷ Vizcaíno Sánchez 2008, 195-210.

²⁸ Paulsen 1967, 130.

²⁹ Ibid., 11.

³⁰ Ibid., 125-130.

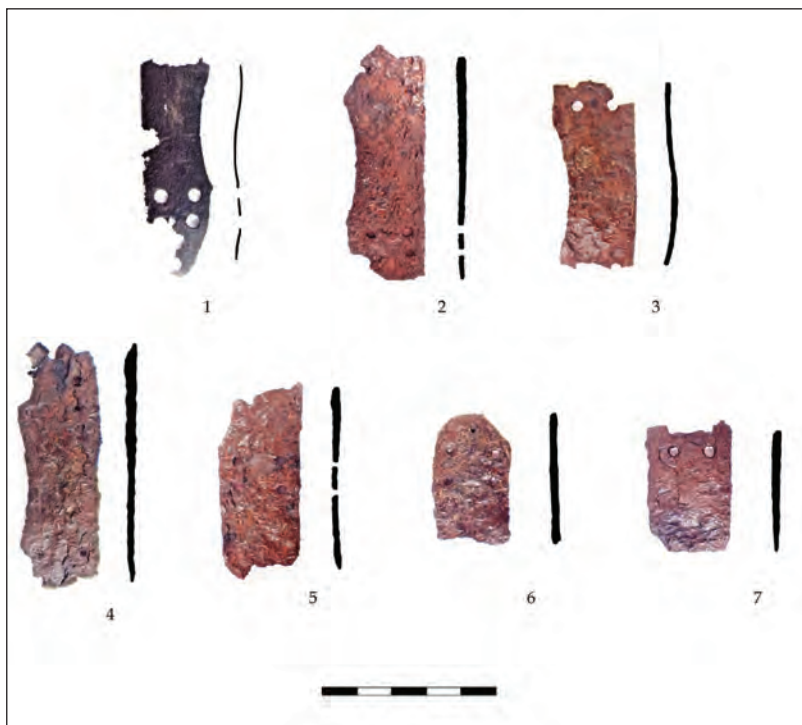

Tabla II (foto A. Lepić, crtež M. Bešlagić)

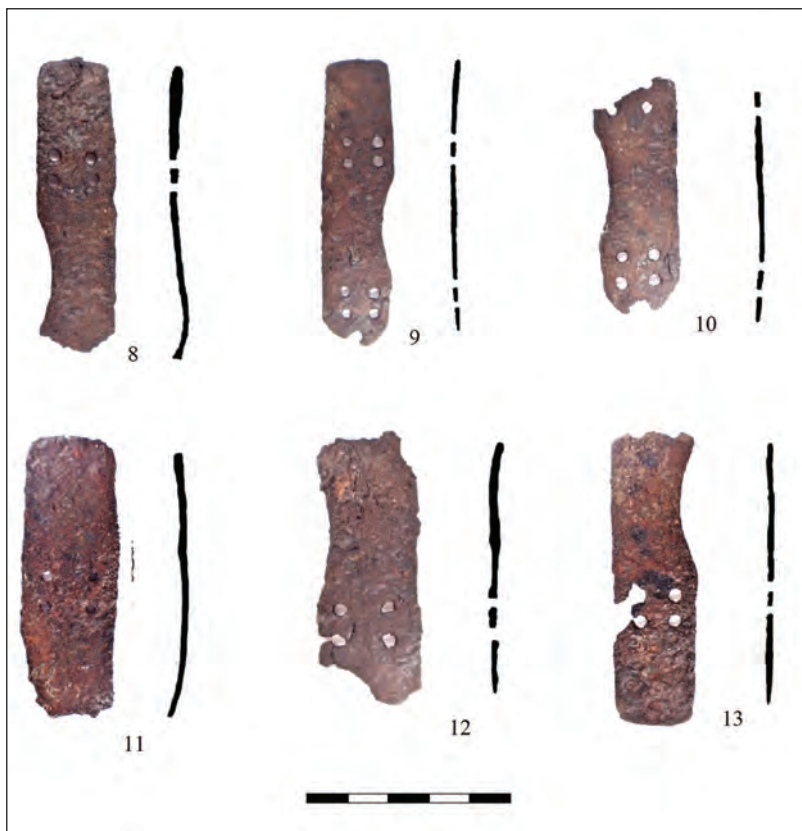

Tabla III (foto A. Lepić, crtež M. Bešlagić)

velike korozije ovog materijala nije moguće više zaključiti. Ovakve lamele koje se javljaju u prostorijama 9, 26 i 37 (Tab. 2-3, 1-13) imaju blago ovalno udubljenje sa jedne bočne strane koje je kod svih lamela služilo za uklapanje ostalih lamela na oklopu.³¹ Kao jedan od najbrojnijih tipova oklopnih lamela tip Paulsen 3 zastupljen je na lokalitetima poput Svetinja u Viminaciumu³² i Caričin Grad kod Lebana u Srbiji,³³ Gradišće nad Bašljem³⁴ i Zidani Gaber nad Mihovim u Sloveniji.³⁵ Lamele koje se svojim oblikom, dimenzijama i brojem perforiranih rupa mogu porediti s biogradskim lamelama su lamele sa lokaliteta tvrđave Cibilium (Tsibila – Tibelija), Cebelda u Gruziji³⁶ i u katakombi u Kertschu na Krimu (Ukrajina – Rusija).³⁷

One do sada najbližnje i teritorijalno najbliže oklopnim lamelama Paulsenovog tipa 3 sa Biograca su lamele pronađene prilikom arheoloških istraživanja kasnoantičkog utvrđenja Gradac na Ilinjački kod Sarajeva (Tab. 10, 1).

Prema navedenim analogijama moguće je pretpostaviti da je ovaj tip lamela bio raspoređen u predjelu oklopne pregače (red G, H ili J) prema nalazima Paulsenovog tipa 3 na oklopu iz Niederstotzingena.³⁸

Iz prostorije 37 izdvajaju se fragmenti lamela koje su u osnovi zakrivljene (Tab. 4, 1-4).

³¹ Bugarski 2005, 162-163.

³² Ibid., 163.

³³ Bavant / Ivanišević 2003, 73-74; 2006, 99.

³⁴ D'Amato / Pflaum 2019, 38.

³⁵ Ibid., 30.

³⁶ Kubarev 2006, 457.

³⁷ Kubarev 2012, 135-146.

³⁸ Paulsen 1967, 126.

Osnovna karakteristika ovog tipa i ono po čemu se on izdvaja od drugih tipova je zakrivljenost na sredini lamele, dok su gornji i donji rubovi lamele uglavnom oštećeni. Na sredini lamela mogu se vidjeti naznake rupa i bočno ovalno udubljenje. Obično su perforirane od 1 do 4 rupe. Na osnovu zakrivljenosti kao specifičnosti ovog tipa mogu se usporediti sa lamelama tipa E sa lokaliteta Carthago Spartaria u Španiji.³⁹ Zakrivljenost ovih lamela koje su također fragmentirane vidljiva je na njihovim krajevima koji su pravougaono oblikovani, dok je ovaj tip lamela sa Biograca zakrivljen na sredini. Nešto bliža analogija ovim lamelama bile bi lamele iz groba 12a sa nekropole Niederstotzingen tip 5.⁴⁰ Pronađena su svega 2 ovakva primjerka koja su na sredini zakrivljena, sa po dvije rupe na krajevima, što ih čini dosta sličnim prethodno opisanim lamelama sa Biograca. Uzimajući u razmatranje da je njihova zakrivljenost primarna, Paulsen ovakve lamele interpretira kao da su dio oklopa koji je štitio predjele ramena i ruku.⁴¹ Kod ove usporedbe važno je istaći da navedene lamele iz groba 12a sa nekropole Niederstotzingen tip 5 nemaju bočno udubljenje kao ove sa Biograca.

Pod ovaj tip lamela ubrojeno je nekoliko primjeraka od kojih je ostao očuvan donji zaobljeni dio, koji je pritom zakrivljen i perforiran u tom dijelu. Ovi primjerci mogu se uporediti sa nekim lamelama iz radionice Cripta Balbi u Rimu,⁴² za koje većina autora smatra da je jedan od centara proizvodnje ovakve vrste oklopa.⁴³

Od ostalih lamela među kojima se uočava razlika u obliku i broju perforacija mogu se razlikovati lamele pronađene u prostorijama 37 i 26 (Tab 5, 1–10) od čega je sačuvan jedan kraj koji završava potpuno

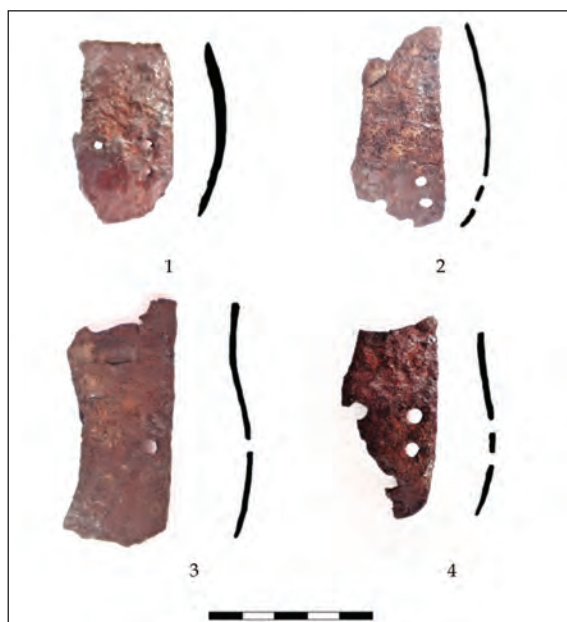

Tabla IV (foto A. Lepić, crtež M. Bešlagić)

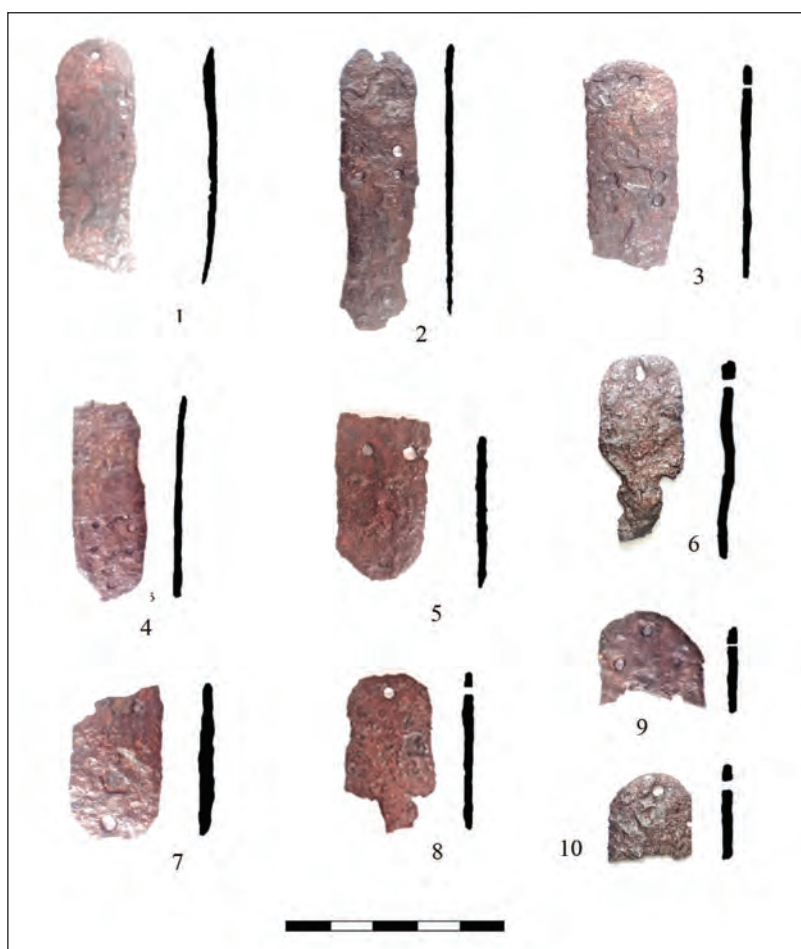

Tabla V (foto A. Lepić, crtež M. Beščagić)

³⁹ Vizcaíno Sánchez 2008, 205.

⁴⁰ Paulsen 1967, 127.

⁴¹ Ibid.

⁴² Ricci 2012, 1-16.

⁴³ Lux 2016, 33.

Tabla VI (foto A. Lepić, crtež M. Bešlagić)

zaobljeno. Na osnovu najbolje očuvane lamele iz ove grupe, one su perforirane sa 6 rupa. Uočeno je bočno ovalno udubljenje. Većina primjeraka je oštećena na rubovima, dok je srednji dio očuvan. Može se pretpostaviti da su neke od lamela naknadno prepravljane i ponovo korištene te da su pripadale grupi nekoj od prethodno opisanih. Slični fragmenti su manje lamele iz prostorija 8 i 37, izdvojene zbog svojih dimenzija (Tab. 6, 1–5). Izuzetno mali fragmenti jednog dijela lamela su potpuno zaobljeni rubovi sa 1 do 5 perforiranih rupa.

Datacija

Ranija interpretacija lamela kao dijelova vojnog pojasa u radu I. Čremošnik uslovlila je vrijeme datiranja ovog materijala u 8. vijek. Kako se na Biograticima nastavio kontinuitet naseljavanja sve do u razvijeni srednji vijek, što opravdava značajan broj slavenske keramike, konjske opreme i jedna mamuza,⁴⁴ tokom istraživanja bilo je teško razlučiti materijal 6. vijeka. Praktično da ti slojevi i ne postoje na ovom lokalitetu.⁴⁵ Samim tim I. Čremošnik ih stavlja u kontekst slaven-

⁴⁴ Čremošnik 1989, 96.

⁴⁵ Ovdje se prvenstveno misli na situaciju kakva je zatečena kada se pristupilo prvim istraživanjima 1969/1970, a to je "divlje prekopavanje" lokaliteta od strane lokalnog stanov-

skih slojeva na Biograticima te ih pripisuje nekom od slavenskih vojnih zapovjednika zajedno sa mamuzom i konjskim žvalama⁴⁶ sa ovog lokaliteta.

Prethodno opisani kontekst u kojem su lamele na Biograticima pronađene je stratigrafski sloj na dubini od 0,80 do 1,20 m kod sjevernih prostorija, odnosno od 1 do 1,50 m kod južnih prostorija,⁴⁷ koji se prema I. Čremošnik definiše kao rimski kulturni sloj. U prostorijama sa podnicama kao što je u ovom slučaju prostorija 26 rimski sloj je na samoj podnici na dubini od 1,20 m. Tokom cijelog istraživanja i interpretiranja podataka I. Čremošnik je nastojala da definiše sloj kasne

antike – ranog srednjeg vijeka, odnosno materijal iz perioda seobe naroda (5–6. vijeka). Za to joj je poslužio određen broj različitog materijala sa kojim se hronološki mogu uporediti nalazi lamela. Tako se naprimjer može izdvojiti jedna crna, valjkasta staklena perla sa plavičastim nitima iz prostorije 9 (Tab. 7, 1). Datacija ove perle je izuzetno široka (od 1. vijeka do perioda seobe naroda), pa tako I. Čremošnik zaključuje da bi se s obzirom na oskudnost materijala 1. vijeka na Biograticima ova perla ipak mogla datirati u kasnu antiku.⁴⁸ Jedna od poznatijih geografskih bližih analogija je nalaz identične perle na utvrđenju Dijana u blizini Kladova (Srbija) koja se datira u razdoblje 4–5. vijeka.⁴⁹

Nadalje, posebno se izdvaja brončana fibula sa povijenom nogom i proširenim lukom četvrtastog oblika sa urezanim dijagonalnim linijama iz prostorije 25 (Tab. 7, 2). Ovaj tip fibule, s obzirom na istraženost lokaliteta, odnosno slojeva iz perioda seobe naroda, vrlo je zastupljen na području BiH.⁵⁰ U velikom broju ovaj

ništva. Na ovako zatečenom terenu uz kompleksnu stratigrafiju očekivati je da su neki od slojeva trajno uništeni.

⁴⁶ Čremošnik 1989, 114.

⁴⁷ Ibid., 87.

⁴⁸ Ibid., 93.

⁴⁹ Špehar 2010, 71–72.

⁵⁰ Debelo Brdo kod Sarajeva, Varvara kod Rame, Gnojnice kod Mostara, Korita kod Duvna...

Tabla VII (foto A. Šahbaz, A. Lepić)

tip fibule zastupljen je na širem Balkanskom području i uglavnom se datira u najkasniji oblik ranobizantijskih fibula, u doba Justinijana.⁵¹

U ovom radu, na osnovu nanovo determiniranih lamela i izvršene tipologije kao i analogija, bit će određena preciznija datacija, kao i pripadnost ovog materijala. Važno je još spomenuti jednodijelnu kopču sa ovalnom predicom i trouglastim okovom sa tri zakovice iz prostorije 35 (Tab. 7, 3), koja odgovara mediteranskom tipu kopči.⁵² Prema analogijama ovaj tip kopče datira se u kraj 6. i početak 7. vijeka.⁵³ Od ostalog materijala hronološki sa lamelama mogu se možda još izdvojiti fragmenti koštanog češlja, slični nalazima kao što su češljevi sa nekropole u Rakovčanima kod Prijedora,⁵⁴ Debelom Brdu i Gradcu na Ilinjači kod Sarajeva,⁵⁵ kao i koštana vretena, mala omega fibula sa spiralno zavijenim krajevima, i to sve iz prostorije 35.⁵⁶

Unutar prostorije 26, na istoj dubini na kojoj su pronađeni fragmenti lamela, nađen je fragment obrazne ploče kacige tipa Baldeinheim

(Tab. 7, 4).⁵⁷ Njena upotreba je vrlo moguća tokom i nakon ostrogotsko-bizantskih ratova, pa bi se kao vrijeme njenog korištenja moglo računati i justinijansko i postjustinijansko doba⁵⁸ u periodu od sredine 6. vijeka do najkasnije 597. godine.⁵⁹ Njihova upotrebe seže do kraja 6 vijeka.⁶⁰

Od keramičkog materijala ovog prelaznog perioda moguće je prepoznati fragmente dolića i fragmente malih amfora od bijele gline (Tab. 8, 1–2). Datacija malih amfora također može biti izuzetno široka, ali ove sa Biograca I. Čremošnik upoređuje sa amforama pronađenim na kasnoantičkom utvrđenju Rifnik pri Šentjurju,⁶¹ gdje su također zastupljeni ostaci lamelnog oklopa, kao i u Tonovcov grad u Sloveniji.⁶²

U poređenju sa identičnim materijalom sa ova dva lokaliteta, male amfore sa Biograca bi odgovarale tipu Keay XXVI G⁶³ ili tipu 33: 33A prema Bonifay,⁶⁴ dok se prema A. Busuladžiću⁶⁵ ovaj tip amfore izdvaja u tzv. afrički tip XXVII.⁶⁶

⁵¹ Vinski 1974a, 39.

⁵² Ibid., 41.

⁵³ Vinski 1967, 41.

⁵⁴ Miletić 1970, 142.

⁵⁵ Fekeža 1991, 183.

⁵⁶ Čremošnik 1989, 92-95.

⁵⁷ Lepić 2021, 81-91.

⁵⁸ Ibid., 89.

⁵⁹ Schulze Dörrlamm 2009, 29.

⁶⁰ Uglešić 2000, 67.

⁶¹ Ibid., 101.

⁶² Modrian 2010, 687-694.

⁶³ Keay 1984, 213.

⁶⁴ Bonifay 2004, 127.

⁶⁵ Busuladžić 2019, 46.

⁶⁶ Bjelajac 1996, 90.

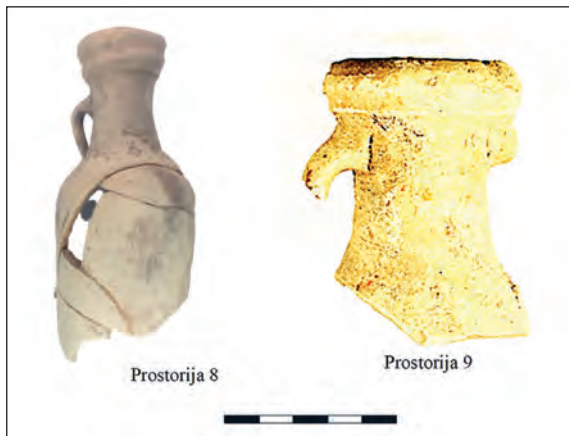

Tabla VIII (foto A. Lepić)

Ovaj tip amfore obično se datira u kraj 6. početka 7. vijeka.⁶⁷ Potpuno identičan tip amfore nađen je na Grdini na Jelici (Srbija), kao i ostaci lamelnog oklopa.⁶⁸

Nažalost, jedini nalazi novca sa Biograca su četiri novčića, od koji su dva očuvana i datiraju se u doba Augusta (kovan 11–12. godine) i u doba Valentinijana (kovan u Sisciji 387. godine).⁶⁹

Prema tome, trenutno kao jedini još precizniji materijal za dataciju lamela može poslužiti željezna pređica četvrtastog oblika sa trnom presa-vijenim preko halke, trokutastog presjeka (Tab. 9, 1a, 1b). Kako je ova pređica pronađena zajedno sa lamelama u prostoriji 26, I. Čremošnik nije se detaljnije bavila njenom datacijom jer je povezuje sa lamelama kao dijelovima vojnog pojasa.

Ukoliko se pored opisanog oblika pređice uzme u obzir i to da su na prednjoj strani kopče još uvijek vidljivi tragovi tauširanja srebrenom prevlakom koja je izvedena tako što je umetnuta u vidu plitko urezanih kosih linija (Tab.9, 2a, 2b), može se uporediti sa ovalnom pređicom iz groba 21 sa nekropole Mihaljevići kod Sarajeva⁷⁰ i istom takvom pređicom⁷¹ iz tumula VI grob 3⁷² sa lokaliteta Kovačev Do kod Glasinca. Obje ove kopče Nada Miletić datira u 6 vijeku.⁷³

Prema obliku četvrtaste željezne pređice ovog perioda nisu česta pojava ili su teže očuvane

⁶⁷ Knific 2015, 220.

⁶⁸ Milinković 2019, 212-213.

⁶⁹ Ibid., 112.

⁷⁰ Miletić 1956, 12.

⁷¹ Fijala 1892, 393.

⁷² Prema podacima iz inventara srednjovjekovne zbirke IB 6830 "ovalna pređica" nađena je u grobu 3, dok se u terenskoj dokumentaciji vodi kao grobni prilog iz groba 2.

⁷³ Miletić 1956, 34.

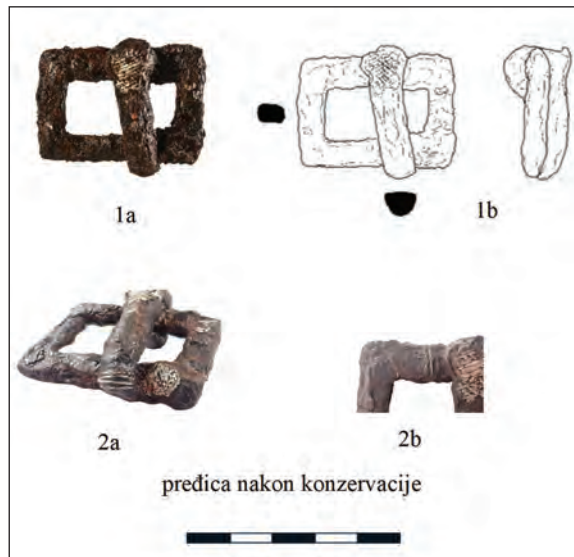

Tabla IX (foto A. Šahbaz, A. Lepić, crtež M. Bešliagić)

zbog "zamora" materijala do kojeg dolazi na mjestima na kojima se željezna žica savijala pod pravim uglom.⁷⁴ Sa područja Bosne i Hercegovine može se izdvojiti četvrtasta željezna pređica iz groba 6 sa nekropole Rakovčani kod Prijedora,⁷⁵ nešto manje masivne halke i trna. Njena datacija nije precizno određena, ali stavlja se u kontekst perioda seobe naroda.⁷⁶ Potrebno je još navesti nekoliko sličnih primjera sa područja provincije Dalmacije, kao što su četvrtaste željezne pređice sa povijenim trnom⁷⁷ iz istočnogotskog groba u Prušićevom vrtu u Naroni datirane u prvu trećinu 6. stoljeća⁷⁸ i pređica iz groba 126 sa nekropole Knin-Greblje kod Knina datirana u drugu polovinu 6. vijeka.⁷⁹

U konačnici ovakav tip pređice sa kvadratnom halkom i kopčom u obliku štita česta je pojava u germanskim grobovima kao što je dječiji ukop 33 u Kaiseraugustu i ženski ukop 74 u Kosingenu koje se prema Mechthildi Schulze-Dörrlamm definišu kao tip A14 datiran u drugu polovinu 6. vijeka.⁸⁰ Njihovo porijeklo treba tražiti u radionicama bizantskih provincija zapadnog mediteranskog područja.⁸¹

⁷⁴ Fabijanić 2004, 56.

⁷⁵ Miletić 1970, 121.

⁷⁶ Ibid., 148.

⁷⁷ Buljević 1997/1998, 245.

⁷⁸ Uglešić 1995, 145.

⁷⁹ Vinski 1991, 20.

⁸⁰ Schulze-Dörrlamm 2009, 29.

⁸¹ Ibid.

Sve navedene pređice kvadratne halke i štitastog trna pronađene su u kontekstu ukopa na nekropolama 6. i početka 7. vijeka. Vrlo mali broj je primjeraka kopči koje su nađene kao dijelovi lamelnih oklopa kao što je to slučaj u merovinškom grobu iz Rhenena uz ostatke lamelnog oklopa.⁸² Na osnovu iznesenih analogija prema obliku halke, trna i vrste materijala kao i načina ukrašavanja i konteksta, kopča sa Biograca može se datirati u drugu polovinu 6. vijeka. Međutim, skeletni ostaci groba 516 potpuno su propali, dok je materijal rasut po dnu groba i uz sjeverozapadni dio grobne rake.⁸³ Željezna pređica iz ovog groba je ovalnog oblika sa pravougaonim presjekom trna koja prelazi rub pređice.⁸⁴ Ovdje bi samo trebalo imati u vidu primjer pronalaska pređica u neposrednoj blizini lamelnih oklopa, pa se trenutno može samo pretpostavljati da su činile dio lamelnog oklopa.

Najzad, u cilju još preciznije datacije lamela sa Biograca poslužile su lamele sa lokaliteta Gradac na Ilinjači kod Sarajeva. Godine 1985.⁸⁵ prilikom arheoloških iskopavanja kasnoantičkog utvrđenja Gradac na Ilinjači u nartekstu crkve⁸⁶ na dubini od 0,40–0,60 cm pronađene su tri oklopne lamele koje po dimenzijama i formi potpuno odgovaraju Paulsenovom tipu 3. Ono što ih razlikuje od lamela ovog tipa sa Biograca su potpuno zaobljeni krajevi. Uspoređujući ovaj materijal sa već publikovanim lamelama sa Biograca, Lidija Fekeža ih u svom radu "Kasnoantičko utvrđenje Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva (nastavak)"⁸⁷ također interpretira kao pojasne jezičke, ali pomjera njihovu dataciju u

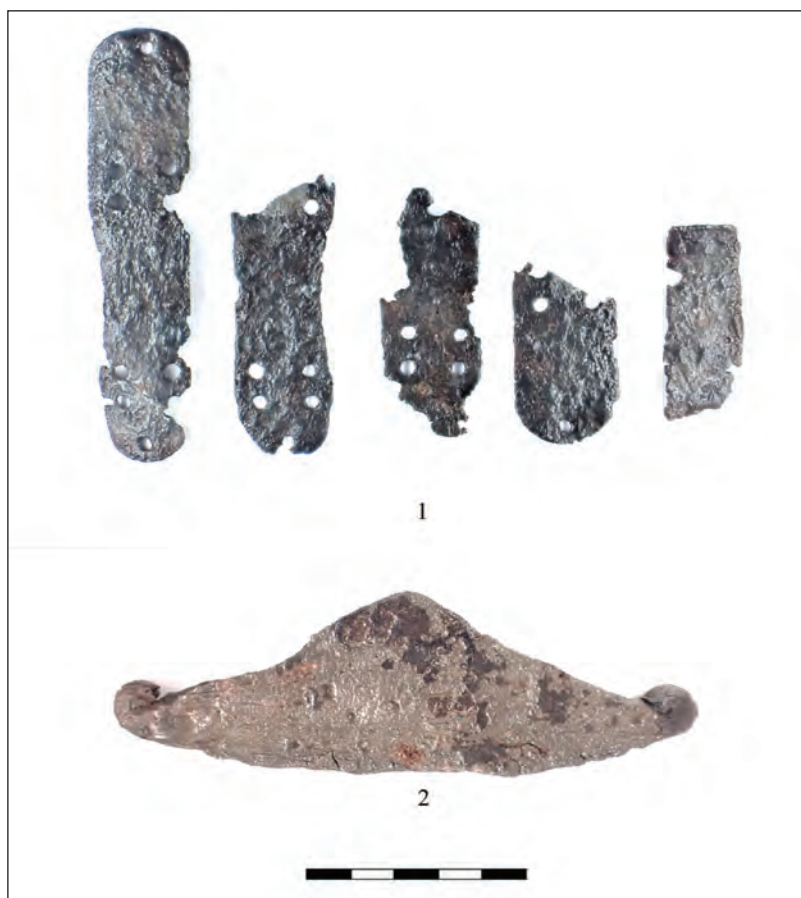

Tabla X (foto A. Lepić)

drugom polovinu 6. vijeka uspoređujući ih sa nalazima iz Kranja u Sloveniji.⁸⁸ Približnu dataciju lamela sa Gradca na Ilinjači olakšava nalaz željeznog kresiva duguljastog i zadebljanog oblika sa visokim hrptom i povijenim krajevima, koji se može datirati u ranobizantski horizont, druga polovina 6. vijeka, pa sve do sredine 7. vijeka⁸⁹ (Tab 10, 2).

Na osnovu prikupljenih analogija i generalne usporedbe konteksta do sada pronađenog ovog materijala datacija pločica sa lamelnih oklopa pronađenih na lokalitetu Biograci 1969/1970. godine datiraju se u drugu polovinu 6. vijeka.

Završna razmatranja

Zahvaljujući svom pogodnom strateškom položaju, Gradina na Biogracima spada u kategoriju onih utvrđenja čiji je kontinuitet naseljavanja

⁸² Vinski 1989, 20.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ Wagner / Ypey 2011, 371.

⁸⁵ Fekeža 1990, 155-170.

⁸⁶ Fekeža 1991, 185.

⁸⁷ Ibid., 175-202.

⁸⁸ Ibid., 186.

⁸⁹ Ibid., 185.

dug i skoro bez većih prekida. Upravo taj kontinuitet naseljavanja na ovoj Gradini stvarao je poteškoće pri rekonstrukciji stratigrafije. Tako da od prahistorijske gradine skoro da nije ostalo ništa iz razloga što je kasnije rimsko utvrđenje snažno ukopano u ranije slojeve. Slična situacija je i sa slavenskim slojem, gdje su gradnjom zemunica iskrčene rimske podnice i sekundarno upotrijebljen rimski crijep za ognjišta. Iz ovih razloga teško je bilo definisati kasnoantički sloj na Gradini u Biogracima. Tako je određen dio materijala, poput oklopnih lamela i željezne četvrtaste kopče, datiran nešto kasnije. U prilog ovom materijalu svakako idu keramičke posude tipa dolija i male amfore *sphacteria*.

Svakako je potrebno obratiti pažnju na neke dijelove utvrđenja, koje po svom tipu i načinu gradnje te samom položaju unutar utvrđenja ukazuju na period 5–6. vijeka. Prvenstveno se misli na odbrambene kule, naročito one koje su smještene na južnom dijelu Gradine. Kula, odnosno prostorija 9 je četverougona osnove, isturena izvan prostorije 9.⁹⁰ U blizini ove prostorije je prostorija 7 lepezastog oblika koja je vjerovatno korištena kao odbrambena kula. Istureni dio ovih prostorija zasigurno je nadograđen u kasnoantičkom periodu radi efikasnije odbrane u nemirnim vremenima kakva su zadesila ovo područje. Prostorije 38 i 36 u obliku poligonalne i četverougona kule, smještene kod samog ulaza u Gradinu, dodatno osigurane zidom koji se pruža paralelno sa istočnim bedemom (proteihizma), te na taj način štite sami ulaz prostoriju 37, upućuju na 4. vijek kao vrijeme njihove gradnje. Upravo ovaj način gradnje je tipičan za rano-bizantijska utvrđenja⁹¹ te bi se ovaj dio Gradine mogao smatrati najkasnijom fazom utvrđenja, ne uzimajući u obzir gradnju slavenskih zemunica i suhozid u jugozapadnim prostorijama Gradine.⁹²

S obzirom na oblik i tip odbrambenih kula (poligonalne, lepezaste, četverougona i polukružne) kao i vjerovatnoće da je postojao vanjski, drugi bedem, može se zaključiti da je ovaj sistem utvrđenja svoju najveću upotrebu doživio u bizantijsko doba.⁹³ Kod interpretacije arhitektonskih elemenata Gradine u Biogracima iscrpljeni su postojeći podaci u navedenoj terenskoj

⁹⁰ Čremošnik 1989, 89.

⁹¹ Ristov 2012, 56.

⁹² Čremošnik 1989, 90.

⁹³ Ibid.

dokumentaciji i interpretaciji prema voditelju istraživanja Biograca, dok je za preciznije i novo determinisanje arhitektonskih elemenata Biograca potrebno reviziono iskopavanje ovog lokaliteta.

Većina navedenih analogija za lamele sa Biograca pronađena je kao grobni prilog, dok je nešto manji broj pronađen u naseljima. Osnovna namjena i funkcija većine prostorija u kojima su pronađene lamele je odbrambenog karaktera (kule i prolaz između kula), kao i prostorija za skladištenje (rezervoar za vodu). Kako se radi o defanzivnoj vojnoj opremi, njen kontekst pronalaska je sasvim očekivan u prostorijama ovakve namjene. Naročito veliki broj lamela nađen je prostoriji 37 koja se definiše kao prolaz između dvije odbrambene kule na sjeveru Gradine, gdje je vjerovatno bio i glavni ulaz u utvrđenje. Da ovo nije jedini ovakav primjer dokaz je pronalazak lamela u gradu Stobi u Makedoniji, također unutar spremišta⁹⁴ kakvo je prisutno na Biogracima kao rezervoar (prostorija 26) ili lamela sa Ilinjače u Gornjem Kotorcu koje su nađene u narteksu crkve.⁹⁵ Lamele koje su još pronađene u naseljima, a s kojima su tipološki upoređene lamele sa Biograca, jesu one nađene na Chartagu Spatheiji, u Kartagi, u malim kvadratnim prostorijama, te u Kranju v Lajhu u Sloveniji, Svetinji u Srbiji unutar kovačnice i kuće nepoznate namjene, potom lamele pronađene na lokalitetu Viničko Kale u Makedoniji u kontekstu većeg vojnog kompleksa,⁹⁶ kao i nalaz lamela na lokalitetu Sant'andrea At Loppio (Trentino, Italija) u objektu nepoznate namjene.⁹⁷ Nažalost lamele sa Biograca dosta su oštećene i rasute u više prostorija, pa je nemoguće bilo dati precizniji zaključak da li se radi o dijelovima jednog ili više oklopa. Zbog velike korozije kožna oplata koja obično obrubljuje ivice lamelnih redova oklopa i kožna vrpca kojom se povezuju lamele nije zapažena na ovim primjercima.

O njihovom porijeklu također je nezahvalno govoriti. Pojava lamelnih oklopa i njihova

⁹⁴ Angelovski 2015, 426.

⁹⁵ U narteksu crkve na Ilinjači, u blizini kanoantičkog utvrđenja pronađeni su i grobovi koji su na dubini do 0,90 cm. Prema terenskoj dokumentaciji sa iskopavanja crkve na Ilinjači grobovi nisu otvarani ranije, tako da se lamele sa Ilinjače ne mogu povezati kao grobni priloz.

⁹⁶ Angelovski 2019, 70.

⁹⁷ Maurina 2018, 597.

upotreba seže još od Istoka (Centralna Azija), te se njihova upotreba kroz različite varijante lamela može pratiti do u kasni srednji vijek. Njihova pojava u drugoj polovini 6. i početkom 7. vijeka veže se za ranobizantijsku vojsku, a kasnije za germanske narode i Avare zbog promjene u taktici ratovanja. Lamelle sa Biograca koje ponajviše podsjećaju na one iz Svetinja i sa Gradca na Ilinjači mogle bi se datirati u ranobizantijski horizont. Nadalje, zahvaljući mogućnosti da se četverougona kopča tipa A14 (prema Schulze-Dörrlamm) datira od 550. do 590. godine n. e., a koja je mogla biti dio lamelnog oklopa, onda se nastanak i upotreba lamelnog oklopa mogu sa sigurnošću datirati u drugu polovinu 6. vijeka.

Njihova upotreba i rasprostranjenost u periodu od druge polovice 6. i početkom 7. vijeka kreće se od Kavkaza na istoku do Španije na zapadu. U ovom momentu kada govorimo o prostoru današnje Bosne i Hercegovine ovo su najveći pronađeni i očuvani primjerci lamelnog oklopa iz druge polovine 6. vijeka. Već neko vrijeme se smatralo da su to i jedini nalazi lamela sa prostora Bosne i Hercegovine. Ovdje se naglašava da primjerci lamela sa Ilinjače kod Sarajeva čine još jedan vrijedan trag u upotrebi ovakvog tipa oklopa na ovom području. Situacija u susjednim zemljama je odavno drugačija u pitanju broja pronađenih lamelnih oklopa ovog perioda, pa je potrebno u budućim arheološkim istraživanjima obraditi dodatnu pozornost na ovakve nalaze.

Summary

Early Byzantine armor lamellae from Gradina in Biograci near Široki Brijeg

Thanks to its favorable strategic position, Gradina on Biograci belongs to the category of those fortifications whose continuity of settlement is long and almost without major interruptions. Precisely, this continuity of settlement on this site created difficulties in the reconstruction of the stratigraphy. There is almost nothing left of the prehistoric hillfort because the later Roman fortress was strongly buried in the earlier layers. The situation is similar with the Slavic layer, where the construction of dugouts unloaded Roman floors and secondarily used Roman tiles for fireplaces.

Because of these reasons, it was difficult to define the late antique layer on Gradina in Biograci. Certain pieces of material from his site, such as armored slats and iron square buckles, is dated somewhat later. Ceramic vessels of the *dolia* type and small amphora type called *sphacteria* certainly support this material.

It is certainly necessary to pay attention to some parts of the fortification, which the type and method of construction and the position within the fortification indicate a period of 5th or 6th century. It primarily refers to the defensive towers, especially those located in the southern part of Gradina. The tower or room 9 has a quadrangular base, which is protruding beyond room 9. In the vicinity of this room is room 7, fan-shaped, which was probably used as a defensive tower. The protruding part of these rooms was certainly upgraded in the late antique period for the purpose of efficient defense in the turbulent times that befell this area. Rooms 38 and 36 are in the form of a polygonal and quadrangular tower located at the entrance to Gradina, additionally secured by a wall that runs parallel to the eastern rampart (*proteichisma*), which are protecting the entrance to room 37, indicates that the time of their construction could be in the 4th century. This method of construction is typical for early Byzantine fortifications, and this part of Gradina could be considered the latest phase of the fortification, not taking into account the construction of Slavic dugouts and dry stone walls in the southwestern parts of Gradina. This way of construction in the early Byzantine period is typical for the area of Bulgaria and Macedonia, while in the west they are very rare.

Considering the shape and type of defensive towers (polygonal, fan-shaped, quadrangular and semi-circular) as well as the possibility that there existed externally a second rampart, it can be concluded that this fortification system experienced its greatest use in Byzantine times.

Most of the mentioned analogies for lamellas from Biograci were found as grave goods, while a slightly smaller number was found in settlements. The main purpose and function of most of the rooms where the slats were found is of a defensive nature (towers and the passage between the towers) as well as the storage room (water tank).

As it is a matter of defensive military equipment, its context of discovery is quite expected in the premises of this purpose. A particularly large number of lamellas were found in room 37, which is defined as a passage between two defensive towers in the north of Gradina, and where probably was the main entrance to the fortification. As this is not the only example of this, the proof is the finding of lamellas in the town of Stobi in Macedonia also within the repository as present in Biograci as a reservoir (room 26)

or lamellas from Ilinjača in Gornji Kotorac found in the narthex of the church. The lamellas that were still found in the settlements and with which the lamellas from Biogradi were typologically compared are those found on Chartago Spatheia, Carthage in small square rooms, Kranj v Lajh in Slovenia, shrines in Serbia inside the smithy and a house of unknown purpose. Unfortunately, the lamellas from Biogradi were quite damaged and scattered in several rooms, so it was impossible to give a precise conclusion as to whether they were parts of one or more armor. Due to the high corrosion, the leather cladding that usually borders the edges of the lamella rows of armor and the leather tape to which the lamellae are connected have not been observed in these examples.

It is also ungrateful to talk about their origins. The appearance of lamellar armor and their use dates back to the East (Central Asia), and their use through different variants of lamellae can be traced back to the late Middle Ages. Their appearance in the second half of the 6th and the beginning of the 7th century is associated with the early Byzantine army and later with the Germanic peoples and the Avars due to a change in war tactics. The lamellas from Biogradi, which are most reminiscent of those from Svetinja and from Gradac on Ilinjača, could be dated to the early Byzantine horizon. Furthermore, thanks to the possibility that the rectangular buckle type A14 (according to Schulze-Dörrlamm) dates from 550 to 590 AD, and which could have been part of the lamella armor, then the time of origin and use of lamella armor can be dated with certainty to the second half of the 6th century.

Their use and distribution from the second half of the 6th and the beginning of the 7th century ranged from the Caucasus in the east to Spain in the west. At this moment, when we talk about the area of today's Bosnia and Herzegovina, these are the largest found and preserved examples of lamellar armor from the second half of the 6th century. For some time now, it has been considered that these are the only finds of lamellas from Bosnia and Herzegovina.

The situation in neighboring countries has long been different in terms of the number of found lamella armor of this period, so it is necessary in future archaeological research to pay additional attention to such findings.

Literatura

Angelovski, B. 2015, Late Roman Lamellar Cuirass from Stobi, *Folia Archaeologica Balkanica III*, Skopje 2015, 425-432.

- Bavant, B. / Ivanišević V.* 2003, *Ivstianiana Prima – Caričin Grad*, Beograd 2003.
- Bavant, B. / Ivanišević V.* 2006, *Ivstianiana Prima – Caričin Grad*, Leskovac 2006.
- Bjelajac, Lj.* 1996, *Amfore gornjomezijskog Podunavlja*, Beograd 1996.
- Bugarški, I.* 2005, A contribution to the study of lamellar armours, *Starinar LV/2005*, Beograd 2005, 161-179.
- Buljević, Z.* 1997/1998, *Njive – Podstrana: Groblje iz vremena seobe Naroda u Naroni, istraživanja 1994*, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, sv. 90-91, Split 1997/1998, 201-293.
- Busuladžić, A.* 2019, A contribution to knowledge of Greek and Roman amphorae found or located in Bosnia and Herzegovina, *Radovi FF UNSA (Historija, Historija umjetnosti, Arheologija)*, knjiga 6, Sarajevo 2019, 13-127.
- Čremošnik, I.* 1989, Rimsko utvrđenje na Gradini u Biogradi kod Lištice, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, N.S. 42/43 Sarajevo, 1987/1988, 83-128.
- Fabijanić, T.* 2004, *Pojasne kopče i predice druge polovice 5. do 7. st. na području rimske provincije Dalmacije*, magistarski rad, Zagreb 2004, 1-196. (neobjavljeno)
- Fekeža, L.* 1990, Kasnoantičko utvrđenje na lokalitetu Gradac na Ilinjači u selu Gornji Kotorac kod Sarajeva, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Nova serija 45, Sarajevo 1990, 155-170.
- Fekeža, L.* 1991, Kasnoantičko utvrđenje na lokalitetu Gradac na Ilinjači u Gornjem Kotorcu kod Sarajeva (nastavak), *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, N.S. 46, Sarajevo 1991, 175-202.
- Glad, D.* 2012, The empire's influence on barbarian elites from the Pontus to the Rhine (5th–7th centuries): A case study of lamellar weapons and segmental helmet in The Pontic-Danubian realm in the Period of the Great Migration, *Paris – Beograd 2012*, 349-362.
- Hornes, M.* 1880, *Altertümer der Hezegovina, Sitzungsberichte der K. K. Akademie der Wissenschaften in Wien 97*, Wien 1880.
- Ivanišević, V. / Špehar, P.* 2005, Early byzantine finds from Čečan and Gornji Streoc (Kosovo), *Starinar LV*, Beograd 2005, 133-159.
- Knific, T.* 2015, *Kranj z okolico v pozni antiki – zapis geografa iz Ravene in arheološki podatki*, *Kranjski zbornik 2015*, 29-41.
- Kubarev, V. G.* 2006, *Arms and armour as indicators of cultural transfer in Nomaden und Sesshafte*, Wiesbaden 2006.
- Kubarev, V. G. / Zhuravlev D. V.* 2012, *Armour from the catacomb grave from Gospiťalnaya street in Kerch (excavation 1891 of professor Y. A. Kulakovsky)*, *Vestnik NGU 2012*, 135-146.

- Lepić, A.* 2021, Paragnatida kacige tipa Baldeinheim sa Gradine u Biograda kod Širokog Brijega, *Godišnjak/Jahrbuch* 50, Sarajevo 2021, 81-91.
- Lux, J.* 2016, Izbrana zgodnejbizantinska materialna kultura na ozemlju današnje Slovenije in Istre, magistrski rad, Ljubljana 2016. (neobjavljeno)
- Maurina, B.* 2018, New military evidence from the site of Sant'andrea at Ioppio (Trentino, Italy) in Alpine festungen 400–1000 – chronologie, raume und funktionen, netzwerke, interpretationen, Munchen 2018.
- Miletić, N.* 1956, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sveska XI, Sarajevo 1956, 9-39.
- Miletić, N.* 1970, Ranosrednjovjekovna nekropola u Rakovčanima kod Prijedora, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, sveska XXV, Sarajevo 1979, 119-177.
- Milinković, M.* 2017, Gradina na Jelici. Ranovizantijski utvrđeni centar u Iliriku, Srpska akademija nauka i umetnosti, Narodni muzej Čačak, Beograd – Čačak 2017.
- Paulsen, P.* 1967, Alamannische Adelsgräber von Niederstotzingen, Stuttgart 1967.
- Popović, M.* 1987, Svetinja, novi podaci o ranovizantijskom Viminacijumu, *Starinar* XXXVIII, Beograd 1987, 1-37.
- Radimsky, W.* 1894, Arheološke crtice iz Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja BiH*, Sarajevo 1894, 443-445
- Ricci, M.* 2012, Rome-Byzantium Affinity and Difference in the Production of Luxury Goods, u: Böhlendorf-Arslan, B. / Ricci, A. (ur.) *Byzantine Small Finds in Archaeological Contexts*, *Byzas* 15, Istanbul 2012, 1-16.
- Schulze-Dörrlamm, M.* 2009a, Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil I, Die Schnallen ohne Beschläg, mit Laschenbeschläg und mit festem Beschläg des 5. bis 7. Jahrhunderts, *Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer* 30, 1, Mainz 2009.
- Schulze-Dörrlamm, M.* 2009b, Byzantinische Gürtelschnallen und Gürtelbeschläge im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Teil II, Die Schnallen mit Scharnierbeschläg und die Schnallen mit Angegossenem Riemendurchzug des 7. bis 10. Jahrhunderts, *Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer* 30, 2, Mainz 2009.
- Špehar, P.* 2010, Materijalna kultura iz ranovizantijskih utvrđenja u Đerdapu, Arheološki institut Beograd, Beograd 2010.
- Uglašić, A.* 1994/1995, Istočnogotski ženski grob iz antičke Narone, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*, sv./vol. 34 (21), Zadar 1994/1995, 145-150.
- Uglašić, A.* 2000, Spangenhelme vom typ Narona/Baldenheim vom boden der römischen provinz Dalmatien unter besonderer berücksichtigung der herkunft dieses helmtyps, *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar* sv./vol. 39(26), Zadar 2000, 61-70.
- Vinski, Z.* 1974a, Kasnoantički starosjedioci u salonitanskoj regiji prema arheološkoj ostavštini predlavenskog supstrata, *Vjesnik za arheologiju i historiju Dalmatinsku* LXIX/1967, Split 1974, 5-86.
- Vinski, Z.* 1974b, O kasnim bizantskim kopčama i o pitanju njihova odnosa s avarskim ukrasnim tvorevinama, *Vjesnik Arheološkog muzeja* 3. s. VIII, Zagreb 1974, 57-81.
- Vinski, Z.* 1989, Razmatranja o iskopavanju u Kninu na nalazištu Greblje, *Starohrvatska prosvjeta*, Vol. III no. 19, Split 1989, 5-73.
- Vizcaíno Sánchez, J.* 2008, Early byzantine lamellar armour from Carthago Spartaria (Cartagena, Spain), *Gladius Estudios sobre armas antiguas, arte military y vida cultural en oriente y occidente* XXVIII (2008), Madrid 2008, 195-210.
- Wagner, A. / Ypey, J.* 2011, Das Gräberfeld auf dem Donderberg bei Rhenen, Leiden 2011.
- Wieczorek, A. / Wirth, K.* 2018, Ein exzeptioneller Fund der Merowingerzeit – Das Lamellenpanzerfragment aus Grab 516 von Rhenen in Von Hammaburg nach Herimundesheim – Festschrift für Ursula Koch, Heidelberg 2018, 223-231.

Plevenski listići Sofijskog bosanskog evanđelja

Mehmed Kardaš
Sarajevo

Abstract: The paper analyzes two sheets of the Bosnian Gospels which are kept in the public reading room “Съгласие 1869” in Pleven under the signature Slav. 2, known in the literature as Pleven sheets. In previous research, these sheets have been identified as part of the Bosnian Sofia Gospels stored in the “St. St. Cyril and Methodius” National Library in Sofia, whose critical edition in 2018 was published by Forum Bosnae, and the digital edition of the text is available in the database *Corpus of Medieval Bosnian Texts: New Testament* (ANUBiH). The publication of digital facsimile of Pleven sheets on the web page of the public reading room “Съгласие 1869” provided an opportunity to prepare a critical edition of these sheets and to comment on their language.

Keywords: Pleven sheets, Sofia Gospels, Bosnian redaction of the Old Church Slavonic language, critical edition

Povodom 150 godina od osnivanja narodne čitaonice “Съгласие 1869” u Plevenu, 2019. godine objavljen je katalog rukopisa Опис на ръкописите на плевенското читалище “Съгласие 1869” u kojem su prezentirani ćirilični rukopisi pohranjeni u biblioteci ove kulturne ustanove. Uz najvažnije kodikološke podatke o rukopisima, katalog je obogaćen i odabranim faksimilima, a među objavljenim rukopisima dva su iz srednjovjekovnog perioda pisana na pergameni: dvolist evanđelja Slav. 2, za koje se navodi da je iz 13. stoljeća, te fragment apostola Slav. 3 iz prve polovine 14. stoljeća. Dvolist evanđelja Slav. 2, koji je u centru našeg zanimanja, u literaturi je poznat kao Plevenski listići za koje je ranije utvrđeno¹ da pripadaju Sofijskom evanđelju, bosanskom crkvenoslavenskom rukopisu čijih se 58 listova čuva u bugarskoj Nacionalnoj biblioteci “Sv. sv. Kiril i Metodij” u Sofiji pod signaturom НБКМ 23+468.² Dok su Sofijski odlomci bili u fokusu pažnje nekoliko istraživača,³ a nedavno je objavljeno i kritičko izdanje nji-

hovog teksta,⁴ Plev. listići bili su dugo nedostupni istraživačima, sve dok ih narodna čitaonica “Съгласие 1869” nije objavila na stranici svoje digitalne biblioteke.⁵

O Plev. listićima osnovne podatke donosi H. Kuna na osnovu neobjavljenog članka P. S. Georgieva, gdje se navodi da se listići nalaze u Biblioteci kulturnog kruga “Georgi Dimitrov” pod signaturom 091/180, njihov sadržaj je dio Iv. evanđelja, drugi i sedmi listić kvaterniona, te jako liče na Pripk. evanđelje.⁶ Sadržaj listića navodi i A. Nazor u svom popisu bosanskih rukopisa.⁷ Ipak, najviše podataka sada nam nudi nedavno objavljeni katalog, svakako uz određene rezerve u pogledu relativne datacije rukopisa, o čemu ćemo nešto više reći kasnije. Prema opisu iz kataloga, riječ je o dva pergamentna lista dimenzija 170 x 130 mm, čije tekstno polje zauzima 135 x 95 mm, a stranica ima 18 redova. Za pismo se navodi da je ustav karakterističan za 13. stoljeće te se komentiraju najvažnije paleografske crte: “а се изписва с петлица, която не достига линията на реда, ч е чашковидно,

¹ Da su listovi br. 23 i 468 dio istoga kodeksa, pretpostavio je još B. Conev (1910), a tu pretpostavku dokazat će na osnovu paleografske analize N. Gošić (1981).

² Digitalno izdanje Sofijskih odlomaka dostupno je na stranici: <http://82.147.128.134/slr/public/image>.

³ Vidi: Conev 1910. i 1923; Lavrov 1914; Gošić 1981; Kuna 2008; Kardaš 2014; Nakaš 2015; Ramić-Kunić 2017.

⁴ Kardaš 2018.

⁵ Digitalno izdanje Plevenskih listića dostupno je na stranici: <https://saglasie1869pleven.com/digitalna/slav2.pdf>.

⁶ Kuna 2008, 121-122.

⁷ Nazor 2010, 135.

ц е с права отвесна дясна черта и наподобява съвременното ч. Характерно е изписването на диграфа оу, при който гласната о е плътно прилепена отляво на хастата на у⁸.

U dijelu o pravopisu i jeziku stoji da je pravopis jednojerov, bezjusov, “срѣбски, но със следи от стара българска основа”, veliko jus daje *u*, malo *e*, jat se čuva na etimološkom mjestu. Sadržaj listova je dio Ev. po Ivanu: I list 1:16-33, 2 list: 3:20-4:1.⁹ Na kraju se navodi da su listovi dio fragmenta koji se čuva u NBKM pod signaturom № 468 (121).¹⁰ Pored podataka iz kataloga, na mrežnoj stranici narodne čitaonice “Съгласие 1869” mogu se pronaći još neki važni podaci o Plev. listićima, odnosno o Sof. evanđelju – rukopis je nekoć bio u Čiprovcima, a ova dva lista biblioteci je darovao Jurdan Cvetkov iz Plevena, koji ih je pronašao 1892. godine.¹¹

Na osnovu uvida u digitalne snimke o listićima se može izvesti još nekoliko zaključaka o njihovoj sudbini. Naime, oštećenja koja su zahvatila margine listova, usljed čega su najviše stradali Euzebijevi kanoni, govore da su listovi stradali dok su bili u sastavu kodeksa jer su njihovi rubovi na isti način oštećeni, a na nekoliko mjesta naknadno su unesene liturgijske oznake istim rukopisima kojim su takve oznake unesene i u Sof. fragment: Iv. 1:28, 3:33 **кѢ**, 3:22 **въ време ѿ**; na gornjoj margini 1a tamnijom crvenom bojom: **пѣе · свѣ нѣ · ба ннкт**[_]. Sve ovo govori da Plev. listići nisu davno odvojeni od ostatka kodeksa.

U kritičkom izdanju Sof. evanđelja koje je 2018. izdao Forum Bosnae ispitan je tekst ovih odlomaka na grafijskom i jezičkom nivou, a za Plev. listiće vrijedi da se u potpunosti uklapaju u rezultate tog istraživanja. Na grafijskom planu ističe se potpuno odsustvo ligatura *ѣ* i *ѡ*, pa je i pravopis prikladnije zvati bosanski, svakako ne “срѣбски”, kako ga nazivaju autori kataloga.

⁸ Džurova 2019, 12.

⁹ U katalogu stoji da 2a završava stihom Iv. 4:2, međutim, list završava stihom 4:1.

¹⁰ Džurova 2019, 13.

¹¹ Na stranici <https://spiritofpleven.com/unikalni-stari-rakopisi-sahranjava-bibliotekata-pri-nch-saglasie-1869-v-pleven/> o dvolistu piše sljedeće: “Те съдържат части от Евангелието на Йоан и принадлежат към ръкопис, фрагмент от който се съхранява в Националната библиотека ‘Св. Св. Кирил и Методий’ в София. Цялото евангелие се е намирало някога в Чипровци. Тези два листа са дарени на библиотеката от Юрдан Цветков от Плевен, който ги намира през 1892 г.”

Za pisara Sof. evanđelja, zbog čuvanja slova jat na etimološkom mjestu, pretpostavljeno je ije-kavsko (diftonško) porijeklo, najvjerovatnije govor istočne Bosne¹² koji je zahvaćen hiperdifton-gizacijom, čijih primjera ima i u Plev. listićima: Iv. 1:29 **мѣра**, 3:34 **въ мѣроу**. Primjeri vokalizacije poluglasa, kao i zamjene iskonskog /a/ poluglasom bilježe se u Sof., što bi dataciju trebalo ipak pomjeriti u drugu polovinu 14. stoljeća jer u starijim bosanskim evanđeljima Div. i Man. nema primjera vokalizacije,¹³ kao što je nemamo ni u bosanskim poveljama iz prve polovine 14. stoljeća. S druge strane, kriterij neprelaska *-l > o*, odnosno izostanak ove alternacije u Sof., ne bi išao u prilog pomjeranju datacije u 15. stoljeće,¹⁴ ako je suditi po prvim primjerima ove pojave u bosanskim poveljama.

Morfologija Plev. listića je konzervativna, uostalom kao i Sof. odlomaka, s tim da se bilježi prodor novog aoristnog nastavka u 1. l. mn. u Iv. 1:16 **прнесмо**, tamo gdje drugi bosanski imaju **прнехомъ**. Sofijsko inače dobro čuva arhaične glagolske oblike,¹⁵ naročito starije aoriste,¹⁶ što potvrđuju i Plev. listići: Iv. 1:25 **рѣше**, 1:30 **рѣхъ**, 1:31 **прндъ**, 3:26 **прндоу**, 3:28 **рѣхъ**. U oblicima imperfekta u Plev. se bilježe kontrahirane forme,¹⁷ ali ima i nekontrahiranih: Iv. 3:22 **жнвѣаше** – Div. i Vrut. **жѡвѣше**.

Svakako da je ispitivanje leksičkih varijanti Plev. listića najzanimljiviji aspekt njihova proučavanja zbog toga što se u procesu prepisivanja zna desiti da pisar u različitim dijelovima rukopisa koristi različite predloške, pa je potrebno utvrditi u kakvom je odnosu tekst ovoga dvolista prema ostatku kodeksa. Bolje pozicioniranje Plev. listića u kontekst Sof. omogućavaju rezultati istraživanja do kojih sam došao prilikom izrade kritičkog izdanja Sof. odlomaka. Naime,

¹² Kuna 2008, 123.

¹³ Vidi Grickat 1961–1962, 258; Nakaš 2018, 40. Mihaljević tvrdi da primjere vokalizacije poluglasa sadrži Splitski fragment misala iz 13. stoljeća (Mihaljević 2000, 158; 2002, 209 f. 194), međutim, navodi primjere gubljenja slabog: *vsaki, prĉcastnikomъ, priĉcastnikъ* (Mihaljević 2000, 158). Saglasni smo sa Štefanićem da primjeri *prĉcastnikomъ* i *priĉcastnikъ* svjedoče o promjeni *ĉ > /a/* iza palatala te da u Splitskom fragmentu nema primjera zamjene poluglasa sa /a/ (Štefanić 1957, 86, 90).

¹⁴ Sofijsko evanđelje datira u početak 15. stoljeća (Gošić 1981, 240–241).

¹⁵ Kuna 2008, 123.

¹⁶ Kardaš 2018, 19.

¹⁷ Džurova 2019, 13.

usporedba Sof. evanđelja sa kanonskim i drugim bosanskim pokazala je da Sof. odlično slijedi kanonska evanđelja, odnosno da tradira konzervativnu tekstnu verziju prve redakcije. U ovaj zaključak uklopila se i usporedba Plev. listića sa kanonskim evanđeljima, što znači da je pisar za cijeli kodeks koristio jedan glavni predložak, očito vrlo arhaičan. Udaljavanje od kanonskih rukopisa ponekad imamo tamo gdje se bosanski ponašaju kao cjelina te njihovo slaganje svjedoči o nekadašnjoj zajedničkoj pramatici. Tako npr., u stihu Iv. 1:27 u svim bosanskim evanđeljima, izuzev Pripk., izostaje dio stiha koji imaju kanonska evanđelja, a od velikog broja slavenskih rukopisa, u kritičkom izdanju Ivanova evanđelja¹⁸ izostavljanje se bilježi samo u Dobrm., Gal. i Jur. evanđelju, s tim da njima treba pridružiti i Trn. evanđelje:

1:27 Pripk. kao *иже прѣдъ мноѡжъ бысть* Mar. Zogr. *ѣко прѣдъ мноѡжъ естъ* Ass. (*ὅς ἐμπροσθέν μου γέγονεν*) – om. Plev. Kop. Nik. Vrut. Hval. Mlet. kao Trn. Dobrm. Gal. Jur.¹⁹

Kada se tekst Plev. listića udaljava od jednog kanonskog rukopisa, što se uglavnom zapaža u redu riječi, ponekoj omisiji ili dodavanju, podršku ima u drugom kanonskom evanđelju. U Iv. 1:27 bosanski se izostavljanjem početka stiha približavaju Ass., a u 1:31 imaju red riječ kao Ass. i Zogr.:

1:27 om. Plev. Kop. Nik. Vrut. Hval. Mlet. kao Ass. – *съ естъ* Mar. *тъ естъ* Zogr.

1:31 *прѣдъ азъ* Plev. Kop. Nik. Vrut. Hval. Mlet. kao Ass. Zogr. – *азъ прѣдъ* Mar.

Ponekad se od bosanskih udaljava u redu riječi, ali podršku ima u nekim drugim starijim rukopisima poput Mir.:

3:27 *не боуѣтъ дано емоу* Plev. Mir. Dobril. Čud. Pg. kao *нѣстъ дано емоу* Ass. – *не боудеть емоу дано* Kop. Nik. Vrut. Hval. Mlet. kao Mar., def. Zogr.

Za potrebe određivanja Plev. prema drugim bosanskim evanđeljima priređen je kritički aparat koji je potvrdio odlično slaganje sa svim bosanskim predstavnicima. Dionica teksta Plev. listića izrazito je konzervativna, dakle, nema leksičkih inovacija, a razlike u odnosu na druge

bosanske uglavnom se svode na one morfološke prirode ili, pak, na različito pisanje vlastitih imena: npr. Sof. (Plev.) slijedi grčku ortografiju *ἰωάννης* (Ιωάννης), dok drugi bosanski imaju *нѡвнъ*. U istraživanju odnosa unutar bosanske grupe ranije je uočena izrazita podudarnost Sof. i Vrut.,²⁰ što je potvrdila i detaljna usporedba njihovih tekstova u kritičkom izdanju Sof. odlomaka. Slaganje je evidentno i u dijelu Plev. listića, a razilaženja nalazimo onda kada se Vrut. odvaja od cijele grupe, bilo da je riječ o utjecaju nekog drugog predloška koji mu je u prapodlozi (1:21; 3:27), ili je bez podrške (1:27; 3:25):

1:18 *не видѣ ннкъдѣже* Plev. (*нѣдѣже*) Nik. Hval. Mlet. kao Ass. (*ннколнже*) Zogr. – *ннганже не видѣ ннганже* Kop. – *нѣганже не вѣдн тъкмо* Vrut. (add. *тъкмо* Ass.), def. Mar.

1:21 *уто ѡбо ти еси* Plev. Nik. Mlet. kao Zogr. Ass. – *уто ѡбо еси ти* Kop. Hval. – *кѡ ѡбо еси тѣ* Vrut. kao *къто оубо ѡси тѣ* TL, def. Mar.

1:22 *о тебѣ* Plev. Kop. Nik. Mlet. kao Zogr. Ass. – *о себѣ* Vrut. Hval. kao Frol. Jur. Karp. Tol., def. Mar.

1:27 *грѣдн* Plev. Kop. Nik. Hval. (*грѣден*) Mlet. kao Mar. Zogr. Ass. – *грѣдетъ* Vrut.

1:30 *по мнѣ грѣдетъ* Plev. Kop. Nik. Hval. Mlet. kao Mar. Zogr. Ass. Sav. – *грѣдетъ по мнѣ* Vrut.

1:31 *кръсте* Plev. Kop. kao Mar. Zogr. Ass. Sav. – *кръстен* Nik. Hval. Mlet. kao *кръстан* Čud. Tol. – *кръстнтн* Vrut.²¹

3:21 *соуть сѣдѣлапа* Plev. Kop. Nik. Kop. Hval. Mlet. kao Mar. Ass. – *сѣдѣлапа сѣтъ* Vrut., def. Zogr.

3:25 *ѡ ѡуеннкъ* Plev. Div. Kop. Nik. Hval. Mlet. kao Mar. Ass. – *ѡ ѡвкъ* Vrut., def. Zogr.

3:27 *с нѣбсе* Plev. Div. Kop. Nik. Hval. kao Mar. – *с вѣше* Vrut. *с внше* Mlet. kao Dobrm. Giljf.1 Karp. Crk. – *съ вѣше съ нѣсе* Ass., def. Zogr.

U Plev. se mogu pronaći i neke specifičnosti koje govore o bliskosti sa nekim starijim maticama poput one koja je u podlozi makedonskom Karp. evanđelju: u Iv. 3:28 dolazi dodatak *вамъ* koji nemaju ni kanonska ni bosanska evanđelja, kao ni drugi slavenski rukopisi iz kritičkog izdanja Ivanova evanđelja.²² Pored ovog primjera, na davnu bliskost podloga ovih rukopisa mogla bi

¹⁸ Alekseev 1998.

¹⁹ Za ovakve primjere iz Iv. evanđelja Alekseev tvrdi da su mogli doći iz nekog nebizantskog rukopisa koji je korišten pri redakturi rukopisa 10–12. stoljeća. Usp. o tome Alekseev 1998, 33–34.

²⁰ Nakaš 2015, 656.

²¹ Moguće da je pod utjecajem stiha 1:33.

²² Alekseev 1998, 13.

ukazivati i neka druga podudaranja u glagolskim oblicima:

3:28 вамъ Plev. kao Karp. – om. Div. Kop. Nik. Vrut. Hval. Mlet. kao Mar. Ass., def. Zogr. Sav.

1:26 ѿве[щ]авъ Plev. Vrut. kao Karp. – ѿвеща Kop. Nik. Hval. Mlet. kao Mar. Zogr. Ass.

3:21 творе Plev. kao Karp. Dobril. – творен Kop. Nik. Vrut. Hval. Mlet. kao Mar. Ass., def. Zogr.

Na kraju donosimo kritičko izdanje Plev. listića koje je dodatak izdanju Sof. evanđelja u čiji su

kritički aparat ušle varijante iz Vrut. i Dov. evanđelja. Prema osnovnom tekstu Plev. listića ovdje su postavljeni svi rukopisi čiji su digitalizirani tekstovi dostupni u bazi *Korpus srednjovjekovnih bosanskih tekstova: Novi zavjet* (ANUBiH): Div., Nik., Vrut., Hval. i Mlet., s tim da se s Div., koje je def. do 2:7, mogao usporediti samo dio teksta od 3:20, dok Čajn. nema sačuvano Ev. po Ivanu. Kritički aparat donosi sve razlike prema ovim rukopisima, izuzev razlika u refleksima jata, vokalizaciji jakog i gubljenju slabog poluglasa.

1a

Iv. 1:17-25

	его мн всн прнесмо б̄гѡдѣтъ в[]	
	б̄лагѡдѣтъ ^{1:17} ѣко законъ монсѣ[]	
	данъ б̄н̄ б̄лагѡдѣ нстнна нс̄х̄м[]	[]
	^{1:18} б̄а ннкѡже не вндѣ ннкѣдѣже нн[]	[]
5	уѣдн с̄н̄ сн въ лонѣ ѡ̄н̄ тн нсповѣд[]	[]
	^{1:19} н се естъ с̄вѣтъство нѡаново ег̄а пос	
	лаше нюдѣ ѡ̄ ерс̄ма нерѣн н левьгн	[]
	тн да въпросеть н ты кто есн ^{1:20} нсповѣ	[]
	н не ѡврьже се ѣко нѣсамъ азъ х̄ѣ ^{1:21} н в	
10	ьпроснше н што ѡбо тн есн нлнѣ лн есн	
	н г̄ла нѣсамъ пр̄ркѣ лн есн тн н ѡве	
	щан нн ^{1:22} рѣше же емоу кто есн да ѡвѣ	
	тъ дамъ пославьшнмъ нн што г̄лѣ	нѡ []
	шн ѡ тебѣ самомъ ^{1:23} р̄ѣ азъ г̄л̄сѣ въ	а []
15	пнюцаго въ поуствнѣ нсправнѣ	мр []
	поуть г̄н̄ ѣкоже р̄ѣ нсанѣ пр̄рокѣ	[]
	^{1:24} н посланн бѣхоу ѡ фарнсѣн ^{1:25} н въпр	[]
	оснше н рѣше емоу што ѡбо крѣща	нѡ ат
	ешн	†
		зе

16 в[] васъ Mlet. — прнесмо] прнехомъ Nik. Vrut. Hval. Mlet. — 17 б̄н̄] б̄н̄ Nik. б̄н̄ Hval. add. а Vrut. Hval. Mlet. — б̄лагѡдѣ (!)] б̄лагѡдѣтъ Nik. Vrut. Hval. Mlet. — нс̄х̄м[] add. дана Hval. — 18 не вндѣ ннкѣдѣже] нѣгднже не вѣдн тькмо Vrut. — сн] са Vrut. Hval. Mlet. — ѡ̄н̄] add. н Nik. Hval. — тн] тѣ Nik. Vrut. та Hval. — 19 нѡаново] om. Vrut. нѡнновѡ Nik. Hval. Mlet. — нюдѣе] нюдене Nik. нюдѣн Mlet. — нерѣн] нерѣне Nik. нерѣе Vrut. Hval. — левьгнтн] левьѣнтн Nik. Vrut. — н³] om. Vrut. Hval. Mlet. — 20 нсповѣ] om. Hval. — азъ] om. Mlet. — 21 што] кѡ Vrut. — тн есн] есн тн Vrut. Hval. — н³] ты Vrut. om. Hval. — н⁴] om. Hval. Mlet. — ѡвещан] ѡвеща Nik. Hval. ѡвещавъ Vrut. Mlet. — нн] н̄н Hval. — 22 тебѣ] себѣ Vrut. Hval. — р̄ѣ] add. же Nik. Hval. — выпнюцаго] выпнюца Nik. — фарнсѣн] парьсѣ Hval. — 25 въпроснше] add. н Nik. Vrut. add. н глоущѣ Hval.

Div. def. Lk. 24:31 — Iv. 2:7

Na gornjoj margini drugim rukopisom dodana liturgijska oznaka: п̄нѣ · с̄вѣ нѣ · б̄а ннкѣ[].

[] [] [] []	5	[]є ты нѣсн х̄б̄ нн нлѣ нн пр̄рокъ ^{1:26} ѿве []авь нѡан̄ь гл̄е азъ кр̄ѣцаю вн въ водѣ []о ср̄ѣдѣ же васъ стонѣ егоже вн не вѣсте ^{1:27} гредн по мнѣ емоуже азъ нѣ самъ достоѣнь да ѿр̄шоу ремень са погоу его ^{1:28} сн въ внтапн бѣше ѡб онь поль ѡрьдына ндѣже бѣ нѡан̄ь кр̄ѣте ^{1:29} въ ютрѣ же днѣ вндѣ нса гредоуца кь
[]о д̄ѣ а []† []Δ []†	10	севѣ н гла се агньць бжн възем̄е гр̄ѣ хн всего мѣра ^{1:30} сь естѣ ѡ немьже азъ рѣхь по мнѣ гредеть моужь нже пр̄ѣ мною бѣи ѣко прѣвн мене бѣ ^{1:31} н азъ не вндѣхь его нь да ѣвнтѣ се нзл̄ю сего радн прндѣ азъ въ водѣ кр̄ѣте
н̄о єт̄ а м̄ д̄ѣ м̄р̄ є̄ л̄ г̄†	15	^{1:32} н сѣѣтествова нѡан̄ь гл̄е ѣко внд ѣхь дх̄ь сходещь ѣко голоубь с неѣсе н прѣвнстѣ на немь ^{1:33} н азъ не вндѣхь его нь пославн ме кр̄ѣстнтн въ во

26 ѿве_авь] ѿвѣща Nik. Hval. Mlet. add. нмь Vrut. Hval. Mlet. — нѡан̄ь] нѡн̄ь Nik. Vrut. Hval. Mlet. — въ] ѡ Vrut. — васъ] от. Vrut. — 27 гредн] гредеть Vrut. греден Mlet. — азъ] от. Vrut. — достоѣнь] достоень Vrut. — ѿр̄шоу] ѿдр̄шѡ Vrut. — 28 въ] ѡ Vrut. — ѡрьдына] нор̄дана Nik. Hval. Mlet. нер̄дана Vrut. — бѣ] бѣи Hval. Mlet. — нѡан̄ь] нѡн̄ь Nik. Vrut. Hval. Mlet. — кр̄ѣте] кр̄ѣст̄ен Nik. Hval. кр̄ѣстнт̄ь Mlet. — 29 ютрѣ] ютр̄ньи Nik. ѡтр̄нн Mlet. — вндѣ] вндѣвь Nik. — възем̄е] въземлен Nik. Vrut. Mlet. въземлен Hval. — 30 сь] сн Vrut. — по мнѣ гредеть] гредеть по мнѣ Vrut. — нже] от. Vrut. — бѣи] бѣи Nik. бѣ Vrut. Hval. — прѣвн] прѣв̄н Vrut. — бѣ] бнстѣ Mlet. — 31 въ] ѡ Vrut. — кр̄ѣте] кр̄ѣст̄ен Nik. Hval. Mlet. кр̄ѣстнтн Vrut. — нже] add. н Hval. — бѣи] бѣ Hval. — 32 нѡан̄ь] нѡн̄ь Nik. Vrut. Hval. Mlet. — ѣко] от. Vrut. — сходещь ѣко голоубь] ѣко голоубь сходещь Hval. — с неѣсе] от. Vrut. — 33 кр̄ѣстнтн въ во|дѣ] въ водѣ кр̄ѣстнт̄ь Hval. — въ] ѡ Vrut.

Div. def. Lk. 24:31 — Iv. 2:7

Na kraju stiha 1:28 drugim rukopisom dodana liturgijska oznaka: **кѡ**.

U stihu 1:29 (7/8. red) iznad riječi vndѣ нса drugim rukopisom dodano: **їѡ** (нѡан̄ь).

	<p>ХОДНТЬ КЪ СВѢТОУ ДА НЕ ѠБЛУЧЕТЬ СЕ [] ла его ѣко зла соуть ^{3:21} а творе нстнпоу г[] едеть къ свѣтоу да ѣветь се дѣла его ѣ[] Ѡ бзѣ соуть съдѣлана ^{3:22} по снхъ же прнде 5 нсѣ н Ѡуеннцн его въ нюдѣскоу землю н тоу жнвѣаше с нмн н крѣщаше ^{3:23} бѣ же нѡанъ крѣсте въ еѡнѣ блнзъ салнма ѣко водн многн бѣхоу тоу н прнхожахѣ н крѣщахоу се ^{3:24} не Ѡ бо бѣ всаженъ въ ть 10 мннцоу нѡанъ ^{3:25} бѣ же стезанне Ѡ Ѡуе ннкъ нѡановѣ съ нюдѣн Ѡунценн ^{3:26} н пр ндоу къ нѡану н рѣже емоу равн нже б ѣ с тобою Ѡб онъ поль нѡръдна емоужѣ ты свѣтельствова се крѣщаѣ н всн гре 15 доуть к нему ^{3:27} Ѡвеща нѡанъ рѣ не мо жеть Ѡлвкъ прнматн ннуже аще не боуть дано емоу с небсе ^{3:28} вн самн мнѣ свѣтельствуете ѣко рѣхъ вамъ</p> <p>Д. О ВЪПРОШЕНН ѠУНЦЕННѢ</p>	<p>нѠ [] [] [] [] нѠ к[] А М нѣ М^р н нѠ кз † зє</p> <p>нѠ кн а М а† М^р а А †</p>
--	--	---

20 __ходнтъ] прнходеть Vrut. — его] нхъ Vrut. — 21 творе] творен Nik. Vrut. Hval. Mlet. — соуть съдѣлана] съдѣлана схъ Vrut. — 22 тоу] тѣн Mlet. — жнвѣаше] жывѣше Div. жнвнше Vrut. — крѣщаше] add. є Vrut. Hval. Mlet. — 23 бѣ] бѣ Nik. — нѡанъ] новнъ Div. Nik. Vrut. Hval. Mlet. — крѣсте] крѣстен Nik. Vrut. Hval. Mlet. — еѡнѣ] енонѣ Div. Hval. Mlet. енѡонѣ Nik. едонъ Vrut. — бѣхоу] бнѣхѣ Vrut. — прнхожахѣ] прнхожахоу Hval. add. к нему Hval. Mlet. — се] om. Div. — 24 бѣ] бѣ Nik. Hval. — всаженъ въ тьмннцоу нѡанъ] новнъ всаженъ въ тамннцѣ Hval. — нѡанъ] новнъ Div. Nik. Vrut. Mlet. — 25 бѣ] бѣ Hval. — **стезанне**] стезанню Mlet. — Ѡуеннкъ] **Ѡлвкъ** Vrut. — нѡановѣ] новновъ Div. Nik. Vrut. Mlet. новновѣ Hval. — Ѡунценн] праем. о Div. Nik. Vrut. Hval. Mlet. — 26 нѡану] новноу Div. Nik. Vrut. Hval. Mlet. — рѣже (!)] рѣше Div. Nik. Vrut. Hval. Mlet. — бѣ] бѣ Nik. — нѡръдна] нерьдана Vrut. — сє] сь Vrut. — 27 Ѡвеща] Ѡвещавъ Nik. праем. н Div. Mlet. — нѡанъ] новнъ Div. Nik. Vrut. Hval. Mlet. add. н Nik. Vrut. Hval. Mlet. — прнматн] прнематн Div. Nik. Hval. — дано емоу] емоу дано Nik. Vrut. Hval. Mlet. — небсе] вше Vrut. внше Mlet. — 28 вамъ] om. Div. Nik. Vrut. Hval. Mlet.

Na početku stiha 3:22 drugim rukopisom dodana liturgijska oznaka **въ време Ѡ**.

<p>[] [] []</p> <p>НО Л Г М РАТ А Ѡ</p> <p>НО ЛА †</p> <p>зе</p> <p>НО ЛВ З М Ѡ</p>	<p>5</p> <p>10</p> <p>15</p>	<p>[]ко нѣсмь азъ х̄ъ нь посланъ есмь прѣ нн̄м̄ ^{3:29} Нмѣ невѣстоу женнхъ естъ а дроугъ жен нховъ стое послоушаеть его радостню ра доуеть се за гла женнховъ сн Ѹбо радосъ моъ испльнн се ^{3:30} ѿнѣмоу побаеть растн а мнѣ мнѣтн се ^{3:31} гредн с внше надъ всѣ мн естъ сн ѿ зем̄е ѿ зем̄е естъ н ѿ зем̄ле глетъ гредн с нѣсе на всѣмн естъ ^{3:32} нже вн дѣ н слнша се свѣтелствоуе н свѣтелтва его ннктоже не прнемѣть ^{3:33} прнемѣн его свѣтлство запеуатлѣн ѣко бѣ нстннѣ есть ^{3:34} егоже бо посла бѣ глн бжне глетъ не въ мѣроу бо бѣ даеть дха ^{3:35} ѿць любн сна н вса дасть емоу въ роуцѣ его ^{3:36} вѣроуе въ сна нма жнвотъ вѣунн а нже не вѣроуе въ сна не Ѹзрнтъ жнвота нь гнѣвъ бжн п рѣбнвѣе на немь ^{4:1} ега же разоумѣ гѣ ѣко Ѹслншаше парнснѣ ѣко нсѣ множнше Ѹу</p>
--	------------------------------	---

29 []ко] om. Nik. Vrut. Hval. Mlet. — **Н**мѣ] нмѣн Div. Nik. Mlet. — стое] стоен Nik. — послоушаеть] праем. н Div. Nik. Hval. — радуеть] радоуен Nik. — его] om. Vrut. — 30 мнѣтн] манькатын Hval. полнжатын Mlet. — 31 ѿ зем̄е ѿ зем̄е естъ н ѿ зем̄ле] ѿ зем̄е естъ · н ѿ земле Div. ѿ земле ѿ зем̄ле н Vrut. ѿ земле іе ѿ земле н Hval. ѿ земле ѿ земле іе ѿ земле іе ѿ земле Mlet. — гредн] праем. а Vrut. — 32 се] н Vrut. — свѣтелствоуе] свѣтельствѣе Vrut. — 33 прнемѣн] прнемѣ Div. праем. н Nik. — запеуатлѣн] запеуатлѣе Div. запеуатлѣ Nik. Hval. Mlet. запеуатлнеть Vrut. — 34 мѣроу] мѣрѣ Vrut. — даеть] дасть Mlet. — дха] дхъ Mlet. — 35 емоу] om. Mlet. — роуцѣ] рѣкѣ Vrut. — 36 вѣроуе] вѣроуен Div. Nik. Vrut. Hval. Mlet. — сна1,2] add. бжѣѣ Hval. — бжн] add. н Nik. — 1 же] om. Hval. — парнснѣ] фарнсн Div. парсн Mlet.

Na kraju stiha 3:33 drugim rukopisom dodana liturgijska oznaka: **кѠ**.

Summary

Pleven sheets of the Bosnian Sofia Gospels

On the occasion of the 150th anniversary of the founding of the public reading room “Съгласие 1869” in Pleven, in 2019 a catalog of manuscripts has been published, in which two sheets of the Bosnian Gospels was presented, known as the Pleven sheets, which are kept in this library under the signature Slav. 2. The sheets have recently been available on the web page of the digital library of the public reading room “Съгласие 1869”. In previous research, these sheets have been identified as part of the Bosnian Gospels from Sofia stored in the “St. St. Cyril and Methodius” National Library in Sofia, whose critical edition in 2018 was published by Forum Bosnae, and the digital edition of the text is available in the database *Corpus of Medieval Bosnian Texts: New Testament* (ANUBiH). For the purposes of analyzing these sheets, a critical edition was prepared where the text was compared with other Bosnian gospels: Divoš Gospels, Nikolje Gospels, Vrutok Gospels, Hval's and Venetian miscellany. Linguistically, they show all the features that are characteristic of most of the manuscript – the Sofia Gospels.

Izvori

- Ass. – *Assemanijevo evanđelje* – 11. st., kratki aprakos, kanonski crkvenoslavenski
Crk. – *Crkolez br. 1*, sredina 13. st., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski
Čajn. – *Čajničko evanđelje*, početak 15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski
Čud. – *Čudovski Novi zavjet*, 1354/1355. god., ruski crkvenoslavenski
Div. – *Divoševo evanđelje*, druga četvrtina 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski
Dobril. – *Dobrilovo evanđelje*, 1164. god., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski
Dobrm. – *Dobromirovo evanđelje*, 12. st., puni aprakos, makedonski crkvenoslavenski
Dov. – *Evanđelje iz Dovolje*, kraj 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski
Frol. – *Frolovo evanđelje*, 14. st., tetra, ruski crkvenoslavenski
Gal. – *Galičko evanđelje*, 1144. god., tetra, ruski crkvenoslavenski

- Giljf.1 – *Giljferding 1*, oko 1284. god., puni aprakos, srpski crkvenoslavenski
Hval. – *Hvalov zbornik*, 1404. god., tetra, apostol, psaltir, apokalipsa, bosanski crkvenoslavenski
Jur. – *Jurjevsko evanđelje*, 1119–1128. god., puni aprakos, ruski crkvenoslavenski
Karp. – *Karpinsko evanđelje*, 13–14. st., puni aprakos, makedonski crkvenoslavenski
Mar. – *Marijansko evanđelje*, 11. st., tetra, kanonski crkvenoslavenski
Mir. – *Miroslavljevo evanđelje*, 12. st., puni aprakos, zetsko-humski crkvenoslavenski
Mlet. – *Mletački zbornik*, 14/15. st., tetra, apostol, apokalipsa, bosanski crkvenoslavenski
Nik. – *Nikoljsko evanđelje*, posljednja četvrtina 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski
Priprk. – *Priprkovićevo evanđelje*, 14/15. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski
Sav. – *Savina knjiga*, 11/12. st., kratki aprakos, kanonski crkvenoslavenski
Sof. – *Sofijsko evanđelje*, 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski
TL – *Nova liturgijska tetra*, 14. st., srpski crkvenoslavenski
Tol. – *Tolkovoe evanđelje Teofilakta Ohridskog*
Trn. – *Trnovsko evanđelje*, 13. st., tetra, bugarski crkvenoslavenski
Vrut. – *Vrutočko evanđelje*, kraj 14. st., tetra, bosanski crkvenoslavenski
Zogr. – *Zografsko evanđelje*, 11. st., tetra, kanonski crkvenoslavenski

Napomena: Građa iz bosanskih rukopisa ekscerpirana je iz baze: *Korpus srednjovjekovnih bosanskih tekstova: Novi zavjet* (ANUBiH): <https://kartoteka.anubih.ba/gradja/search>, a iz drugih rukopisa iz kritičkih izdanja Alekseev 1998. i Rodić / Jovanović 1986.

Literatura

- Alekseev, A. A. i dr. 1998, *Evangelië ot Ioanna v slavjanskoj tradicii*, Rossijskoe biblejskoe obščestvo, Sankt-Peterburg 1998.
Conev, B. 1910, *Opisъ na rĳkopisite i staropečatnitë knigi na Narodnata biblioteka vъ Sofija*, Narodna biblioteka, Vol. I, Sofija 1910.
Conev, B. 1923, *Opisъ na rĳkopisite i staropečatnitë knigi na Narodnata biblioteka vъ Sofija*, Narodna biblioteka, Vol. II, Sofija 1923.
Džurova, A. i dr. 2019, *Opis na rĳkopisite na plevenskoto čitalište “Съгласие 1869”*, ARS MMM Studio, Sofija 2019.

- Gošić, N. 1981, Bosansko rukopisno evanđelje Sofijske narodne biblioteke "Kiril i Metodij", Radovi ANU-BiH 70/21, 1981, 231-242.
- Grickat, I. 1961–1962, Divoševo evanđelje: Filološka analiza, Južnoslavenski filolog XXV, 1961–1962, 227-295.
- Jagić, V. (ed.) 1879, Codex Zographensis, Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus: characteribus cyrillicis transcriptum notis criticis, prolegomenis appendicibus auctum, Apud Weidmannos, Berolini 1897.
- Jagić, V. (ed.) 1883, Quattuor evangeliorum, Versio-nis palaeoslovenicae, Codex Marianus glagoliticus, Characteribus cyrillicis transcriptum, Apud Weidmannos, Berolini 1883.
- Kardaš, M. 2014, O jezičkim i grafijskim odlikama Sofijskog bosanskog evanđelja, Forum Bosnae 66, Sarajevo 2014, 138-149.
- Kardaš, M. 2018, Bosansko četveroevanđelje: Sofijski odlomci, Forum Bosnae 80, Sarajevo 2018.
- Kuna, H. 2008, Bosanska srednjovjekovna književnost, Forum Bosnae 45, Sarajevo 2008.
- Kuna, H. i dr. 1986, Zbornik Hvala krstjanina, Svjetlost, Sarajevo 1986.
- Lavrov, P. A. 1914, Paleografičeskoe obozrēnie kiril-lovskago piš'ma, Enciklopedija slavjanskoj filologii, Tipografija Imperatorskoj akademii nauk, Petrograd 1914.
- Mavrodinov, B. i dr. 1981, Asemanievo evangelie, faksimilno izdanje, Nauka i iskustvo, Sofija 1981.
- Mihaljević, M. 2000, Die Jer-Zeichen in den aeltesten kroatisch-glagolitischen Fragmenten, U: Miklas, H. (ur.) Glagolitica: Zum Ursprung der slavischen Schriftkultur, Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2000, 150-163.
- Mihaljević, M. 2002, Slavenska poredbena gramatika, 1. dio, Uvod i fonologija, Školska knjiga, Zagreb 2002.
- Nakaš, L. 2015, Vrutočko bosansko četveroevanđelje, Forum Bosnae 67–68, Sarajevo 2015.
- Nakaš, L. 2018, Divoševo evanđelje: Studija i kritičko izdanje teksta, Institut za jezik, Sarajevo 2018.
- Nazor, A. 2010, Manuscripts of the Bosnian Church, Forum Bosnae 49, Sarajevo 2010, 123-174.
- Ramić-Kunić, E. 2017, Čajničko četveroevanđelje: bosanski rukopis s početka 15. stoljeća, Institut za jezik, Sarajevo 2017.
- Rodić, N. / Jovanović, G. 1986, Miroslavljevo jevanđelje, kritičko izdanje, SANU, Beograd 1986.
- Štefanić, V. 1957, Splitski odlomak glagoljskog misala starije redakcije, Slovo 6–7–8, Zagreb 1957, 54-133.

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja u 2022. godini

U 2022. godini Centar za balkanološka ispitivanja ANUBiH je uspio da ispuni sve planirane obaveze. Prije svega, zahvaljujući podršci Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke Bosne i Hercegovine, Ministarstva kulture i sporta Kantona Sarajevo i Fondacije za izdavaštvo Federalnog ministarstva kulture i sporta Bosne i Hercegovine, uspješno su završeni priprema i štampanje broja 51/2022 časopisa *Godišnjak/Jahrbuch*. Priloge za ovaj broj časopisa dostavili su naučnici iz Ukrajine, Moldavije, Rusije, Njemačke, Hrvatske i Bosne i Hercegovine.

Uz redovne redakcijske radove u Centru su preduzete aktivnosti vezane za registraciju časopisa u internacionalnim bazama podataka *Scopus* i *Web of Science*. Kako *Scopus* nije odgovorio na upite, odlučili smo se za *Web of Science*. Pripreme za ovu registraciju podrazumijevale su dodatnu internacionalizaciju redakcije časopisa. Zahvaljujući ugledu koji naš časopis ima u čitavom svijetu, dobili smo pristanak šest vodećih naučnika iz Njemačke, Austrije, Kanade, Australije i Sjedinjenih Američkih Država, tako da će se redakcija, osim urednika, ubuduće sastojati od 12 članova koji pokrivaju sve balkanološke discipline.

U ovom kontekstu deset posljednjih brojeva sa svim metapodacima časopisa postavljeno je u bazu *Open Journal System* koju od ove godine koristi naša Akademija, te su uvezani i DOI brojevi. Tokom 2023. godine planirano je da se postavi i prvih 40 brojeva Godišnjaka, s obzirom na to da oni nisu premljeni u modernijim programima te se moraju posebno rezati i ponovo postavljati. Većina uslova za registraciju u neku od svjetskih baza podataka je ispunjena. Potrebno je navesti da će, kada se unese i prvih 40 brojeva, pomoću *Open Journal Systema* i stariji brojevi dobiti DOI brojeve. S obzirom na to da je jedan od uslova na konkursima koji finansiraju štampanje časopisa da časopis mora biti registrovan u jednoj od svjetskih baza podataka, tokom 2022. godine saradnicima Centra je osnovni zadatak bio da se uspostavi OJS i da se počne s registracijom u *Web of Science*. Također, planirano je da se obavi i registracija u baze podataka koje su vezane za humanističke nauke kao što je npr. ERIH PLUS (The European Reference Index for the Humanities and the Social Sciences).

S obzirom na to da je tokom 2021. godine završeno programiranje elektronskih datoteka *Kartoteka prastanovnika Zapadnog Balkana* i *Grada za rječnik crkvenoslavenskog jezika*, početkom 2022. godine radilo se na pripremi puštanja u javni optičaj ovih značajnih projekata. Promocija datoteka održana je 24. marta 2022. godine u Velikoj sali Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Moderator promocije je bio dopisni član i direktor Centra prof. dr. Blagoje Govedarica, promotorica za *Kartoteku* je bila doc. dr. Amra Šaćić Beća, dok su promotori za *Gradu* bili prof. dr. Lejla Nakaš, doc. dr. Mehmed Kardaš i dr. sci. Erma Ramić-Kunić zajedno sa Šeilom Bećirović, MA. Oba projekta je podržalo Ministarstvo kulture i sporta Kantona Sarajevo. Naglašeno je da su ovi projekti zapravo počeci osnivanja centra duhovne kulture u sklopu Centra za balkanološka ispitivanja, te je predložen i radni naslov budućeg centra *Centar za duhovnu kulturu starog Balkana*. U drugoj polovini godine, članica Centra prof. dr. Lejla Nakaš je direktoru Centra predložila novi projekt naziva *Index verborum et formarum linguae slavicae veteris dialecti Codicis Zographensis* (Index Zographensis), koji će također na server Akademije biti postavljen u prvoj polovini 2023. godine. Prof. dr. Nakaš je navela da projekt ima za cilj da u potpunosti indeksira jezičku građu rukopisa s leksičkog i morfološkog aspekta i da je na odgovarajući način pripremi kao osnovu i za sintaksička istraživanja.

Tokom 2022. godine direktor Centra prof. dr. Govedarica je nastavio rad na obradi arheološkog materijala sa Glasinačkog područja koji je sakupljen istraživanjima Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH u periodu 1980–1991. godine. Na osnovu ovih aktivnosti, nastavljena je i saradnja sa Institutom za arheologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Sarajevu.

Održana su i dva sastanka Centra: jedan povodom organizovanja promocije dvije digitalne datoteke Centra u martu 2022. godine, kao i jedan krajem 2022. godine na kojem je bilo riječi o proteklom i budućim aktivnostima Centra. Na tim sastancima su putem internetske konekcije uzeli učešća i članovi koji žive van Sarajeva.

Krajem 2022. godine intenzivirana je saradnja sa Zemaljskim muzejom Bosne i Hercegovine. U tom smislu dogovoreno je da se obavi deponovanje arheološke građe koju je u svom dosadašnjem radu sakupio naš Centar, a koja se sada još nalazi u fazi naučne obrade. Deponovanje te građe uslijediće nakon završetka obrade.

Sabina Vejzagić

In memoriam

Marin Zaninović (1930–2022)

U Zagrebu je 2. prosinca 2022. u 93. godini života zauvijek sklopio svoje radoznale oči profesor Marin Zaninović, član Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine u Sarajevu. I u visokoj životnoj dobi do kraja je bio bistrog uma i vedrog duha, veseo i komunikativan s onima koji bi ga posjetili i nazvali telefonom, pa je puno bolje reći da je zauvijek zaspao nego da je umro.

Rođen je 18. siječnja 1930. u Velom Grablju na otoku Hvaru u težačkoj obitelji. Tu je završio četverogodišnju osnovnu školu. Da bi došao u grad Hvar ili Starigrad, morao je pješačiti starom rimskom cestom koja je povezivala ta dva otočka grada, pa nije čudno da je o toj temi objavio svoj prvi znanstveni članak. Rođak mu je bio dominikanac i poznati muzikolog Antonin Zaninović, pa se na njegov savjet školovao u Dominikanskoj klasičnoj gimnaziji u Bolu na otoku Braču. Isto tako, često je morao putovati brodom između ta dva otoka i pomorstvo je ostavilo snažan dojam na mladog

učenika pa je sasvim jasno zašto je antičko pomorstvo bila važna tema u njegovom znanstvenom radu. Školovanje u Bolu bilo mu je dodatno teško, jer se Drugi svjetski rat prenio na Jugoslaviju. Sretna okolnost je bila ta da je u školskoj godini 1941./1942. u toj gimnaziji radio kao profesor latinskog i grčkog jezika i povijesti starog vijeka, Branimir Gabričević, kasnije jedan od vodećih znanstvenika u antičkoj arheologiji i epigrafiji u Hrvatskoj i Jugoslaviji. Tada je Zaninović prvi put imao odnos s njime na relaciji učenik – nastavnik. U toj se gimnaziji nalazi mala arheološka zbirka i velika zbirka antičkog novca, pa je sve to utjecalo na Zaninovića da se zainteresira za doba stare Grčke i Rima. Stanje je postalo dosta teško poslije kapitulacije fašističke Italije kada je njemačka ratna mornarica zavladała dalmatinskom obalom i otocima. Tada je dio stanovništva iz Dalmacije, posebno s otoka Hvara, evakuiran u izbjeglički logor El Shatt u Egiptu. Ta je evakuacija zaobišla Zaninovića, pa je u šali znao reći da mu je tada promaklo besplatno vidjeti egipatske piramide. Poslije Drugog svjetskog rata, u komunističkoj Jugoslaviji, Dominikanska klasična gimnazija u Bolu izgubila je pravo javnosti i bila je pred zatvaranjem. Zbog toga je Zaninović više razrede završio u Klasičnoj gimnaziji u Splitu i maturirao 1950. godine. Iste je godine upisao studije arheologije u Arheološkom zavodu Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.

Zaninović je pripadao trećoj generaciji studenata jednopredmetne arheologije u Zagrebu. Na prvoj godini studija predavao mu je ugledni profesor arheologije Viktor Hoffiller, koji je tada imao 73 godine. Iz diplomacije u Vatikanu upravo je u Zagreb bio došao B. Gabričević pa mu je predavao klasičnu arheologiju i antičku epigrafiju. Tako se nekadašnji gimnazijalac ponovno sreo sa svojim učiteljem, a učitelj je u novim okolnostima obrazovao mladog studenta. Prethistorijsku arheologiju Zaninoviću je predavao Vladimir Mirosavljević, a slavensku arheologiju Zdenko Vinski. Hoffillerovim odlaskom u mirovinu 1951. nastavu arheologije preuzeo je Grga Novak, profesor povijesti starog vijeka, inače rođeni Hvaranin. G. Novak je odmah uočio interes za arheologiju svoga mladog zemljaka i Zaninović je sa svojim profesorom i više studenata arheologije sudjelovao u prvoj sezoni arheoloških iskopavanja u Markovoj spilji na otoku Hvaru. Tada se Zaninović trajno vezao za Novaka koji mu je predavao i povijest starog vijeka. Kao gostujući i honorarni profesor Zaninoviću je još Josip Korošec predavao prethistorijsku i slavensku arheologiju. Dok je Zaninović bio apsolvant, Gabričević je napustio Zagreb, a nastavu klasične arheologije preuzeo je Duje Rendić-Miočević. Zaninović je već bio odlučio baviti se antičkim dobom pa je želio polagati klauzuru kod D. Rendića-Miočevića. Za pisanu klauzuru je dobio temu *Magna Graecia i njene veze s našim krajevima u antičko doba* i poslije usmenog ispita diplomirao je 1955. godine. Poslije toga je odslužio

vojni rok i oženio se s Marijom Ivčić, rodom iz Šibenika, koja je bila profesorica romanistike. U braku su bili 60 godina i imaju sina i kćerku.

Dogovorom i odlukom G. Novaka i D. Rendića-Miočevića Zaninović je 1957. postavljen za asistenta za klasičnu arheologiju na reorganiziranom Odsjeku za arheologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Bio je 1961. na tečaju iz etruskologije i starih italskih kultura kod glasovitog profesora Massima Pallottina na Sveučilištu u Perugi. Pod mentorstvom Rendića-Miočevića izradio je i 1965. obranio disertaciju s naslovom *Delmati i njihova uloga u antičkom Iliriku*. U početku je, pod vodstvom Rendića-Miočevića držao proseminare iz opće arheologije. Od školske godine 1963./1964. samostalno je držao predmet *Uvod u arheologiju* sa seminarom, odnosno *Uvod u antičku arheologiju* od školske godine 1964./1965. Samostalnu nastavu iz antičke arheologije počeo je izvoditi od ljetnog semestra školske godine 1965./1966. U docenta je izabran 1966. pa mu je Rendić-Miočević od školske godine 1967./1968. prepustio nastavu klasične arheologije dok je potonji za sebe zadržao nastavu antičke provincijalne i starokršćanske arheologije i antičke epigrafije i numizmatike. Za izvanrednog profesora Zaninović je izabran 1974., a za redovitoga 1978. godine. U nastavi poslijediplomskog studija antičke arheologije predaje od samog početka 1966. godine. Odlaskom Rendića-Miočevića 1983. u mirovinu, Zaninović je preuzeo i nastavu antičke provincijalne i starokršćanske arheologije na preddiplomskom studiju i postao voditelj poslijediplomskog studija antičke arheologije.

Iako je u Zagrebu živio i radio preko 70 godina, Zaninović je cijeli život ostao vezan za svoj rodni otok. Tamo je provodio svaki godišnji odmor, tamo je terenski istraživao, tamo je poslije odlaska u mirovinu ljetovao. Poznao je svaki pedalj svoga otoka i svaki segment njegove prošlosti od neolitika do suvremenog doba. Svaki svoj dan izvan Hvara počinjao je tako što bi se prvo informirao kakvo je vrijeme i koja je temperatura na njegovom rodnom, inače najsunčanijem otoku na istočnoj jadranskoj obali. Ponosio se što je sin i potomak hvarskih težaka koji su obrađivali vinograde i maslinike još od grčkog doba, a najbolje im se odužio tako što je dokazao da je podjela zemljišta u Starigradskom polju na Hvaru izvorno grčka i kao takva najbolje očuvani grčki katastar na Mediteranu. Govorio je da je predgrčko ime Hvara, Pitijeja, očuvano u imenu sela Pitve i da to ime potvrđuje međaš na kojem na grčkom piše da je to zemlja Matija Pitejevog. Isticao je da hvarski težaci svoje neizostavno oruđe – kosir nazivaju *mahirom*, što je grčki relikv jer slični na grčki zakrivljeni mač *mahairu*. Bio je pravi Mediteranac i uživao je u vinu i hrani s maslinovim uljem. Zbog toga je tim temama i posvetio neke svoje zapažene članke.

Desetljećima je sudjelovao na arheološkim iskopavanjima koje su vodili G. Novak, V. Mirosavljević, D. Rendić-Miočević i M. Suić. Kao njihov najbliži suradnik tu je trošio svoju energiju. Zbog toga je rijetko vodio svoja iskopavanja. Pa i ta iskopavanja bila su na otoku Hvaru i osvijetlila su neke aspekte njegove antičke prošlosti – prvo iskopavanje unutar grčkog polisa Farosa uopće, iskopavanje prethistorijske gradine i grčke utvrde s megalitskim bedemima na Purkinom kuku iznad Farosa i rimske vile u Kupinoviku kod Dola. Uz to je desetljećima arheološki rekognoscirao svoj rodni otok i otkrio veći broj nalazišta. U Danilu kod Šibenika dugo je sudjelovao na iskopavanjima željeznodobnog delmatskog gradinskog naselja i rimskog municipija Rider koji je bio u podnožju. Pod tim je dojmom iznio teoriju da svi rimski gradovi i vojni logori na delmatskom području imaju svoje predrimske gradinske prethodnike u neposrednoj blizini.

S Centrom za balkanološka ispitivanja u Sarajevu počeo je surađivati vrlo brzo poslije utemeljenja ove institucije i ostvario je uspješnu i plodnu suradnju. D. Rendić-Miočević i M. Suić, prvi od tadašnje nekolicine članova Centra preporučili su Alojzu Bencu, osnivaču i direktoru Centra, Zaninovićevu disertaciju za objavu. Benac je prihvatio disertaciju za objavu, ali nije pristao da se objavi kao monografija. Naime, tada je Fanula Papazoglu pisala svoju monografiju *Srednjobalkanska plemena u predrimsko doba* i A. Benac je žarko želio da to bude prva knjiga Centra u seriji *Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. Zbog toga je Zaninovićeva disertacija objavljena s naslovom *Ilirsko pleme Delmati u Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja*, a zbog opsega prelomljena je u dva dijela u svescima za 1966. i 1967. godinu. To je djelo već desetljećima temeljna literatura o Delmatima u predrimsko i rimsko doba i Zaninović ju je 40 godina kasnije objavio kao zasebnu monografiju. Sudjelovao je na simpozijima o Ilirima koje je Centar organizirao, a na petom simpoziju pod naslovom *Duhovna kultura Ilira*, održanom u Herceg-Novom 1982., pročitao je i objavio referat *Štovanje Libera na istočnom Jadranu*. Bio je znanstveni recenzent kapitalne monografije *Bosna i Hercegovina u antičko doba* od Ive Bojanovskoga, koju je Centar objavio u seriji *Djela Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine*. Zbog tih i drugih zasluga Zaninović je u ljeto 1989. sasvim zaslužno izabran za člana Centra.

Profesora Benca je neizmjereno cijenio i poštivao o čemu svjedoči činjenica da je jedan od rijetkih koji je napisao priloge za sva tri zbornika radova koja su u rasponu od 26 godina Centar za balkanološka ispitivanja i Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine objavili u Benčevu čast (prvi i treći u *Godišnjaku Centra za balkanološka ispitivanja*). Prva dva sintetska priloga su vezana za ekonomiju i prehrambene artikle – *Iliri i vinova loza* i *Sol u antici naše obale*. Treći prilog ima naslov *Mogorjelo od rimske vile do kastruma*. Benčevu smrt 1992. je također odmah popratio nekrologom u *Obavijestima Hrvatskog arheološkog društva*.

Vremenski okvir Zaninovićevog znanstvenog rada je antičko doba, a geografsko područje istočna jadranska obala i njezino zaleđe, a zatim područje rimskog Ilirika. On je u svome znanstvenom radu imao više glavnih tema: paleobalkanske etničke i političke zajednice (posebno Delmati, a zatim Liburni, Histri, Japodi, Ardijejci, ali i Pirusti, Breuci i Kelti) u protoantičko i rimsko doba, grčka kolonizacija istočne jadranske obale, antičko graditeljstvo, antička parcelacija zemljišta, antička povijest i topografija određenih užih područja, pomorstvo u antičko doba, antički kultovi, rimska vojska i osvajanje Ilirika, rimska ekonomija s posebnim obzirom na rustikalne vile, rimske komunikacije, a posebno latinska epigrafija. Svako od tih tema posvetio je od nekolicine do nekoliko desetaka studija, rasprava, referata i izvještaja na hrvatskom i nekoliko svjetskih jezika. Izbor svojih članaka dao je u zbirci *Od Helena do Hrvata* objavljenoj 1996. godine.

Studentima je predavao ležernim stilom poput turističkog ili muzejskog vodiča. Zvučalo je da je proučavanje i poznavanje antičkog doba jako jednostavno i lako. Komunikacija između njega i svakog studenta bila je izravna i prisna. Njegovi su se ispiti polagali poslije odslušane četvrte godine diplomskog studija, odnosno tada poslije apsolviranja. Studenti nisu njegove ispite morali polagati pred auditorijem, nego sami pred svojim profesorom. Također je predavao na poslijediplomskom studiju arheologije u Zagrebu, ali i na interdisciplinarnom poslijediplomskom studiju *Kulturna povijest istočnog Jadrana* u Dubrovniku. O njegovom pedagoškom radu na studiju arheologije najbolje svjedoče podaci da je bio mentor dvanaest doktorskih disertacija, deset magistarskih radova i nekoliko desetaka diplomskih radova. Zaninovića su svi studenti voljeli, a on je svakog svoga studenta dobro poznao i u njega imao povjerenje. Tako je meni kao svome studentu povjerio da u jeku rata u Bosni i Hercegovini pročitam njegov referat na znanstvenom skupu koji je krajem studenoga 1992. održan u Livnu povodom 1100. obljetnice prvog spomena Livna u pisanim izvorima. To sam sa zadovoljstvom i učinio.

Veliku pozornost dao je popularizaciji arheologije kao scenarist i voditelj mnogobrojnih dokumentarnih filmova za Televiziju Zagreb, odnosno Hrvatsku televiziju, i radijskih emisija te autor članaka u novinskim listovima. Tako je njegov lik postao poznat u javnosti, a arheologija postala pristupačna širokom krugu ljudi. (Usprkos tome državna Hrvatska radiotelevizija nije objavila vijest o njegovoj smrti, a kamoli priredila emisiju o njemu.) Preveo je s engleskog jezika i napisao predgovor za povijesni roman Daniela Manixa *Those about to die (Oni moraju umrijeti)* u kojem je opisan surovi život i smrt trkača u konjskim zapregama, retijarija, gladijatora i drugih robova i životinja u arenama u starom Rimu.

U teškom ratnom razdoblju i političkim okolnostima u Hrvatskoj, asistentica mu je 1993. postala, ali ne njegovom željom i voljom, Mirjana Sanader. Njegovim odlaskom u mirovinu 2000. ona ga je izravno naslijedila. Povodom odlaska u mirovinu Odsjek za arheologiju i Arheološki zavod Filozofskog fakulteta u Zagrebu posvetili su Zaninoviću svezak časopisa *Opuscula archaeologica* s mnogobrojnim priložima njegovih prijatelja, kolega i učenika. Broj ljudi koji su se odazvali da daju priloge u njegovu čast bio je veći nego što je taj svezak mogao obuhvatiti, a taj je broj svojim opsegom ionako nadmašio sve prethodne brojeve i poništio svoje izvorno deminutivno ime (lat. *opuscula* – djelca) tog časopisa.

Mirovina je bila samo formalna svojim nazivom i manjim novčanim iznosom, jer Zaninović uopće nije mirovao nego je nastavio marljivo znanstveno raditi narednih 20 godina. Usprkos tome, nije nikad proglašen profesorom emeritusom na zagrebačkom Sveučilištu, iako je kao gostujući profesor predavao na nekoliko sveučilišta izvan Hrvatske (Ljubljana, Strasbourg, Padova), što je jedan od uvjeta. Isto tako, iako je još 1988. bio izabran za člana-suradnika Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zagrebu, a poslije preimenovanja u Hrvatsku akademiju znanosti i umjetnosti bio je voditelj Odsjeka za arheologiju unutar te akademije, nije nikad izabran za njezinog izvanrednog ili redovitog člana. Sve to nije ga pokolebalo u radu. Krunu njegovog znanstvenog rada i njegovo životno djelo predstavlja opsežna luksuzna knjiga *Ilirski ratovi* koju je objavio u Zagrebu 2015. godine. U knjizi nije samo prikazao tri rata koje su Rimljani vodili protiv Ilirskog Kraljevstva, što bi se moglo zaključiti iz naslova, nego je prikazao sve ratove koje su Rimljani vodili na području koje je ušlo u sastav rimske provincije Ilirik u najvećem opsegu. Naime, Zaninović je do kraja ostao dosljedan mišljenju da se sve etničke zajednice koje su postupno ušle u sastav rimskog Ilirika mogu, usprkos velikim međusobnim razlikama, smatrati i nazivati kolektivnim imenom Iliri.

Marin Zaninović je dao velik doprinos antičkoj arheologiji i historiografiji antičkog doba, a posebno paleobalkanologiji i njegovo će ime i njegovo ukupno djelo sigurno dugo biti poznati i prisutni posebno u izdanjima Centra za balkanološka ispitivanja.

Darko Periša

Adrese autora / Autorenadressen

Dr. Sci. Ekaterina Antipina
Institute of Archaeology of the Russian Academy
of Science
St. Dm. Ulyanova 19
RU – 117292 Moscow
bikanty@inbox.ru

Dr. Sci. Igor Bruyako
Odessa Archaeological Museum
Lanzheronovskaya St. 4
UK – Odessa
ibruyako@yandex.ru

Dr. Sci. Evgenii Gak
State Historical Museum
Red Square 1
RU – 10 9012 Moscow
e.i.gak@mail.ru

Prof. dr. Blagoje Govedarica
Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung
Im dol 2-6, Haus II
D – 14195 Berlin
blagoje.govedarica@dainst.de

Jesenko Hadžihasanović, MA
Odsjek za arheologiju Filozofski fakultet UNSA
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
jesenko.hadzihasanovic@ff.unsa.ba

Dr. sci. Aleksandar Jašarević
Muzej u Doboju
Vidovdanska 4
BA – 74 000 Doboju
aleksandar.jas@gmail.com

Prof Dr Elke Kaiser
Institut für Prähistorische Archäologie
Freie Universität Berlin
Fabeckstraße 23-25
D – 14 195 Berlin
ekasier@zedat.fu-berlin.de

Prof. dr. Adnan Kaljanac
Odsjek za arheologiju Filozofski fakultet UNSA
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
adnan.kaljanac@ff.unsa.ba

Doc. dr. Mehmed Kardaš
Odsjek za bosanski, hrvatski i srpski jezik
Filozofski fakultet UNSA
Franje Račkog 1
BA – 71 000 Sarajevo
mehmed.kardas@ff.unsa.ba

Dženana Kurtović, MA
Historijski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 5
BA – 71 000 Sarajevo
dzenanakahriman96@hotmail.com

Dr. Sci. Elena Lebedeva
Institute of Archaeology of the Russian Academy
of Science
St. Dm. Ulyanova 19
RU – 117292 Moscow
elena.archbot@mail.ru

Adisa Lepić, MA
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA – 71 000 Sarajevo
adisalepic@gmail.com

Dr. Sci. Igor Manzura
High Anthropological School University
Str. Nicolae Iorga 5
MD – 2 029 Chişinău
igormanzura@mail.ru

Prof. dr. Darko Periša
Odjel za povijest
Hrvatsko katoličko sveučilište u Zagrebu
Ilica 242
HR – 10 000 Zagreb
darko.perisa@zg.t-com.hr

Uputstva / Richtlinien / Guidelines

Uputstva za pripremu materijala za Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH

Forma priloga

Tekst (na njemačkom, engleskom, srpskom, hrvatskom, bosanskom jeziku...) uključuje apstrakt s ključnim riječima na engleskom jeziku, kao i obuhvatan rezime na stranim jezicima, ilustracije s potpisima, napomene i potpunu bibliografiju.

Tekst predati u digitalnom obliku uz primjerak odštampanog teksta u formatu "Din-A4" sa marginom od 2,5 cm. Molimo vas da tekst bude u programu Microsoft Word ili Corel Word Perfect. Nemojte unositi paginaciju, zaglavlje ili na drugi način formatirati tekst. Poželjno je da tekst bude u fontu Times New Roman, Courier ili Arial veličine 12 pt kao i proreda od 1,5.

Ilustracije bi takođe trebalo da budu predate u digitalnom obliku, ili dobrog kvaliteta pogodne za skeniranje.

Veličina ca. 19 x 13cm ili "Din-B5" format. Prihvatamo slijedeće formate *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif ili *.bmp.

Strane izraze navesti u kurzivu (*italic*).

Tekst ne hifenirati.

Napomene i citiranje

Napomene bi trebalo navoditi kao "fus note" u formi kratkog citata, prema važećim bibliografskim pravilima. Detaljno alfabetsko navođenje literature na kraju priloga treba da sadrži sve relevantne bibliografske podatke.

U tekstu, u fusnotama i u literaturi kod članaka na našem jeziku table se navode skraćenicom Tab. (a ne T.). Kod tekstova na njemačkom jeziku Taf.). Rimski brojevi se u principu ne upotrebljavaju, nego se u cjelini sve citirane numeracije pišu arapskim brojevima.

Redoslijed navođenja citata

Pri navođenju citata preporučuje se pridržavanje sljedećeg redoslijeda: 1) ime autora, 2) godina izdanja, 3) br. strane, 4) navedena ilustracija, 5) br. table sa brojem ilustracije.

Primjer:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974 Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Kod citiranja radova istog autora koji su objavljeni u jednoj godini, pored godine se unosi slovo.

Primjer:

Lüning 1996a, 12-56. Lüning 1996b, 45 f.

Molimo Vas da šaljete samo kompletirani materijal.

Znaci interpunkcije kod citiranja

Kod navedenih primjera obratiti posebnu pažnju na to gdje dolaze znaci interpunkcije, a gdje ne (između slovnih i brojčanih navoda nema interpunkcije- autor/godina; slika/broj i sl.

Primjer:

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Sl. 7 Tab. 19, 1. 7. 8; i sl.

Zarez dolazi iza godine kao i između broja pojedinačne slike i broja ilustracije na toj slici: Milošević 1949, 267 f.; Sl. 8, 2; itd.

Brojevi ilustracija se međutim razdvajaju tačkom: Sl. 14, 3. 5. 7.

Navođenje odvojenih stranica takođe se razdvaja tačkom: Naumann 1968, 12.34.

Ukoliko se radi o dva autora imena se razdvajaju kosom linijom “/”. Kod više od dva autora navodi se samo prvi autor, a na ostale se ukazuje sa “i dr.”

Primjer:

Marinov / Jordanov 1978, 60-67; Agapov i dr. 1990, 48 f.

Pojedinačni citati u okviru jedne fus note mogu se razdvajati tačka-zarezom (semikolon) “;”

Primjer:

Nehaev 1992, 76; Hančar 1937, 251, 333.

Literatura

Kod monografija navodi se kompletan naslov bez skraćivanja. Navodi se takođe i podnaslov.

Ukoliko je knjiga izdata u okviru serije navesti i naziv serije kao i broj sveske-izdanja. Između imena autora i naslova citiranog rada navesti godinu izdanja. Broj sveske izdanja se navodi neposredno poslije naslova.

Primjer:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Naslov časopisa se u principu ne skraćuje. Godina izdavanja se navodi između broja časopisa i broja stranice, od kojih je odvojena zarezima.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ukoliko se radi o zborniku radova (spomenica, akti kongresa, katalog i sl.) navedeni rad se navodi u neskrćenom obliku. Prije naslova citiranog zbornika treba da stoji “u:”. Ime izdavača koje slijedi treba odvojiti sa “ed.” i staviti ga prije naslova zbornika.

Primjer:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), Chiefdoms and Early States in the Near East, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Ukoliko se navode dva ili više autora imena se odvajaju sa “/”.

Primjer:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, Antiquity 65, 1991, 22-38.

Ako imate dodatnih pitanja molimo Vas da konsultujete redakciju.

Richtlinien zur Veröffentlichung im Jahrbuch des Zentrums für Balkanforschungen der AWBH

Form der Vorlage

Der Text (deutsch, englisch, serbisch, kroatisch, bosnisch...) sollte ein Abstrakt mit Schlüsselwörter in englisch, sowie eine Zusammenfassung in Fremdsprachen, Abbildungen mit Unterschriften, Anmerkungen und vollständiger Literaturliste umfassen.

Text bitte in digitaler Form (als Textdatei) und als Din A4-Ausdruck mit 2,5 cm umlaufenden Seitenrand einsenden. Bitte verwenden Sie möglichst ein gängiges Textverarbeitungsprogramm, wie Microsoft Word oder Corel Word Perfect. Fügen Sie keine Seitenzahlen, Kopf- oder Fußzeilen ein und verwenden Sie ausschließlich die Schriftarten Times New Roman, Courier oder Arial der Größe 12pt sowie einen Zeilabstand von 1,5 Zeilen. Ungewöhnliche Sonderzeichen (Č, č, Ć, ć, Š, š, Ž, ž usw.) unbedingt im Probeausdruck speziell markieren!

Auch die gewünschten Abbildungen möglichst in digitaler Form oder als scanfähige Druckvorlage einsenden. Folgende Dateiformate sollten ausschließlich Verwendung finden: *.GIF, *.JPG, *.TIF oder *.BMP (Größe ca. 19 x 13 cm oder Din A5).

Fremdsprachliche Begriffe durch Kursivdruck hervorzuheben (signifier).

Der Text sollte fortlaufend, d.h. ohne Silbertrennung, und ohne Einzüge verfasst sein. Bitte nur das komplette Druckmaterial abgeben.

Anmerkungen und Zitierrichtlinien

Anmerkungen sind grundsätzlich als Fußnoten in Form von Kurzzitaten in das Dokument einzufügen. Ein ausführliches alphabetisches Literaturverzeichnis am Ende des Dokuments enthält alle wesentlichen bibliographischen Angaben (s. u.).

Gliederung innerhalb der Fußnoten

Folgende Reihenfolge innerhalb der Kurzzitate ist generell einzuhalten: 1. Autorname, 2. Erscheinungsjahr, 3. Seitenzahlen, 4. Abbildungsverweis und 5. Tafelnummer mit Abbildungsziffer.

Bsp.:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Taf. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72, Abb. 7, Taf. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Bei gleich lautenden Kurzzitaten wird an das Erscheinungsjahr ein Buchstab angehängt.

Bsp.:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

Interpunktion beim Zitieren

Keine Interpunktion zwischen Buchstaben und Nummern (Autorenname und Jahr: Nauman 1968; Abbildung und Nummer: Abb. 7 Taf. 19).

Das Komma erscheint nach dem Jahr und zwischen der Abbildungsnummer und Einzelbildnummer.

Bsp.

Milojčić 1949, 267 f.; Abb. 8, 2.

Nummerierung der Einzelbildern innerhalb einer Abbildung wird mit einem Punkt getrennt: Abb. 14, 3. 5. 7.

Zitieren der Einzelseiten wird ebenso mit einem Punkt getrennt: Naumann 1968, 12.34.

Sind zwei Verfasser beteiligt, werden die Namen im Kurzzitat der Fußnote durch Schrägstrich “/“ getrennt. Bei mehr als zwei Autoren wird lediglich der erstgenannte Autor aufgeführt und auf die übrigen mit “u. a.“ verwiesen.

Bsp.:

Marinov/Yordanov 1978, 60-67; Agapov u.a. 1990, 48 f.

Einzelne Zitate innerhalb einer Fußnote können durch das Semikolon “;” getrennt werden.

Bsp.:

Nechaev 1992, 76; Hancar 1937, 251.333.

Literaturverzeichnis

Bei Monographien Katalogen, Festschriften u. ä wird der Titel vollständig und ohne Abkürzungen aufgeführt. Der Untertitel, Herausgeber und Verlag ist ebenfalls mit aufzuführen. Ist das Buch innerhalb einer Publikationsserie erschienen, ist der Serientitel anzugeben sowie die Serien- und Bandzahlen. In Klammern steht das Erscheinungsjahr, dem zitierten Titel vorangestellt wird.

Bsp.:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte 2, Derendingen 1976.

Zeitschriftentitel sind generell nicht abzukürzen. Die Jahrgangszahl wird dabei in Kommata eingeschlossen.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In einem Sammelband (Festschrift, Kongressbericht, Katalog o.ä.) erschienene Arbeiten werden mit dessen ungekürztem Titel zitiert. Vor dem Titel des zitierten Aufsatzes steht “In:”. Der darauf folgende Name des Herausgebers wird durch “(Hrsg.)” oder “(ed.)” gekennzeichnet und steht vor dem Titel des Sammelwerkes.

Bsp.:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands During the Uruk Era, In: Stein, G. / Rothman, M. S (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

Wenn zwei oder mehrere Autoren zitiert sind wird mit “/“ getrennt.

Bsp.:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

Bitte wenden Sie sich bei offenen Fragen an die Redaktion.

Guidelines for the article preparation for Godišnjak CBI ANUBiH

Form of article

Text (in German, English, Serbian, Croatian, Bosnian ...) should contain an abstract with Keywords in english with a comprehensive summary in foreign language, illustrations with signature, references and bibliography.

Text should be given in a digital form accompanied printed version format both "Din- A4" with margins 2,5 cm each. You are kindly asked to send text in a Microsoft Word Program or in Corel Word Perfect. Do not insert paging, headers or different kinds of text formatting. It is recommended that you use fonts: Times New Roman, Courier or Arial, size 12 pt, and the line spacing 1,5. Special characters and symbols (Č,ć,Ć,ć,Š,š,Ž,ž etc.) have to be marked in a print version.

Illustrations should be prepared also in a digital form or with a good scanning quality - size cca. 19 x 13 cm or "Din-B5" format. We accept following formats: *.gif, *.jpg, *.psd, *.tif or *.bmp. Foreign expressions should be cited in italic Text should not be hyphenated.

Notes and citations

Notes should be in form of footnotes as short quotes according the bibliographic rules.

Detail alphabetic list of bibliography in the end of the article should contain all relevant bibliographical data. In text, footnotes and bibliography in Bosnian and English, Tables are given with a short Tab. (not T.). In German text (Taf.). Roman numbers are basically not in use, all numbering is principally in Arabic numerals.

Citation order

Citation is recommended by the following order: 1) Name of author, 2) Year of publication 3) Page number, 4) Quoted illustration 5) Table number with a number of illustrations.

Example:

Childe 1926, 120-122.

Milojčić 1949, 267 f.; Fig. 8, 2; 14, 3. 5. 7.

Renfrew 1974, Tab. 4, 2-6.

Naumann 1968, 12. 34; 50-72 Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8; 20, 3. 4a-c.

Citation of the same author's articles published in the one year has to have letter mark following the year of publication.

Example:

Lüning 1996a, 12-56; Lüning 1996b, 45 f.

We kindly ask you to send only the completed material.

Punctuation marks in quoting

In following examples see where the punctuation marks are (between letter and number characters in quote there are no punctuation marks, author/year; illustration / number and picture number).

Example:

Naumann 1968, 12.34; 50-72, Fig. 7, Tab. 19, 1. 7. 8;

Comma comes after year, as between the number of a single picture or the number of the illustration in that picture (table) :

Example:

Milojčić 1949, 267f.; Sl. 8, 2; itd.

Numbers of illustrations are separated by periods: Fig. 14, 3. 5. 7.
Different pages quoting should also be separated by period mark: Naumann 1968, 12.34.

If there are two authors their names are separated by slash line “/”. In case of more authors only the name of the first one is quoted and other are just mentioned as “et al.”

Example:

Marinov / Yordanov 1978, 60-67; Agapov et al. 1990, 48 f.
Individual quotations in one footnote can be separated by semicolon “;”

Example:

Nehaev 1992, 76; Hancar 1937, 251, 333.

Bibliography

Monographs, catalogues, proceedings and other special publications are given with whole title without abbreviation. Subtitles, editor and publisher should also be included. If the book is published in a serial publication, serial number and number of the volume should be introduced as well. A year of publication should be given between the name of the author and the title of the quoted article or the book, there. Number of the volume should be right after the title.

Example:

Martin-Kilcher, S. 1976, Das romische Graberfeld von Corraux im Berner Jura. Basler Beitrage zur Ur- und Fruhgeschichte 2, Derendingen 1976.

Principally title of the journal should not be reduced. Year of publication should be given, between the number of the journal's volume and page numbers, separated by comma.

Example:

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

In case of a proceedings (commemorative volume, congress articles, catalogue), whole title should be given, without abbreviation. It should be introduced “in” before the title of quoted Proceedings. Name of the editor that follows should be also separated with “ed.”, and given before the title of the Proceedings.

Example:

Henrickson, E. F. 1994, The Outer Limits: Settlement and Economic strategies in the Central Zagros Highlands during the Uruk Era. In: Stein, G. / Rothman, M. S. (ed.), *Chiefdoms and Early States in the Near East*, Monographs in world Archaeology, Madison 1994, 85-102.

In a case of two or more authors, their names are separated with “/”.

Anthony, D. W. / Brown, D. R. 1991, The Origin of Horseback Riding, *Antiquity* 65, 1991, 22-38.

For any further questions please contact the editorial board.

Godišnjak izlazi od 1957. g. Prva i druga sveska (I-1957; II-1961) štampane su u izdanju Balkanološkog instituta Naučnog društva Bosne i Hercegovine. Od 1965. g. (III/1) časopis se izdaje redovno godišnje (izuzev prekida prouzrokovanog ratnim zbivanjima iz 90tih godina 20. vijeka) u okviru Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Od sveske XXXII/30 (2002) časopis nosi naslov Godišnjak/Jahrbuch, a počev od 2010. g. numeracija je svedena na prvu cifru koja je izražena arapskim brojem.

Godišnjak erscheint seit dem Jahr 1957. Der erste und zweite Band (I-1957, II-1961) wurden im Balkanologischen Institut der Wissenschaftlichen Gesellschaft Bosnien und Herzegowinas herausgegeben. Seit dem Jahr 1965 erscheint die Zeitschrift regelmäßig jährlich (mit Ausnahme der Unterbrechung wegen des Krieges aus den 90er Jahren des 20. Jahrhunderts) im Zentrum für Balkanforschungen der Akademie der Wissenschaften und Künste Bosnien und Herzegowinas. Ab dem Band XXXII/30 (2002) trägt die Zeitschrift den Titel Godišnjak/Jahrbuch und ab dem Jahr 2010 wird die Nummerierung auf die erste, folglich arabisch ausgedrückte Zahl zurückgezogen.

* * *

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Ilustracija na naslovnoj strani / Illustration am Titelblatt
Čajničko evanđelje, početak 15. st., f. 35r , inicijal I na početku stiha Mt. 19,16, Riznica Hrama Uspenja Presvete Bogorodice, Čajniče / Evangelium von Čajniče, Anfang des 15. Jahrhunderts, F. 35r, Initiale I am Anfang des Verses Mt. 19,16. Schatzkammer des Tempels der Himmelfahrt der Allerheiligsten Gottesmutter, Čajniče

Adresa Redakcije / Redaktionsadresse
cbi-anubih@anubih.ba

Web izdanje / Web-Ausgabe
<https://godisnjak.anubih.ba/index.php/godisnjak>

Sekretarka redakcije / Sekretärin der Redaktion
Sabina Vejzagić

Lektura / Lektorin
Zenaida Karavdić

Tehnički urednik / Technische Redakteur
Narcis Pozderac

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
300

Štampa / Druck
Dobra knjiga, Sarajevo

Časopis je indeksiran u / Zeitschrift verzeichnet in
C.E.E.O.L. (Central Eastern European Online Library)
Ebsco Publishing
Ulrich Periodicals
ZENON DAI (Journals Database of German Archaeological Institute)
Cross Ref

